

КЛЯТВА МОЛОДІ

ПРИЙНЯТА НА КРАСНІЙ ПЛОЩІ

11 ВЕРЕСНЯ 1966 РОКУ

Тут, на Красній площі, біля священних стін Кремля, ми, внуки тих, хто штурмував Зимовий, діти тих, хто повалив рейхстаг, від імені нашого покоління серцями своїми присягаємо на вірність справі Леніна, справі партії, справі Жовтня!

Партія дала нам вічний вогонь — ленінізм. З партією Леніна наш народ зірвав пута рабства, з партією Леніна він збудував новий світ — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Робітничою правдою, не зломленою найданами і каторгою, свободою, повсталою на барикадах, кров'ю, пролитою комісарами, клянемося, що вічно буде в наших серцях вогонь ленінізму, вогонь боротьби, вогонь революції!

КЛЯНЕМОСЯ!

Приймаючи твою славу, Батьківщину, ми будемо зміцнювати і примножувати твою велич, натхненною працею, кипучою енергією молодості творити майбутнє.

Мужністю перших наметів, трудовою гордістю, комсомольською честю клянемося віддати свої сили для слави і могутності нашої Вітчизни!

КЛЯНЕМОСЯ!

Звідси, з Красної площі, йшли на смертний бій наші батьки. Тут, до підніжжя Мавзолею, було кинуте прапори переможеного фашизму.

Святістю братських могил, сивим волоссям матерів наших, радістю перемоги клянемося бути гідними безсмертя батьків і за першою тривоگوю, під овіяними славою прапорами, піти в бій і перемогти!

КЛЯНЕМОСЯ!

З уст батьків, з рук батьків ми прийняли „Інтернаціонал“, класову солідарність. Ми і сьогодні в інтернаціональних бригадах. Фашизм не пройде! „Ні!“ — агресорам! Геть колонізаторів! В Інтернаціоналі здобудем людських прав.

Пам'яттю комунарів і скорботою Піскарьовського кладовища, безмовністю Хіросіми і дзвоном, що б'є на сполох у В'єтнамі,

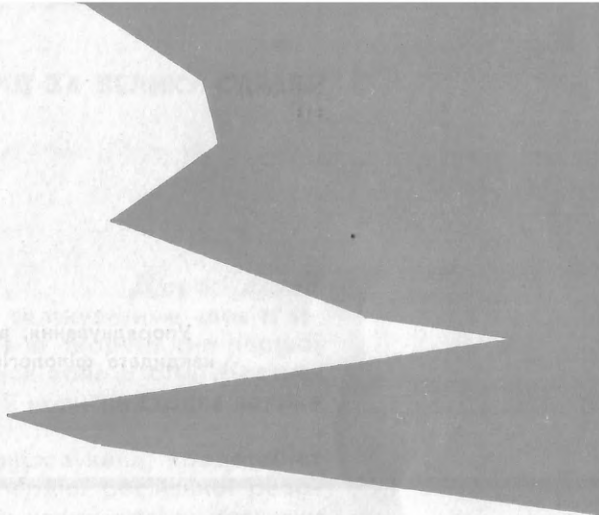
ім'ям дружби і солідарності клянемося безустанно боротися за справедливу справу трудящих!

КЛЯНЕМОСЯ!

Молодістю своєю клянемося тобі, товаришу партія, бути вірними справі комуністів! Наше покоління ніколи не зверне з ленінського шляху! Кожним ударом серця, кожним прожитим днем, усім життям своїм клянемося утверджувати на землі комунізм!

КЛЯНЕМОСЯ!

СТОРІНКИ ГЕРОЇЧНИХ БІОГРАФІЙ

В БУРЕМНІ РОКИ

**ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА
ШКОЛА“
КИЇВ—1967**

ЗКП1(092)
В11

Упорядкування, вступна стаття та біографічні довідки
кандидата філологічних наук І. Д. Ходорківського

Художнє оформлення М. Остапка

7—6—3
431—67

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

Дорогі друзі!

У 1967 році наша Радянська Батьківщина святкуватиме своє п'ятидесятиріччя. Це вік повноліття і розквіту всіх творчих сил першої в світі соціалістичної держави. Народилася вона в огні Жовтневої революції і громадянської війни. Біля її колиски стояла велика партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним.

Партія! Це вона згуртовувала і організовувала пролетаріат Росії для боротьби з царизмом у роки першої російської революції, це вона вселяла в серця трудящих нашої країни несхитну віру в перемогу над царизмом у роки реакції, в роки революційного піднесення, в роки першої світової війни.

Партія запроваджувала в життя марксистсько-ленінську тактику боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Уся плідна і багатогранна діяльність В. І. Леніна злита з історією Комуністичної партії, з життям трудового народу.

У боротьбі за підготовку соціалістичної революції пліч-о-пліч з В. І. Леніним діяли його бойові соратники і учні: І. Бабушкін, П. Запорожець, Л. Красін, М. Калінін, Я. Свердлов, Ф. Дзержинський, С. Орджонікідзе, Г. Петровський, В. Куйбишев, М. Фрунзе, С. Косіор та багато інших героїв, чиї імена і сьогодні нам сяють у всій своїй чарівній красі.

«Без таких людей,— писав В. І. Ленін у 1910 р.,— російський народ лишився б назавжди народом рабів, народом холопів. З такими людьми російський народ завоює собі повне визволення від усякої експлуатації».

Саме про бійців ленінської гвардії, які пройшли велику школу революційної боротьби з царським самодержавством, і розповідається в цій книзі.

В нарисі М. Горького про Леніна яскраво розкривається образ мудрого вченого, палкого політичного борця, великого майстра революційної боротьби трудящих за соціальне і національне визволення.

Будучи особисто знайомим з Леніним, не раз зустрічаючись з ним, Горький з незвичайною душевною схвильованістю

змальовує живого Леніна з притаманними йому рисами, починаючи від його зовнішності, з манери тримати себе, говорити і кінчаючи політичною діяльністю вождя.

Спогади А. Ульянової-Єлізарової переносять нас до села Шушенського, де Володимир Ілліч у далекому засланні невтомно працює, віддаючи всі свої знання і сили, весь свій могутній талант теоретика і організатора революційної боротьби пролетаріату за створення марксистської партії.

Образ великого Леніна яскраво змальовується і в творах інших авторів, у яких Володимир Ілліч постає як організатор і натхненник революційної боротьби не тільки в центрі Росії — в Петербурзі і Москві, — а й у найвіддаленіших закутках країни.

Велике значення серед цих творів мають спогади людей, які особисто знали Леніна, працювали під його безпосереднім керівництвом або були тісно зв'язані з видатними діячами Комуністичної партії.

У творах про більшовиків-ленінців розкривається внутрішній світ і переживання учасників історичних подій, які крізь крижані вітри заслань, в'язниці і каторги пронесли сонячну мрію про визволення трудящих і в суворих битвах революції здобули перемогу.

Окремі епізоди життя і діяльності більшовиків у своїй сукупності створюють величну панораму історичної боротьби нашої партії за справу народу, за торжество ідей марксизму-ленінізму.

Іван Васильович Бабушкін! Це про нього Володимир Ілліч Ленін сказав, що «все, що відвойовано було у царського самодержавства, відвойовано в и к л ю ч н о боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін».

Вірний син народу, безстрашний революціонер, він усього себе віддав революційній боротьбі.

«Бабушкін пав жертвою звірячої розправи царського опричника, — писав Ленін, — але, вмираючи, він знав, що справа, якій він віддав усе своє життя, не вмере, що її робитимуть десятки, сотні тисяч, мільйони інших рук, що за цю справу вмиратимуть інші товариші-робітники, що вони боротимуться доти, поки не переможуть...»

І вони боролися! Одним з видатних борців за торжество ленінських ідей був М. І. Калінін.

Арештований у 1899 році, він і з тюрми допомагав «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» своїми порадами і вказівками.

Будучи досвідченим конспіратором, М. І. Калінін умів використовувати щонайменшу можливість для революційної пропаганди.

Тільки протягом першого десятиріччя своєї революційної діяльності Михайлу Івановичу довелося поневірятися в Петербурзькому будинку попереднього ув'язнення, Метехському замку в Тифлісі, в ревельській тюрмі, знову в Петербурзькому будинку попереднього ув'язнення, в «Крестах», в повенецькому засланні, Суцшевському поліційному будинку та в інших місцях ув'язнення.

І де б він не був, скрізь він залишався більшовиком, видатним організатором і пропагандистом ленінських ідей.

Великий інтерес становлять спогади Ц. Бобровської про Я. М. Свердлова. Розповідаючи про його життєвий тернистий шлях, вона разом з тим показує місце і роль Якова Михайловича в усіх найважливіших революційних подіях, його зв'язок з народними масами, величезні організаторські здібності і невичерпну енергію більшовика-ленінця.

Працюючи під керівництвом Леніна, виконуючи його найважливіші доручення в умовах сибірського заслання, Яків Михайлович, за спогадами старої більшовички О. Д. Стасової, яка відбувала разом з ним заслання, «умудрявся якимсь незрозумілим чудом зберегти живий зв'язок з усім світом. Свої сили він зосередив на тому, щоб піднести дух товаришів... Він робив це не лише в своєму найближчому районі, не лише з допомогою доповідей, а й намагався підтримати зв'язок з усіма розкиданими по великому Сибіру товаришами. Листування, повідомлення всіх новин і звісток, які, незважаючи на цензуру і всілякі рогатки, все-таки проникали до нас, було найважливішим завданням Якова Михайловича».

Сторінки спогадів — це живі факти історії, бурхливої, тривожної, але разом з тим величної і незабутньої для нашого народу і особливо для молоді.

Не можна без хвилювання читати сторінки героїчної біографії Ф. Е. Дзержинського.

Син пригнобленого польського народу, Дзержинський ще в шкільні роки зрозумів усю складність соціальної несправедливості і тоді вже вступив до польської соціал-демократичної організації.

Урочисто поклявшись в юнацькі роки до останнього подиху боротися з усякою несправедливістю, експлуатацією і гнобленням, Фелікс Едмундович свято проніс цю заповітну мрію крізь усе своє життя. «Цьому,— як пише його дружина С. Дзержин-

ська,— не перешкодили ні тюрми, ні заслання, ні каторга. Дзержинський став професіональним революціонером»¹.

В. І. Ленін, який добре знав Дзержинського ще задовго до Жовтня, високо цінував його як революціонера, що багато зробив для з'єднання польського робітничого руху із загальноросійським, спрямованим проти царського самодержавства.

Заповнюючи в 1921 р. особовий листок, Дзержинський на запитання, чи зазнавав він репресій за революційну діяльність до Жовтневої революції, відповів: «Арештовувався в 97, 900, 905, 906, 908 і 912 роках, просидів усього 11 років у в'язниці, в тому числі на каторзі (8+3), був три рази на засланні, завжди тікав».

Безперервні арешти, ув'язнення, етапи тяжких доріг на заслання не тільки не похитнули, а, навпаки, ще сильніше загартували волю більшовика, зміцнили його віру в перемогу справедливої справи.

На умовляння рідних відійти від революційної боротьби Фелікс Едмундович відповідав: «...Шлях мій залишився той самий; як і раніше я ненавидів зло, так і тепер ненавиджу; як і раніше я всією душею прагнув до того, щоб не було на світі несправедливості, злочинства, пияцтва, розпусти, надмірностей, надзвичайної розкоші..., гноблення, братовбивчих війн, національної ворожнечі... Я хотів би обійняти своєю любов'ю все людство, зігріти його і очистити від бруду сучасного життя»².

У цих словах весь Дзержинський, політичне кредо професіонального революціонера, його велика, вічно пломенюча душа, яка вміла запалювати людей на героїчну боротьбу з царизмом, з всілякими ворогами і спопеляти тих, хто перешкодив здійсненню соціалістичної революції.

В особистому житті Фелікс Едмундович був надзвичайно скромним.

«Ми — комуністи,— говорив він не раз,— повинні жити так, щоб найширші маси трудящих бачили, що ми слуги народу, що перемогою революції і влади користуємося не для себе, а для блага і щастя народу»³.

Скрізь, куди посилала партія Дзержинського, він повністю віддавав себе роботі, виявляв могутню енергію, більшовицьку принциповість, творчу ініціативу, величезну вимогливість до себе і до інших. Він працював під безпосереднім керівництвом

¹ «Воспоминания о Ф. Э. Дзержинском», М., 1962, стор. 9.

² Там же, стор. 14.

³ Там же, стор. 3.

В. І. Леніна, був одним з його найближчих соратників, героєм Жовтня — залізним рицарем революції.

Недаремно В. Маяковський, звертаючись до нашої молоді, у вірші «Добре» писав:

Юнакові,
що не знає ще
до пуття,
взяти
приклад
і чин з кого,—
скажу,
не вагаючись:
— Роби життя
з товариша
Дзержинського.

Дорогі друзі! На сторінках цієї книги ви зустрінетеся з видатними діячами Комуністичної партії, які діяли на Україні.

Виконуючи вказівки Леніна і працюючи під його безпосереднім керівництвом, такі більшовики, як С. Косіор, Д. Мануїльський, В. Затонський, В. Чубар, П. Постишев, В. Антонов-Овсієнко, О. Шліхтер, Ю. Коцюбинський та багато інших, зуміли об'єднати і мобілізувати революційні сили в країні на боротьбу за перемогу Великого Жовтня.

Спіраючись на допомогу братнього російського народу, український народ, керований більшовицькою партією, розгорнув героїчну боротьбу проти реакції.

С. В. Косіор провів велику роботу по зміцненню нелегальних комуністичних організацій на Україні і підготовці I з'їзду КП(б)У (1918 р.). Він брав найактивнішу участь у роботі з'їзду. Його було обрано членом уперше створеного ЦК Комуністичної партії України. С. В. Косіор мав щастя зустрітися з В. І. Леніним, який виклав свої погляди щодо становища на Україні і дав українським більшовикам цінні настанови з питань боротьби за відновлення влади Рад.

Тільки після того як 5 лютого 1919 р. до Києва вступила 1-ша бригада 1-ї Української радянської дивізії під командуванням Миколи Щорса, Директорію було вигнано, і трудящі визволеного Києва взялися за відновлення радянських органів. На чолі більшовиків України стає С. Косіор. Разом з Г. Петровським, А. Бубновим, К. Ворошиловим, Я. Гамарником, В. Затонським, Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими він веде велику роботу по керівництву партійним і державним будівництвом у республіці, бореться з контрреволюцією, яка намагалася задушити молоду Країну Рад.

Роки громадянської війни загартували кадри більшовиків-ленінців, згуртували їх на боротьбу за щастя мирної праці.

Уздух гуркіт канонади. На безкраїх просторах нашої країни настав мир.

Революційна діяльність трудящих під керівництвом більшовицької партії знайшла своє художнє відображення в багатьох творах російських та українських радянських письменників.

Особливо наших митців захоплювала тема громадянської війни. Кожен з них намагався по-своєму відобразити цей неповторний час. З'являються поетичні, прозові і драматичні твори О. Серафимовича «Залізний потік», Д. Фурманова «Чапаєв», О. Фадєєва «Розгром», М. Шолохова «Тихий Дон», О. Толстого «Ходіння по муках», Е. Багрицького «Дума про Опанаса», П. Тичини «Шабля Котовського», А. Головка «Мати», М. Бажана «Батьки і сини», О. Довженка «Арсенал», Н. Забіли «Хатина над озером», І. Неходи «Станція Разлів», В. Бичка «Перекоп». Темі Жовтневої революції і визначної ролі в ній В. І. Леніна присвячена п'єса О. Корнійчука «Правда». Незабутня героїка Жовтня і громадянської війни оспівана в творах Ю. Яновського «Вершники», «Дума про Британку», П. Панча «Олександр Пархоменко», А. Шияна «Гроза», С. Склярєнка «Шлях на Київ», О. Десняка «Десну перейшли батальйони», «Полк Тимофія Черняка», «Тургайський сокіл» та ін.

Історичне і художнє відтворення образів видатних діячів більшовицької партії і, насамперед, образу Леніна та його бойових соратників, героїв більшовицького підпілля, громадянської війни — Щорса, Фрунзе, Артема, Пархоменка та ін. — одне з великих досягнень української радянської літератури.

У буремні роки історії нашої країни народилося багато славних героїв, їх імена ми вимовляємо з великою шанобою і душевним хвилюванням.

Як живі з живими, розмовляють вони з нами — будівниками комуністичного суспільства — не тільки про лиховісні часи царизму і боротьбу Леніна, Комуністичної партії і трудового народу за перемогу більшовицької правди, а й вчать нас, якою повинна бути людина, якщо вона хоче бачити на землі щастя свого народу, радість своїх дітей, волю і творчий розквіт свого генія, квіт своєї землі.

В ім'я комуністичного майбуття Ленін, його бойові соратники і учні не шкодували свого життя; багато з них передчасно згоріло, щоб у полум'ї старого світу народився новий, справедливий лад, в якому ми сьогодні живемо і працюємо.

«Продовжуючи революційні традиції покоління борців, яке створило першу в світі робітничо-селянську державу,— сказав з трибуни історичного XXIII з'їзду КПРС Генеральний секретар Політбюро ЦК КПРС тов. Брежнєв Л. І.,— радянська людина побудувала соціалізм, вистояла і перемогла в смертельній сутичці з фашизмом, відстояла великі завоювання нашої революції і нині першою в історії буде комунізм».

Звертаючись до щасливої радянської молоді, Максим Рильський у вірші «У парку» писав:

Стань, дівчинко! Подумай, подивись,
Ти ще не знаєш, що було колись
Отут, при п'єдесталі Николая,
Це батько твій, це сива мати знає —
Із їхніх сліз, що день у день лились,
Жовтневий день, як вічність розцвітає.

Жити по-ленінському — заповітна мрія мільйонів радянських юнаків і дівчат, яким випало велике щастя будувати новий світ— світ комунізму. І читаючи цю книжку, кожен з вас замислиться, а чи живу я так, як вчить Ленін, Комуністична партія, як заповідали нам старі більшовики? Чи все я роблю, щоб виконати вимоги морального кодексу будівника комунізму?

Запропонована книга—це лише спроба створити в якійсь мірі колективний портрет В. І. Леніна і дати окремі сторінки діяльності видатних діячів нашої партії. І незважаючи на те, що в книзі немає нарисів про таких відомих більшовиків-ленінців, як Н. Крупська, О. Ярославський, Е. Квірінг, О. Шліхтер, А. Іванов, Я. Рудзук, М. Подвойський, А. Луначарський, та про багатьох інших соратників і учнів В. І. Леніна, ви, проте, зможете з інших матеріалів бодай частково довідатись про їх полум'яне життя, присвячене боротьбі за волю і щастя трудового народу.

Сторінки героїчних біографій видатних більшовиків-ленінців дадуть вам можливість уявити собі, якою дорогою ціною кращі сини нашого народу здобули перемогу в дні Великої Жовтневої революції в битвах з ворогами Радянської Вітчизни, щоб сьогодні ви, наша молодь, могли радісно і творчо жити.

Нехай ця книга зміцнить у вас почуття гордості за нашу ленінську партію, за нашу прекрасну Батьківщину і викличе бажання бути прапороносцями славних ленінських ідей у час величних історичних звершень на шляху до комунізму.

І. Д. Ходорківський

ГЕНІЙ РЕВОЛЮЦІЙ

Кроки я чую крицеві...
В битві за сонячний вік
йшли ми у грози Жовтневі
крізь дев'ятсот п'ятий рік.

Гнівно гриміли гармати
в час той, коли трударів
Леніна геній крилатий
до перемоги повів.

Ім'я його вічно з нами
в серці звучить, наче спів.
Він, як зоря над віками,
сонця прихід возвістив.

Ленін — весна перемоги,
юності нашої цвіт,
стягами вкриті дороги,
світлий до щастя похід.

Линуть хмарки кучеряві
в небі, в морях променів.
Ленін — це в силі і славі
Партія більшовиків.

Сяє краса небозводу
в шумі знамен і дібров.
Ленін — надія народу
і до Вітчизни любов.

З ним ми до щастя відкрили
браму на фоні заправ.
Партії нашої сили
він у боях гартував.

З ним розмели ми загати
в весни життя молоді.
Світ ми новий будувати
з ним починали в труді.

Дихають радісно груди,
в гомоні світлім кругом
сяють на сонці споруди,
зведені вільним трудом.

Гордо гудки стоголосі
шлють привітання полям.
Все це навіки злилося
з Леніна вічним ім'ям.

В. С о с ю р а

В. І. ЛЕНІН

Володимир Ленін був людиною, яка так не дала людям жити звичним для них життям, як ніхто до нього не вмів зробити цього. Ненависть світової буржуазії до нього оголено і огидно ясна, її сині, чумні плями всюди блищать яскраво. Огидна сама по собі, ця ненависть говорить нам про те, який великий і страшний в очах світової буржуазії Володимир Ленін — натхненник і вождь пролетарів усіх країн. Ось він не існує фізично, а голос його дедалі голосніше, переможніше звучить для трудящих землі, і вже немає такого кутка на ній, де б цей голос не збуджував волю робочого народу до революції, до нового життя, до будівництва світу людей рівних. Дедалі впевненіше, міцніше, успішніше роблять велику справу учні Леніна, спадкоємці його сили.

Мене захоплювала яскраво виражена в нім воля до життя і активна ненависть до мерзотності його, я милувався тим азартом юності, яким він насичував усе, що робив. Мене дивувала його надлюдська працездатність. Його рухи були легкі, вправні, і скупий, але сильний жест цілком гармоніював з його мовою, теж скупю на слова, з багатством думки. І на обличчі, монгольського типу, горіли, грали ці гострі очі невтомного борця проти брехні й горя життя, горіли, примружуючись, підморгуючи, іронічно посміхаючись, блискаючи гнівом. Блиск цих очей робив мову його ще пекучішою і яснішою.

Інколи здавалось, що незгасима енергія його духу б'є з очей іскрами і слова, насичені нею, блищать у повітрі. Слова його завжди викликали фізичне відчуття непереборної правди.

Незвичайно і дивно було бачити Леніна, коли він гуляв у парку Горок,— до такої міри зрослася з його образом уява про людину, яка сидить в кінці довгого стола і, посміхаючись, поблискуючи зіркими очима стернового, вміло, вправно керує дебатами товаришів або ж, стоячи на естраді, закинувши голову, метає в пришикну юрбу, в жадібні очі людей, зголоднілих за правдою, чіткі, ясні слова.

Вони завжди нагадували мені холодний блиск залізних стружок.

З дивною простотою з-за цих слів виникла художньо виточена фігура правди.

Азарт був властивістю його натури, але він не був корисливим азартом гравця, він виявляв у Леніні ту виключну бадьорість духу, яка властива лише людині, що непохитно вірить у своє покликання, людині, яка всебічно і глибоко відчуває свій зв'язок із світом і до кінця зрозуміла свою роль у хаосі світу — роль ворога хаосу. Він умів з однаковим захопленням грати в шахи, розглядати «Історію костюма», годинами вести суперечку з товаришем, вудити рибу, ходити по кам'яних стежках Капрі, розпечених сонцем півдня, милуватися золотим цвітом дроку і замурзанними дітьми рибалок. А ввечері, слухаючи розповіді про Росію, про село, заздрісно зітхав:

— А мало я знаю Росію. Сімбірськ, Казань, Петербург, заслання і — майже все!

Він любив смішне і сміявся всім тілом, справді «заливався» сміхом, інколи до сліз. Короткому, характерному вигуку «гм-гм» він умів надавати безконечної гами відтінків, від їдкої іронії до обережного сумніву, і часто в цьому «гм-гм» звучав гострий гумор, доступний людині дуже зіркій, яка добре знає диявольські недолатності життя.

Кремезний, міцний, з черепом Сократа і всевидючими очима, він частенько набирав дивної і трошки комічної пози — закине голову назад і, нахиливши її до плеча, засуне пальці рук кудись під пахви, за жилет. У цій позі було щось на диво миле і смішне, щось переможно-півняче, і весь він у таку хвилину світився радістю, велике дитя окаянного світу цього, прекрасна людина, якій треба було принести себе в жертву ворожнечі і ненависті заради здійснення діла любові.

Людина винятково сильної волі, Ленін у вищій мірі мав якості, властиві кращій революційній інтелігенції, — самообмеження, що часто доходило до самобичування, самоспотворення, до рахметовських цвяхів, заперечення мистецтва, до логіки одного з героїв Л. Андрєєва:

«Люди живуть погано — значить, я теж мушу погано жити».

У тяжкому, голодному 19 році Ленін соромився їсти продукти, 15

які прислали йому товариші, солдати й селяни з провінції. Коли в його незатишну квартиру приносили посилки, він морщився, ніяків і поспішав роздати борошно, цукор, масло хворим чи ослабим від недоїдання товаришам. Запрошуючи мене обідати до себе, він сказав:

— Копченою рибою вгощу,— прислали з Астрахані.

І, насупивши сократівський лоб, скосивши вбік всевидючі очі, додав:

— Присилають, мов панові! Як од цього одучиш? Відмовитись, не прийняти — образиш. А навколо всі голодують.

Невибагливий, чужий звичці до вина, тютюну, зайнятий з ранку до вечора складною важкою роботою, він зовсім не вмів дбати про себе, але зірко стежив за життям товаришів. Сидить за столом у себе в кабінеті, швидко пише й говорить, не відриваючи пера від паперу:

— Здрастуйте, як здоров'я? Я зараз закінчу. Тут один товариш, у провінції, скучає, мабуть,— стомився. Треба підтримати. Настрій — не мала річ!

Якось у Москві приходжу до нього, запитує:

— Обідали?

— Так.

— Не вигадуете?

— Свідки є,— обідав у кремлівській їдальні.

— Я чув — погано готують там.

— Не погано, а — могли б краще.

Він зараз же до дрібниць розпитав: чому погано, як може бути краще? І почав сердито бурчати:

— Що ж вони там, умілого кухаря не зможуть знайти? Люди працюють буквально до неприємності, їх треба годувати смачно, щоб вони їли більше. Я знаю, що продуктів мало і погані вони,— тут потрібен досвідчений кухар.— І процитував міркування якогось гігієніста про роль смачних приправ у процесі харчування і травлення. Я спитав:

— Як це ви встигаєте думати про такі речі?

Він теж запитав:

— Про раціональне харчування?

І тоном своїх слів дав мені зрозуміти, що моє запитання недоречне.

Давній знайомий мій, П. О. Скороходов, теж сормович, людина лагідної душі, скаржився на важку роботу в Чека. Я сказав йому:

— І мені здається, що це не ваша справа, не для вашого характеру.

Він сумно погодився:

— Зовсім не для характеру.

Та, подумавши, сказав:

— Одначе, згадаєш, адже ж Іллічу теж, напевно, частенько доводиться тримати душу за крила, і — соромно мені слабкості своєї.

Я знав і знаю немало робітників, яким доводилось і доводиться, міцно зціпивши зуби, «тримати душу за крила» — придушувати органічний «соціальний ідеалізм» свій заради торжества справи, якій вони служать.

Чи доводилось самому Леніну «тримати душу за крила»?

Він занадто мало звертав уваги на себе для того, щоб говорити про себе з іншими, він, як ніхто, вмів мовчати про таємні бурі в своїй душі. Але одного разу, в Горках, пестячи чиїхось дітей, він сказав:

— Ось ці будуть жити вже краще від нас; багато з того, чим жили ми, вони не зазнають. Їхнє життя буде менш жорстоке.

І, дивлячись вдалину, на пагорби, де міцно осіло село, він додав роздумливо:

— А все-таки я не заздрю їм. Нашому поколінню пощастило виконати роботу, дивовижну за своєю історичною значністю. Вимушена умовами, жорстокість нашого життя буде зрозуміла і виправдана. Все зрозуміють, все!

Дітей він пестив обережно, якимись особливо легкими дбайливими дотиками.

Він був росіянином, який довго жив поза Росією, уважно розглядав свою країну, — здаля вона здається мальовничішою і яскравішою. Він правильно оцінив потенціальну силу її — виняткову талановитість народу, ще слабо виражену, не збуджену історією, важкою і нудною, але повсюдну талановитість, яка на темному фоні фантастичного російського життя виблискує золотими зірками.

Володимир Ленін, велика справжня людина світу цього, — помер. Ця смерть дуже боляче вдарила по серцях тих людей, які знали його, дуже боляче!

Але чорна риса смерті тільки ще різкіше підкреслить у очах всього світу його значення, — значення вождя всесвітнього трудового народу.

І якби хмара ненависті до нього, хмара брехні і наклепів навколо імені його була ще густіша — все одно: немає сил, які могли б затемнити факел, піднятий Леніним у задушливій п'їтьмі знавіснілого світу.

І не було людини, яка б так, як ця, справді заслужила в світі вічну пам'ять.

Володимир Ленін помер. Спадкоємці розуму і волі його — живі. Живі й працюють так успішно, як ніхто, ніколи, ніде в світі не працював.

М. Горький

ІЗ СПОГАДІВ ПРО ІЛЛІЧА

ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ У ТЮРМІ

Володимир Ілліч був арештований змученим нервовою метушнею роботи останнього часу і не зовсім здоровим. Відома «охоранна» карточка 1896 року дає уявлення про його стан.

Після першого допиту він послав до нас у Москву Надію Костянтинівну Крупську з дорученням. У шифрованому листі він просив її негайно попередити нас, що на запитання, де чемодан, привезений ним з-за кордону, він сказав, що залишив його у нас, в Москві.

«Нехай куплять схожий, покажуть за мій... Скоріше, а то арештують». Таким було його повідомлення, яке я добре запам'ятала, тому що довелося з великою обережністю купувати і привозити додому чемодан, відносно зовнішнього вигляду якого Надія Костянтинівна сказала щось дуже невиразне і який виявився, звичайно, зовсім не схожим на привезений з-за кордону, з подвійним дном. Щоб чемодан не мав вигляду зовсім новенького, я взяла його з собою в Петербург, коли поїхала провідати брата і узнати про його справу.

На перших порах у Петербурзі в усіх переговорах з товаришами, в обміні шифром з братом і в особистих розмовах з ним під час побачень чемодан цей відігравав таку велику роль, що я відверталась на вулицях від вікон магазинів, де був виставлений цей настільки остогидлий мені предмет: бачити його не могла спокійно. Але хоч на нього і натякали на першому допиті, кінців з ним знайдено не було, і обвинувачення це, як часто бувало, потонуло в інших, відносно яких знайшлися

Так, доведені були зв'язки з цілим рядом арештованих одночасно з ним осіб, і у одного з них, Ванеєва, був взятий рукописний номер нелегальної газети «Рабочее дело»; був доведений зв'язок з робітниками в гуртках, з якими — за Невською заставою — Володимир Ілліч займався. Одним словом, доказів для того, щоб почати жандармське розслідування, було цілком досить.

Другим, хто приїхав до нас у Москву після арешту брата, був Михайло Олександрович Сільвін, уцілілий член його гуртка; він розповів про лист, одержаний від Володимира Ілліча з тюрми на ім'я тієї знайомої, у якої він харчувався. В цьому першому великому листі з тюрми Володимир Ілліч викладав план тієї роботи, якою хотів зайнятися там, — підготуванням матеріалу для намічуваної ним книги «Розвиток капіталізму в Росії». Серйозний тон довгого листа з доданим до нього довжелезним списком наукових книг, статистичних збірників добре замаскував таємні його цілі, і лист дійшов безперешкодно, без ніяких помарок. А тим часом Володимир Ілліч у листі цьому не більше, не менше, як запитав товаришів про те, хто арештований з ним; запитав без будь-якої попередньої домовленості, але так, що товариші зрозуміли і відповіли йому відразу ж, а пильні аргуси нічого не запідозрили.

«У першому ж листі Володимир Ілліч запитав нас про арештованих, — сказав мені з захопленням Сільвін, — і ми відповіли йому».

На жаль, уціліла тільки перша частина листа, доданого до нього списку книг нема: очевидно, він застряв і загубився в процесі розшуку їх. Більша частина перелічених книг була справді потрібна Володимирі Іллічу для його роботи, отже, лист цілих у двох зайців і, всупереч відомому прислів'ю, влучив в обох. Я можу тільки відновити по пам'яті деякі з тих заголовків, якими Володимир Ілліч, вдало вплутаючи їх у свій список, запитав про долю товаришів. Коло цих заголовків він ставив знак запитання, яким автор помічав нібито неточність цитованої напам'ять назви книги і яким в дійсності вказував, що в даному разі він не книгу просить, а запитує. Запитував він, користуючись кличками товаришів. Деякі з них дуже підходили до характеру потрібних йому книг, і запит не міг повернути уваги. Так, про Василя Васильовича Старкова він запитав: «В. В. Доля капіталізму в Росії». Старков звався «Веве». Про нижегородців — Ванеєва і Сільвіна, що мали клички «Мініна» і «Пожарського», — запит повинен уже був спинити більш уважного

контролера листів ув'язнених, тому що книга не стосувалася до теми передбачуваної праці,— це був Костомаров «Герої смутних часів». Але все-таки це була наукова, історична книга, і, зрозуміло, вимагати, щоб ті, які переглядали купи листів, побачили таку невідповідність, значило б вимагати від них надто великої дози проникливості. Однак не всі клички укладались так порівняно зручно в рамки заголовків наукових книг, і однією з дальших, вставлених, звичайно, серед дійсно потрібних для роботи книг, була книга Брема «Про дрібних гризунів». Тут знак запитання запитував з безсумнівною для товаришів про участь Кржижановського, що мав кличку «Суслик». Так само по-англійському написаний заголовок Mayne-Rid «The Mynoga» означав Надію Костянтинівну Крупську, охрещену псевдонімом «риби» або «міноги». Ці найменування могли начебто спинити увагу цензорів, але серйозний тон листа, безліч перелічених книг, а крім того, обачлива фраза, що стояла десь у другому (загубленому) листку: «різноманітність книг повинна бути корективом до одноманітності обстановки», приспали їх пильність.

На жаль, у пам'яті моїй збереглися лише ці кілька заголовків, з приводу яких ми колись немало сміялися. Ще я пригадую тільки «Goutchoul» чи «Goutchioule», навмисно складним французьким правописом написане прізвище фантастичного автора якоїсь історичної книги (назви її вже не пам'ятаю). Це повинно було значити Гуцул, тобто Запорожець. Пригадую ще, що з приводу «Героїв смутних часів» Сільвін розповідав, що вони відповіли: «В бібліотеці є тільки І т. твору», тобто арештований тільки Ванєєв, а не Сільвін.

Володимира Ілліча посадили в будинок попереднього ув'язнення, який коротко називався «предварилкою». То була смуга досить сприятливих умов сидіння. Побачення дозволялися звичайно через місяць після арешту і по два рази на тиждень: одно особисте, друге загальне, за ґратами. Перше в присутності наглядача тривало півгодини; друге — цілу годину. При цьому наглядачі ходили туди і сюди — один за кліткою з залізними ґратами, в яку вводили ув'язнених, другий — за спинами відвідувачів. Через страшений галас, що стояв у такі дні, і загальну втому, яку він не міг не викликати в наглядачів, а також через низький розумовий розвиток їх можна було при деяких хитрощах говорити на цих побаченнях майже про все. Передавати їжу можна було тричі на тиждень, книги — двічі. При цьому книги переглядали не жандарми, а чиновники прокурора суду, що містився в будинку поруч, і перегляд такої величезної кількості приношуваних книг

був, певно, здебільшого простою формальністю. Книги дозволяли пропускати досить широко, без великих вилучень; дозволяли навіть щомісячні журнали, а потім і щотижневі. Таким чином, відриву від життя — однієї з найтяжчих сторін одиночного ув'язнення — не було. Була досить багата і бібліотека «предварилки», що склалася з різних пожертвувань, так що багато товаришів, особливо з робітників, серйозно поповнювали в ній свою освіту.

Володимир Ілліч, готуючись до довгого сидіння, чекаючи далекого заслання після нього, вирішив використати за цей час і пітерські бібліотеки, щоб зібрати матеріал для наміченої ним праці «Розвиток капіталізму в Росії». Він посилав у листах довгі переліки наукових книг, статистичних збірників, які діставали ми йому з Академії наук, університетської та інших бібліотек. Я з матір'ю жила більшу частину тюремного ув'язнення Володимира Ілліча в Пітері, і мені доводилось тягати йому цілі купи книг, якими був завалений один куток його камери. Пізніше і з цього боку умови стали суворіші: число книг, що видавались ув'язненому в камеру, було строго і скупко визначено. Тоді ж Ілліч міг, не поспішаючи, робити виписки з статистичних збірників і, крім того, мати й інші — наукові, белетристичні — книги російською та іноземною мовами.

Велика кількість передаваних книг сприяла нашим зносинам за допомогою їх. Володимир Ілліч навчив мене ще на волі основ шифрованого листування, і ми листувалися з ним дуже активно, ставлячи малопомітні крапки або рисочки в буквах і відмічаючи умовним знаком книгу і сторінку листа.

Ну й переписували ж ми цим листуванням очі собі! Але воно давало можливість зв'язатися, передати що-небудь потрібне, конспіративне і тому було неоціненне. При ньому найтовстіші стіни і найсуворіший начальницький нагляд не могли перешкодити нашим переговорам. Але ми писали, звичайно, не тільки про найпотрібніше. Я передавала йому вісті з волі, те, що незручно було, при всьому маскуванні, сказати на побаченні. Він давав доручення такого ж роду, просив передати що-небудь товаришам, встановлював зв'язки з ними, листування по книгах з тюремної бібліотеки; просив передати, до якої дошки в клітці, куди пускали гуляти, приліплена чорним хлібом записка для того чи іншого з них. Він дуже піклувався про товаришів: писав підбадьорюючі листи тому, хто, як він чув, нервувався; просив дістати тих чи інших книг; влаштувати побачення тим, хто не мав його. Ці піклування забирали багато часу у нього і у нас. Його постійний бадьорий настрій і гумор підтримували дух і у товаришів.

На щастя для Ілліча, умови тюремного ув'язнення склалися для нього, можна сказати, сприятливо. Звичайно, він змарнів і, головним чином, пожовкнув під кінець сидіння, але навіть шлунок його — про який він радився за кордоном з одним відомим швейцарським спеціалістом — був за рік сидіння в тюрмі в кращому стані, ніж у попередній рік на волі. Мати приготувала і приносила йому тричі на тиждень передачі, керуючись визначеною йому згаданим спеціалістом дієтою; крім того, він мав платний обід і молоко. Очевидно, позначилось сприятливо і регулярне життя цієї російської «санаторії», життя, про яке, звичайно, нічого було й думати при нервовій біганині нелегальної роботи.

Побачення з ним бували дуже змістовні і цікаві. Особливо багато про що можна було поговорити на побаченнях за ґратами. Ми говорили натяками, вплутуючи іноземні назви для таких незручних слів, як «страйк», «лістівка». Набереш бувало новин і мудруєш, як передати їх. А брат мудрував, як передати своє, розпитати. І як весело сміялись ми обоє, коли вдавалося сповістити або зрозуміти що-небудь таке заплутане. Взагалі наші побачення справляли враження безтурботної, жвавої розмови, а в дійсності думка була весь час напружена: треба було зуміти передати, зуміти зрозуміти, не забути всіх доручень. Пригадую, якось ми занадто захопилися іноземними термінами, і наглядач за спиною Володимира Ілліча сказав сучоро:

— Іноземними мовами говорити не можна, тільки російською.

— Не можна,— сказав живо, обертаючись до нього, брат,— ну, то я російською говоритиму. Отже, скажи ти цьому золотому чоловікові...— продовжував він розмову зі мною.

Я, сміючись, кивнула головою: «золотий чоловік» мало означати Гольдмана, тобто не веліли іноземних слів вживати, так Володя німецьке на російське переклав, щоб не можна було зрозуміти, кого він називає.

Одним словом, Володимир Ілліч і в тюрмі проявляв свою постійну кипучу енергію. Він зумів улаштувати своє життя так, що весь день був заповнений. Головним чином, звичайно, науковою роботою. Обширний матеріал для «Розвитку капіталізму в Росії» був зібраний в тюрмі. Володимир Ілліч поспішав з цим. Одного разу, коли під кінець сидіння я повідомила його, що справа, за чутками, незабаром закінчується, він вигукнув: «Рано, я не встиг ще матеріал увесь зібрати».

Але й цієї великої роботи було йому мало. Йому хотілось брати участь в нелегальному, революційному житті, яке забило тоді джерелом. Цього літа (1896 року) відбувалися великі

страйки текстильників у Петербурзі, які перекинулись потім у Москву, страйки, що зробили епоху в революційному русі пролетаріату. Відомо, який переполох зчинили ці страйки в урядових колах, як цар боявся внаслідок їх повернутися в Пітер з півдня. У місті все кипіло і вирувало. Був надзвичайно бадьорий і піднесений настрій. Рік коронації Миколи II з його знаменитою Ходинкою відзначений першим пробним виступом робітників двох головних центрів,— ніби першим, зловісним для царизму маршем робітничих ніг, ще не політичним, правда, але вже тісно згуртованим і масовим. Більш молодим товаришам трудно оцінити і уявити собі все це тепер, а для нас, після тяжкого гніту 80-х років, при кротоподібному існуванні і розмовах по комірках, страйк цей був величезною подією. Перед нами немов «розчинилися двері в'язниці глухої в даль і блиск променистого дня», немов виступив, крізь імлу грядущого, образ того робітничого руху, яким могла і повинна була перемогти революція. І соціал-демократія з книжної теорії, з далекої утопії якихось марксистів-буквоїдів набула плоти і крові, виступила як життєва сила і для пролетаріату, і для інших верств суспільства. Якесь вікно відчинилось у душному і затхлому казематі російського самодержавства, і всі ми жадібно вдихали свіже повітря і почували себе бадьорими й енергійними як ніколи.

«Союз боротьби за визволення робітничого класу», як був названий уже після арешту Володимира Ілліча заснований ним союз, ставав все більш і більш популярним. Підприємства одно за одним зверталися до нього з просьбою випустити і для них листівки. Посилали і скарги: «Чому нас союз забув?» Вимагали і листівок загального характеру, насамперед першотравневих. Товариші на волі шкодували, що їх не може писати Володимир Ілліч. І йому самому хотілось писати їх. Крім того, у нього вже були намічені теми для брошур, як-от «Про страйки».

Він був зайнятий питанням програми. І от він став пробувати писати в тюрмі і нелегальні речі. Передавати їх шифром було, звичайно, неможливо. Треба було застосувати спосіб непомітного, проявлюваного вже на волі письма. І, згадавши одну дитячу гру, Володимир Ілліч почав писати молоком між рядками книги, що треба було проявляти нагріванням на лампі. Він ліпив собі для цього малюсінькі чорнильниці з чорного хліба з тим, щоб можна було проковтнути їх, як тільки почується шарудіння біля дверей, підглядання в прозірку. І він розповідав сміючись, що одного дня йому так не пощастило, що довелось проковтнути цілих шість чорнильниць.

Пригадую, що Ілліч в ті роки і перед тюрмою і після неї любив говорити: «Нема такої хитрості, якої не можна було б перехитрити». І в тюрмі він з властивою йому винахідливістю вправлявся в цьому. Він писав з тюрми листівки, написав брошуру «Про страйки», яка була забрана при арешті Лахтинської друкарні (її проявляла і переписувала Надія Костянтинівна). Потім написав програму партії і досить докладну «пояснювальну записку» до неї, яку переписувала частково я, після арешту Надії Костянтинівни. Програма ця теж не побачила світу: вона була передана мною після закінчення О. М. Потресову і після арешту його була знищена кимсь, кому він віддав її на схов¹. Крім роботи, до мене в спадщину від Надії Костянтинівни перейшло конспіративне сховище нелегальщини — маленький круглий столик, який, за вказівкою Ілліча, був зроблений йому одним товаришем-столяром. Нижня точена головка трохи більша, ніж звичайно, товстої єдиної ніжки стола відгвинчувалась, і у видовбане заглиблення можна було вкласти чималий згорток. Туди на ніч ховала я переписану частину праці, а оригінал — прогріті на лампі сторінки — старанно знищувала. Столик цей зробив немаловажні послуги: під час обшуків як у Володимира Ілліча, так і у Надії Костянтинівни він не був відкритий; переписана остання частина програми уціліла і була передана мені разом із столиком матір'ю Надії Костянтинівни. Вигляд його не викликав підозрінь, і тільки пізніше, після частого відверчування головки, нарізки стерлися, і вона стала відставати.

Спочатку Володимир Ілліч старанно знищував чернетки листівок та інших нелегальних творів після переписування їх молоком, а потім, використовуючи свою репутацію людини, зайнятої науковою працею, став залишати їх серед статистичних та інших виписок, нанизаних його бісерним почерком. Та таку, наприклад, річ, як докладна пояснювальна записка до програми, і не можна було б знищити в чернетці: за один день її не можна було переписати; і потім Ілліч, обдумуючи її, вносив весь час виправлення і доповнення. І от, одного разу на побаченні він розповідав мені з властивим йому гумором, як під час чергового обшуку в його камері жандармський офіцер, трохи перегорнувши чималу купу складених в кутку книг, таблиць і виписок, відбувся жартом: «Занадто душно сьогодні, щоб статистикою займатися». Брат говорив

¹ Ця пояснювальна записка була теж забрана ще в рукопису і довго вважалася загублою. Вже після смерті Володимира Ілліча був знайдений один неповний екземпляр її, надрукований в 3(26) номері «Пролетарской революции», 1924 р. (див. В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 75—101.— Р е д.).— А. Є.

мені тоді, що він особливо й не хвилювався: «Не знайти б у такій купі», а потім додав сміючись: «Я в кращому становищі, ніж інші громадяни Російської імперії,— мене взяти не можуть». Він-то сміявся, але я, звичайно, хвилювалась, просила його бути обережнішим і говорила, що коли взяти його не можуть, то кару, розуміється, дуже збільшать, якщо він попадеться; що можуть і каторгу дати за таке зухвальство, як писання нелегальних речей у тюрмі.

І тому я завжди з тривогою ждала повернення від нього книги з хімічним посланням. Особливо нервувалась я, дожидаючись повернення однієї книги,— пригадую, з пояснювальною запискою до програми, яка, я знала, вся чисто була списана між рядками молоком. Я боялась, щоб при огляді її тюремною адміністрацією не виявилось що-небудь підозріле, щоб при довгій затримці букви не виступили самі, як бувало іноді, коли консистенція молока була надто густа. І, як навмисне, в строк книги мені не були видані. Всі інші родичі ув'язнених одержали в четвер книги, здані в той же день, а мені наглядач сказав коротко: «Вам нема», тим часом як на побаченні, з якого я тільки що вийшла, брат заявив, що повернув книги. Ця затримка, що трапилася вперше, змусила мене припустити, що Ілліч попався; особливо похмурою здалась і завжди похмура фізіономія наглядача, який видавав книги. Звичайно, наполягати було не можна, і я перебула тяжкий день і ніч, до наступного дня, коли книги, а серед них і книга з програмою, були вручені мені.

Бувало, що і брат здійснював тривогу даром. Зимою 1896 року, після якихось арештів (мабуть, чи не після арешту Потресова), я запізнилась випадково на побачення, прийшла на останню зміну, чого звичайно не робила; Володимир Ілліч вирішив, що я заарештована, і знищив якусь підготовлену ним чернетку.

Але подібні хвилювання бували тільки зрідка, з таких виняткових приводів, як нові арешти; а взагалі Ілліч був на диво спокійний, витриманий і веселий на побаченнях і своїм заразливим сміхом розганяв наш неспокій.

Всі ми — родичі ув'язнених — не знали, якого вироку чекати. Порівняно з народовольцями соціал-демократів карали досить легко. Але останнім пітерським інцидентом була справа М. І. Бруснева, яка закінчилась суворо: 4 роки одиночки і 10 років заслання до Східного Сибіру — такий був вирок голові справи.

Ми дуже боялись довгого сидіння в тюрмі, якого не витримав би багато хто і яке в усякому разі значно підірвало б здоров'я брата. Вже й так, просидівши коло року, Запорожець захворів на

сильний нервовий розлад, що став потім невигою душевною хворобою; Ванєєв марнів і кашляв (помер від туберкульозу на засланні через рік після звільнення); Кржижановський та інші теж більше або менше нервувалися.

Тому вирок про заслання на три роки до Східного Сибіру був зустрінутий всіма просто-таки з полегкістю.

Він був оголошений в лютому 1897 року. В результаті клопотання матері Володимиру Іллічу дозволено було поїхати в Сибір своїм коштом, а не по етапу. Це було істотною полегкістю, тому що кочування по проміжних тюрмах забирало багато сил і нервів.

Пригадую, як в день звільнення брата до нашої з матір'ю кімнати прибігла і розцілувала його, сміючись і плачучи одночасно, т. Якубова.

І дуже ясно запам'яталось, як радісно засяяло бліде і змарніле обличчя його, коли він вперше забрався на імперіал конки і кивнув мені звідти головою.

Він міг роз'їжджати конкою по пітерських вулицях, міг побачитися з товаришами, тому що всім звільненим «декабристам» дозволено було пробути до відправлення три дні в Петербурзі, в сім'ях. Цієї небувалої пільги добилася спочатку для свого сина мати Ю. О. Цедербаума (Мартова) через якесь знайомство з директором департаменту поліції Зволянським; а потім, раз прецедент уже був, керівник поліції не вважав за можливе відмовляти іншим. В результаті всі побачились, знялись групою (відомий знімок), влаштували двоє вечірніх зборів, що довго затяглися: перші — у Радченка Степана Івановича і другі — у Цедербаума. Говорили, що поліція схаменулась уже запізно, що дала маху, пустивши гуляти по Пітеру цих соціал-демократів, що зовсім не такий мирний вони народ; розповідали також, що Зволянському попало за це. Хоч як там було, після цього випадку таких пільг «скопом» вже не давалось; якщо і залишали іноді до заслання, то або людей завідомо хворих, або за особливою вже протекцією. Збори були зустрічами «старих» і «молодих». Велись дебати про тактику. Особливо такими, чисто політичними зборами були перші — у Радченка. Другі — у Цедербаума — були більш нервові і метушливі. На перших зборах розгорілась дискусія між «декабристами» і пізнішими прихильниками «Рабочей мысли».

Володимиру Іллічу було дозволено пробути три дні і в Москві, в сім'ї. Побачившись з товаришами, він вирішив був заарештуватися в Москві і їхати далі з ними разом. Тоді була тільки що закінчена магістраль до Красноярська, і етап був уже не таким тяжким, як раніше: тільки дві тюрми — в Москві і Красноярську. І Володи-

миру Іллічу не хотілось користуватися пільгою порівняно з товаришами. Пригадую, що це дуже засмутило матір, для якої дозвіл Володі їхати своїм коштом був найбільшою втіхою. Після того як їй доводили, наскільки важливо добитися подорожі своїм коштом, після того як їй передавали слова когось із старих засланців: «Заслання міг би повторити, етап — ніколи»,— Володимир Ілліч вирішує відмовитися від одержаної з трудом пільги і добровільно піти знов у тюрму.

Але справа обійшлась. «Декабристи», заарештовані в Петері, не прибули ще до закінчення трьох пільгових днів у Москву, а тим часом московська охрнка, яка заметушилась, поставила викликаного до себе Володимира Ілліча перед ультиматумом: або одержання прохідного свідоцтва на завтра, або негайне заарештування. Перспектива йти в тюрму відразу ж, навіть не попрощавшись з домашніми, і чекати там невизначений час приїзду «своїх»,— ця конкретна російська дійсність, та ще в її менш причісаній, ніж у Петері, в її московській формі, в цьому відпечатку «вотчини» князя Сергія, навалилась на нього, на його прагнення йти разом з товаришами. Природний протест здорового розуму проти такої марної розтрати сил для того, щоб не відрізнятись від товаришів, завжди властива йому свідомість необхідності берегти сили для дійсної боротьби, а не для прояву рицарських почуттів взяли гору, і Ілліч вирішив виїхати на другий день. Ми четверо — мати, сестра, Марія Іллівна, і я з чоловіком, Марком Тимофійовичем, поїхали проваджати його до Тули.

Володимир Ілліч пішов на заслання вождем, визнаним багатьма. Перший з'їзд партії 1898 року намітив його редактором партійного органу і йому доручив написати програму партії. І наш соціал-демократичний рух зробив за ці роки перший, а тому і найтрудніший крок до партійності, до широкої масової боротьби. Майже всі керівники були арештовані, учасники Першого з'їзду були зметені майже цілком, але основи були закладені. Перший початковий етап руху був перейдений.

ЗАСЛАННЯ

Заслання проходило для Володимира Ілліча теж у порівняно сприятливих умовах. За клопотанням матері йому дозволено було, в зв'язку з слабим здоров'ям, відбувати його в найздоровішій місцевості Сибіру, в Мінусінському повіті. Пунктом заслання було призначене йому село Шушенське, або, як воно називалось тоді коротко, Шуша. З ним разом були два чи три робітники

поляки. Товариші по справі були розіслані по інших селах. В гірші умови попав,— очевидно, як єврей,— Ю. О. Цедербаум (пізніше Мартов). Він був засланий в найбільш північний пункт, в Туруханськ, відділений непрохідними багнищами і болотами, і був на весь час заслання відрізаний від товаришів. Інші ж мали можливість зустрічатися, з'їжджатися один до одного на святкування, наприклад весілля, зустрічі Нового року і т. п., діставати дозвіл проїхати в Красноярськ для лікування,— так, брат їздив туди лікувати зуби. А з Мартовим зносили підтримувались тільки листуванням, але листування з ним було зате у Володимира Ілліча найдяльнішим.

Час Володимира Ілліча проходив дуже одноманітно за наполегливою і напруженою роботою. Він за час заслання написав «Розвиток капіталізму в Росії» (книга вийшла в квітні 1899 р.) і ряд статей, вміщуваних частково в тодішньому журналі «легальних марксистів» «Новое слово» і зібраних потім в одну книжечку під заголовком «Економічні етюди і статті».

Привчивши себе працювати регулярно, він не допускав великих перерв у заняттях навіть тоді, коли вони звичайно вважаються неминучими, наприклад в дорозі або в непевному, вичікувальному стані. Так, він не тільки протягом того місяця, який прожив у Красноярську, чекаючи призначення, ходив щодня працювати в бібліотеку купця Юдіна, версти за три від міста, але навіть ті три дні, на які йому дозволено було спинитися в рідній сім'ї, у Москві, ухитрився використати частково для занять в Румянцевській бібліотеці. Цим він здивував до краю одного молодого студента, Яковлєва, з дитинства знайомого з нашою сім'єю, який забіг побачити його перед від'їздом на трирічне заслання. Відпочинком були для нього прогулянки по околишніх лісах, полювання на зайців і дичину, яких там було в ті роки дуже багато.

В одному з своїх листів із заслання Володимир Ілліч описує те село, «Шу-шу-шу», як він його жартома називає, в яке він був призначений.

«Село велике, на кілька вулиць, досить брудних, курних — все як слід бути. Стоїть серед степу — садків і взагалі рослинності нема. Навколо села... гній, який тут на поля не вивозять, а кидають прямо за селом, отож, щоб вийти з села, треба майже завжди перейти через деяку кількість гною. Біля самого села поганенька річка Шуш, тепер зовсім обміліла. Верст за 1—1¹/₂ від села (точніше, від м е н е: село довге) Шуш впадає в Єнісей, який утворює тут дуже багато островів і проток, так що до головного річища Єнісею підходу нема. Купаюсь я в найбільшій протоці, яка

тепер теж дуже міліє. З другого боку (протилежного річці Шуш) версти за півтори — «бір», як урочисто називають селяни, а насправді препоганенький, дуже вирубаний лісок, в якому немає навіть справжньої тіні (зате багато полуниць!) і який не має нічого спільного з Сибірською тайгою, про яку я поки що тільки чув, але не бував у ній (вона звідси не менш як за 30—40 верст). Гори... про ці гори я висловився дуже неточно, бо гори звідси лежать в е р с т за 50, так що на них можна тільки дивитися, коли хмари не закривають їх... точнісінько, як із Женеви можна дивитися на Монблан. Тому і перша (і остання) строфа мого вірша¹ містять в собі деяку поетичну гіперболу (адже є така фігура у поетів!) відносно «передгір'я»... Тому на твоє запитання: «На які я гори сходив» — можу відповісти лише: на піщані горбки, які є в так званому «бору»,— взагалі тут піску досить»².

Дешевизна в той час у Сибіру була велика. Так, перший рік заслання Володимир Ілліч за ті гроші, які видавалися засланцям— 8 карбованців на місяць,— мав кімнату і цілковите утримання в селянській сім'ї.

Через рік до нього приїхала разом з матір'ю його наречена — Надія Костянтинівна Крупська; Володимир Ілліч переселився в більшу квартиру і став жити по-сімейному. Надії Костянтинівні була призначена місцем заслання Уфа, але дозволено було за її проською замінити це місто селом Шушенським, куди призначений був Володимир Ілліч. Разом з Надією Костянтинівною Володимир Ілліч, щоб заробити, перекладав книгу подружжя Вебб про тред-юніонізм, з англійської.

Листування з Іллічем було у мене в ті роки весь час дуже активне. У звичайних листах він просив вислати книги, давав доручення, писав про свої літературні праці, про своє життя, про товаришів; у хімічних я йому писала про хід революційної боротьби і роботи в Росії, а він посилав свої статті для відправки їх у петерський «Союз боротьби» або за кордон групі «Визволення праці» для видання. Так була переправлена ним брошура «Завдання російських соціал-демократів», що вийшла в світ за кордоном з передмовою П. Б. Аксельрода, і відповідь на записку тодішніх «економістів», яку склали Кускова і Прокопович і яка дістала назву «Кредо». Через це відповідь відома під назвою «Антикредо». З великим запалом виступив у ній Володимир Ілліч проти цього

¹ В листі з Красноярська, де Володимир Ілліч повідомляв про призначення його в село Шушенське, він писав жартома, що почав уже складати вірш, перший рядок якого такий: «В Шуші, в передгір'ї Алтаю».— А. Є.

² В. И. Ленин, Письма к родным, 1934, стор. 56—57.

найбільш одвертого в той час викладу тих поглядів, що робітники повинні задовольнятися економічною боротьбою, залишивши політичну лібералам. Виклад цей був зроблений, правда, не загоном соціал-демократів, що вів боротьбу, а людьми, які мали в той час авторитет серед молоді. І крім того, найбільш випукло виражені погляди давали можливість підкреслити більш рішуче, до чого ведуть ухили в «економізм». Протест цей був прочитаний на одній із згаданих зустрічей соціал-демократів, що з'їхалися з різних сіл, прийнятий тоді ж і відісланий як «Відповідь 17-ти соціал-демократів» — заголовок, під яким він відомий у партійній літературі.

Протилежно більшості висланих Володимир Ілліч не рвався у великий центр, не прагнув до зміни місця. На пропозицію матері поклопотатися про його переведення в місто (через рік або півтора) він писав, що не варт, що тимчасові наїзди в Мінусінськ або Красноярськ, на його думку, кращі, ніж постійне життя там. Очевидно, тому, що життя в тихому селі і на одному місці давало більше простору і було зручнішим для занять, ніщо не відвертало уваги від них, як це було у більш людних колоніях, де, крім того, вимушене безділля породжувало ті склоки, які були найтяжчою стороною заслання. З приводу однієї такої склоки, що виликала самогубство М. Є. Федосєєва у Верхолєнську, Володимир Ілліч писав мені: «Ні, вже краще не бажай мені товаришів у Шушу з інтелігентів!». «Найгірше на засланні ці «історії з висланцями»¹.

Але іноді Володимир Ілліч охоче їздив побачитися з товаришами в інше село, верст за 50, за 100, або зустрічався з ними в Шуші. Такі подорожі дозволялись тоді для зустрічі Нового року, святкування весілля або іменин. При цих з'їздах на 3—4 дні час проводили, як писав Ілліч, «дуже весело»: гуляли, вирушали на далеке полювання і на купання літом; каталися на коньках і грали в шахи зимою. Розмовляли на різні теми, читали окремі розділи з книги Володимира Ілліча або обговорювали різні нові напрями в літературі чи політиці. Так, для обговорення згаданого «Кредо» товариші з'їхалися під приводом святкування народження дочки Лепешинського. Охоче також їздив Володимир Ілліч два чи три рази за час заслання в Мінусінськ і Красноярськ начебто для лікування.

Крім компанії засланців, в якій Володимир Ілліч одверто викладав свої погляди, яким охоче допомагав у їх розвитку, вказу-

вав їм літературу, він цікавився і життям місцевих селян; деякі з них пам'ятають його й досі і прислали свої спогади про нього. Але з ними він був, зрозуміло, стриманий в розмовах. Тодішнє селянство і російське, не кажучи вже про більш віддалене, сибірське, було політично зовсім нерозвинене. Крім того, в його становищі засланця, піднаглядного було б не тільки недоцільно, але просто дико вести пропаганду.

Але Володимир Ілліч охоче розмовляв з селянами, що давало йому можливість вивчати їх, з'ясувати собі їх світогляд; він давав їм і поради в усьому, що стосувалося їх місцевих справ, головним чином юридичні. За цими порадами селяни почали приходити до нього і з округи, їх збиралось іноді досить багато. Про це розповідають у своїх спогадах селяни, а також і Надія Костянтинівна. І непомітно на ґрунті цих розмов, на ґрунті розмов на полюванні Володимир Ілліч черпав і з цього перебування в селі, як раніше з перебування у приволзьких селах, те знання селянства, його психології, яке стало йому в такій пригоді як під час його революційної роботи, так і пізніше, при урядовому кермі.

Він умів у звичайній розмові розв'язувати язики своїм співрозмовникам, і вони розповідали йому про все чисто.

Таким чином, з заслання Володимир Ілліч поїхав не тільки революціонером, що мав досвід і цілком певно викристалізовану індивідуальність, яка була вже авторитетом у підпіллі; не тільки людиною, що випустила наукову працю, але й зміцнила, в результаті трирічного життя в самій сільській гушті, своє знання селянства — цієї основної верстви населення Росії.

На цьому закінчується перша частина біографії Володимира Ілліча, до його повернення з заслання, до того часу, коли — у 30 років — він взявся знов активно за революційну роботу, але вже в незрівнянно ширшому масштабі; за ту роботу, яка згуртувала революційний російський пролетаріат і привела його до перемоги.

ТРЕТІЙ АРЕШТ ІЛЛІЧА. ПОЇЗДКА В УФУ І ВІД'ЇЗД ЗА КОРДОН

Не встигли ми натішитися поверненням Ілліча з Сибіру, — швидко помчався він, пробувши кілька днів у нас в Москві, до Пскова, — як у травні знов тривожна звістка: арештований у Петербурзі. Пригадую, як дуже вразила вона нас, особливо, звичайно, матір, що була просто-таки в розпачі, незважаючи на не раз проявлену твердість характеру. Але мати була вже змучена

арештами: за час заслання Володимира Ілліча був арештований менший брат, Дмитро, студент V курсу, і просидів 9 місяців за нудну справу, що ніяк не виходила у її творців. Фактів не було, з простого гуртка самоосвіти нічого кримінального не виходило, а його заняття на заводі Гужона не були розкриті. Брат погано зносив московські умови сидіння, і мати під кінець зовсім розхворілася. А незадовго до повернення Володимира Ілліча з заслання була арештована сестра Марія Іллівна, вже без всякого найневиннішого «товариства», були перервані її заняття в Брюссельському університеті, і вона була вислана в Нижній. І мати їздила то в Тулу до Дмитра, то в Нижній до Мані. Тільки вдалось добитися повернення останньої додому і оселення Миті в Подольську, Московської губернії, куди ми збирались на літні місяці, як нове лихо, що загрожувало бути набагато гіршим: Володя, що вже показав себе серйозним революціонером, був знов арештований у Петербурзі, куди він не мав права з'являтися, арештований уже з закордонним паспортом.

Значить, не попасти йому за кордон! Ну, звичайно, якщо навіть у Мані відібрали закордонний паспорт і не дозволили їхати вчення продовжувати, то його вже, певна річ, не пустять.

А ми так бажали для нього закордону, ми бачили, що в Росії з його революційним темпераментом йому не минути лиха. Та й хіба це тільки?.. Знов яка-небудь велика справа... Ми нічогосінько не знали, за що, при яких обставинах він арештований, і не могли, звичайно, ставитися серйозно до заспокійливих рядків його листа через жандармів. Пригадую, що він сам таким листом сповістив нас. Знали ми з гіркого досвіду, в що розростаються ці два тижні, місяць, якими заспокоюють звичайно рідних на перших порах після арешту. Але на цей раз справа вийшла несподівано зовсім навпаки. Володя був через 2—3 тижні звільнений і приїхав до нас у Подольськ і навіть з закордонним паспортом у кишені. Виявилось, доказів не було знайдено: Володимир Ілліч і Цедербаум, арештовані разом, були визнані винними тільки в недозволеній подорожі до Петербурга.

Брат розповідав нам, як усе вийшло. Вони поїхали вдвох з корзиною літератури в Пітер і доїхали б, може, благополучно, якби не переконспірували. А саме, вони вирішили, для того щоб замести сліди, пересісти по дорозі на іншу залізничну лінію, але випустили з уваги, що пересіли на залізницю, яка йде через Царське Село, де жив цар, і стеження було через це значно суворіше. В охранці з них поглузували за цю конспірацію. Але все-таки відразу їх не арештували. Корзину вдалося збути по приїзді, і

відвідати декого вони встигли, не привівши хвостів. На ночівлю вони влаштувалися десь у Козачому провулку. Але тільки що вийшли вони вранці, як були схоплені на вулиці шпигами. Володимир Ілліч розповідав: просто за обидва лікті вхопили, отже, не було ніякої можливості викинути що-небудь з кишені. І на візнику двоє весь час за обидва лікті тримали. Так само був схоплений і повезений на іншому візнику Цедербаум.

Володимир Ілліч турбувався головним чином за хімічний лист Плеханову, написаний на поштовому листку з якимсь рахунком. В цьому листі сповіщалося про план загальноросійської газети, і він видав би його з головою. І всі три тижні він не знав, чи проявлений лист. Найбільше турбувало його, що хімічне чорнило іноді з часом виступає само. Але з цього боку все було гаразд: на листок не звернули уваги, і його в тому ж вигляді повернули братові. Володимир Ілліч приїхав до нас у Подольськ радий і веселий. Закордон для них обох, а значить і план загальноросійської газети, не відпав.

Ми переїхали тоді з ранньої весни в Подольськ, де найняли замість дачі квартиру в будинку Кедрової в кінці міста, на березі річки Пахри. Володя прожив у нас з тиждень, якщо не більше, брав участь у наших прогулянках пішки і на човні по мальовничих околицях Подольська, грав з захопленням в крокет у дворі. Приїжджав до нього туди Лепешинський, приїжджали Шестернін, з дружиною, Софією Павлівною. Останні ночували у нас, і я пам'ятаю, як гаряче обрушився Володя на позицію обстоюваної ними закордонної групи «Рабочее дело». Приїжджав і ще хтось. З усіма Володимир Ілліч умовлявся відносно шифру, переконував у необхідності правильного кореспондування в намічувану загальноросійську газету, про яку він говорив тільки з найбільш близькими.

До від'їзду за кордон у Володі було ще бажання: з'їздити в Уфу, побачитися з дружиною, Надією Костянтинівною, яка мала відбувати ще до березня 1901 року строк гласного нагляду.

Поклопотатися про цю пільгу поїхала в Петербург мати. На здивування наше, і це вдалося. Мати сказала в департаменті поліції, що поїде разом з сином. І от ми втрьох виїхали залізницею в Нижній з тим, щоб продовжувати подорож пароплавом.

Подорож цю я добре запам'ятала. Був червень, річка розлилась, і їхати пароплавом по Волзі, потім Камою і, нарешті, Белою було розкішно. Ми проводили всі дні на палубі. Володя був у піднесеному, життєрадісному настрої, з насолодою вдихав чудове повітря з річки та околиць лісів. Пригадую наші довгі нічні

розмови з ним на безлюдній верхній палубі маленького пароплава, що посувався Камою і Белою. Мати спускалася втомлена в каюту. Рідкі пасажери зникали ще раніш. Палуба лишалася тільки для нас двох, і вести конспіративні розмови серед затихлої річки та сонних берегів було дуже зручно. Володимир Ілліч докладно, з захопленням розгортав передо мною свій план загальноросійської газети, яка мала відіграти роль риштовання для побудови партії. Він вказував, як постійні провали роблять зовсім неможливими з'їзди в Росії. Якраз у квітні того року величезні провали на всьому півдні вирвали мало не з корінням кілька організацій, між іншим редакцію «Южного рабочего» в Катеринославі. Там був арештований і самарський приятель Володимира Ілліча, І. Х. Лалаянц, що приїжджав до нього саме для переговорів про II з'їзд партії, який підготовлявся, ще в лютому, коли брат по дорозі до Пскова спинився на кілька днів у нас в Москві.

«Якщо самі тільки готування до з'їзду спричиняються до таких крахів, таких жертв, то безумно організувати його в Росії; тільки орган, що виходитиме за кордоном, зможе довго боротися проти таких напрямів, як «економізм», зможе згуртувати партію навколо правильно сприйнятих ідей соціал-демократії. Інакше, якби навіть з'їзд і зібрався, все розпалося б знов після нього, як після I з'їзду».

Я не можу, звичайно, відновити через стільки років наші розмови, але загальний зміст глибоко запав у мою пам'ять. Багато говорили про позицію групи «Визволення праці» і «Рабочего дела» та колізії між ними. Володимир Ілліч був палким рицарем першої і Г. В. Плеханова, захищаючи останнього від усіх нападок в нетовариському, погордливому ставленні, а всю групу — в інертності. Я говорила йому, як і Шестернін і інші працівники-практики, що нам не можна поривати зв'язку з «Рабочим делом», бо тільки воно одно дає нам популярну літературу, друкує наші кореспонденції, виконує замовлення, — так, Московський комітет послав йому першотравневий листок 1900 р. для надрукування, а від групи «Визволення праці» нема ні вовни, ні молока, — навіть на листи відповіді не дочекаєшся. Володимир Ілліч говорив, що, звичайно, вони люди старі, хворі, щоб виконувати практичну роботу, — в цьому молоді повинні допомагати їм, але не відокремлюючись в особливу групу, а повністю визнаючи їх цілком правильне і витримане теоретичне керівництво. Володимир Ілліч саме так і уявляв собі свою з товаришами роботу за кордоном.

Говорили ми з ним про «Кредо» і «Антикредо», про Бернштейна і Каутського — про всі пекучі на той час питання. Володя

був у піднесеному настрої, особливо захоплював, і ця спільна з ним подорож лишилась одним з найкращих моїх спогадів.

В Уфі Володимир Ілліч бачився з місцевими товаришами,— пригадую з них Крохмалю, з яким він умовлявся про шифр; знаю, що з деяких повітів приїжджали засланці побачитися з ним. Ми з матір'ю поїхали через 3 дні; а він лишився довше і назад поїхав залізницею, причому робив зупинку в Самарі. Скрізь він умовлявся про кореспонденції, про шифр. Повернувшись у Подольськ, зібрався незабаром за кордон. Тижнів через два після нього виїхала туди ж і я.

А. Ульянова-Єлізарова

ПІДПІЛЛЯ У «ВІЛЬНІЙ» РОСІЇ

РОЗШУКИ ІЛЛІЧА В ПЕРШІ ДНІ ЛИПНЯ 1917 РОКУ

В ніч на 5 липня була розгромлена «Правда». Юнкери мало не застали там Ілліча, який всього за півгодини перед їх наскоком заїжджав туди в якійсь редакційній справі. Про розгром ми не знали до наступного дня. Ранком, коли ми тільки ще вставали, до нас прийшов Я. М. Свердлов і, розповівши про те, що сталося вночі, почав наполягати, щоб Ілліч негайно переховався. Було цілком очевидно, що розгромом редакції справа не закінчиться і що Іллічу загрожує небезпека потрапити в лапи юнкерів. Яків Михайлович накинув на брата своє непромокальне пальто, і вони відразу ж пішли з дому зовсім непоміченими. А ми стали готуватися до візиту непроханих гостей, в якому нітрохи не сумнівались. До таких нічних відвідин ми досить звикли при царизмі, але яким дивним, яким образливим був обшук у «вільній» Росії!

Пізно ввечері на нашій тихій, безлюдній вулиці (ми жили в кінці Широкої вулиці Петроградської сторони) загуркотів величезний грузовик, який спинився біля нашого будинку. «Це до нас, це вони!»—скрикнула я. І справді, підійшовши до вікон, ми побачили, що грузовик спинився біля будинку, в якому ми жили, і солдати вже йдуть до під'їзду. Ми з вікон чули їх гучні голоси, чули, як вони перемовлялись з двірником чи швейцаром, а через кілька хвилин почувся дзвінок і сильний стукіт у двері.

Ми відчинили відразу ж, тому що ховати було нічого, і всю нашу квартиру заповнила люта юрба юнкерів і солдатів з рушницями в руках. Ледве показавши нам ордер на обшук, вони негайно заходилися шукати того, за ким приїхали. Помічник начальника

розвідки з двома чи трьома офіцерами і солдатами пішли в кімнату, де жив Ілліч, решта зайняла всі інші кімнати.

Хоч ми і сказали, що Ілліча в квартирі нема, вони почали все-таки шукати його скрізь, де тільки можна було припустити, що може сховатися людина: під ліжками, у шафах, за занавісками вікон і т. п. Вимагали ключі і, коли я відкривала ту чи іншу корзину або сундук, накидались і проколювали все, що там було, штиками. При цьому, очевидно, не думали навіть, що часом це була корзина таких розмірів, в якій дорослій людині ніяк не вміститься. Після огляду тієї чи іншої речі я знов замикала її, але скоро переконалась, що це ще більше розпалює пристрасті. «Якщо замикає, саме тут він і є», мабуть, думали вони, і на корзину відразу ж налітали інші солдати і знов примушували відмикати її, рилися, кололи штиками. Що лежало в корзині, їм не цікавило, речі вони не оглядали: їм треба було тільки переконатися, що там не сховався той «німецький шпигун», якого вони прийшли шукати.

У кімнаті Володимира Ілліча, де був помічник начальника контррозвідки і двоє-троє офіцерів, ті, що обшукували, поводитися більш стримано. Переривши все і забравши частину паперів, вони робили все нові спроби що-небудь випитати від нас, а двоє солдатів сиділи в цей час біля стола і перебирали деякі листи Ілліча. Там було немало листів з фронту від солдатів, і більшість їх була сповнена захоплення і вдячності Володимирі Іллічу, який вказував їм шлях до закінчення проклятої війни. Я знала ці листи і, дивлячись тепер на солдатів, що читали їх, бачила на їхніх обличчях вираз здивування. Як?! Німецькому шпигунові, зрадникові інтересів батьківщини, якого вони прийшли арештувати як свого найлютішого ворога, їх товариші по зброї, солдати з окопів, пишуть такі листи!

Один з офіцерів теж був наче якось здивований. Він весь час засипав нас запитаннями, де Володимир Ілліч жив раніше, що він робив, які книги написав. «А чи не можна ці його книги подивитися?» — спитав він нарешті. «Звичайно, можна, — відповіла я, — та, може, хочете їх почитати?» — «А можна їх взяти?» — спитав наївний офіцер, але його товариші стали робити йому знаки і шептати щось, очевидно, що, мовляв, незручно це, і засоромлений офіцерик замовк.

Вивідати, де Володимир Ілліч, офіцерам, звичайно, не вдалось. Один з них особливо настійливо допитував про це Надію Костянтинівну. «Адже і за старими царськими законами дружина не зобов'язана була виказувати свого чоловіка», — перебила я його.

Він замовк. Але все-таки йому вдалось узнати, що незадовго перед тим Володимир Ілліч був у Фінляндії у Бонч-Бруєвича. Це мало свої наслідки.

Не знайшовши нічого, офіцери і солдати пішли, забравши з собою Надію Костянтинівну, М. Т. Єлізарова, який комусь здався схожим на Володимира Ілліча, і нашу служницю. Вона не зуміла сказати, як звуть «пана», у якого вона служить, і контррозвідка запідозрила, що вона щось приховує. Але їх продержали недовго і відпустили тієї ж ночі, після того як на контррозвідників, що перестаралися, добре нагримало їх начальство за те, що привели не того, кого шукали.

Минуло кілька днів. Була п'ята година вечора. І знов наша вулиця заповнилась солдатами, і скоро вони знов шукали по всій квартирі. На цей раз візит їхній, оскільки діло було вдень, зібрав велику юрбу цікавих, що оточили будинок з усіх боків. На чолі загону, який прийшов робити обшук, був молодий офіцер. Він був і під час першого обшуку, але тоді поводився пристойніше. Тепер же, почувавши себе старшим і, певно, до краю розлючений, що розшуки не дають бажаних результатів, він дуже різко напав на нас, вимагаючи вказати, де Володимир Ілліч. Контррозвідці, мовляв, відомо, що він приїхав сюди. «Його тут нема, пошукайте і ви самі це побачите»,— відповідали йому. Він захотів шукати, побіг і в кухню. Служниця наша була досить недогадлива селянка. Вона щось буркнула сердито у відповідь на запитання про те, чи не приїжджав хто-небудь у квартиру, і скоро після цього вибігла чорним ходом на сходи. Як з'ясувалось пізніше, вона згадала саме тоді, що треба купити щось, і побігла до крамниці. Її дуже швидко завернули, але вірити, що вона бігла до крамниці, офіцер ніяк не хотів. Він був переконаний, що її послали в яку-небудь іншу квартиру цього ж будинку попередити Володимира Ілліча, який, очевидно, встиг сховатися ще раніше. Накричавши на служницю, але діставши від неї рішучу відсіч,— «що ви, мовляв, до мене причепились, не знаю я нічого»,— офіцер заявив, що він змушений буде обшукати весь будинок. «А у вас є дозвіл на це?»— спитав його М. Т. Єлізаров. Офіцерик замислився на хвилину і потім, визнаючи, очевидно, правильність вказівки, що без дозволу робити обшук в усьому будинку не можна, побіг вниз дзвонити по телефону в контррозвідку. Водночас він наказав оточити весь будинок, не випускати нікого і обшукати сусідній пустир. А на пустирі були звалені колоди, дрова та всякі уламки, і обшарити все це було справою нелегкою. Солдати ганяли туди і сюди, піднімаючи прикладами колоди, спускалися

в підвальні приміщення будинку, заглядали в усі щілини, але розшуки їх не дали ніякого результату. А офіцерик шаленів. Адже він був у Фінляндії на дачі Бонч-Бруєвича і дістав там від когось відомості, що Ленін має бути в Петербурзі у себе на квартирі.

З контррозвідки прийшов дозвіл зробити обшук тільки в одній квартирі, на поверх нижче, в якій жив тоді товариш Олексій (Пушас). Обшуку там не робили, але оглянули всі кімнати, перевірили документи у присутніх і переконалися, що там Володимира Ілліча немає.

Так минув деякий час. У нашій квартирі залишено було двоє солдатів. Ми частували їх чаєм з бутербродами і розмовляли з ними. Бутерброди вони їли охоче, скаржились, що от, мовляв, земельки мало і війна набридла, але до наших слів відносно Володимира Ілліча, хто він такий і за що бореться, ставились недовірливо. Їм добре-таки вбили в голову, що це — німецький шпигун; надто вражав цих несвідомих людей факт його переїзду під час війни через Німеччину. А чому, мовляв, інших не пускають, а його пропустили?

Під час обшуку Надія Костянтинівна, що поверталася з Выборзького району, де вона працювала, підійшла була вже зовсім до дому, але, побачивши, який переполох там коїться, повернула назад.

І ще, втретє, навідала нас контррозвідка. Ми жили тоді вже на іншій квартирі. До Марка Тимофійовича приїхав племінник, якого в домі не знали. Хтось вирішив, що він схожий на Володимира Ілліча, повідомив про ці свої припущення куди слід, і знов нічний візит і перевертання всієї квартири догори дном. І знов без результату.

М. Ульянова

НЕ ЗНІС ТИ ТЯЖКОЇ НЕВОЛІ

Не зніс ти тяжкої неволі,
Ти смертю геройською впав...
За діло народне велике
Життя своє чесно віддав...

Боровся ти вперто й хоробро.
З тобою у лавах ми йшли,
А нині брати твої вірні
На цвинтар тебе понесли.

Та ворог з тебе не глумився,
Круг тебе стояли свої,
Самі ми з журбою закрили
Орлині очі твої.

Не горе саме почували,
Не сльози журби ми лили,
Коли ми тебе поховали
На цвинтарі в мерзлій землі.

Ненависть нам серце стискала,
Ми прагнули в бій полетіть,
І ворогам нашим за тебе
Клялися ми всі відплатить.

З тобою одна нам дорога,
Як ти, ми в неволі помрем,
Як ти, ми за діло народне
До бою життя понесем.

Та знаємо всі ми напевно,
Що нас пам'ятатиме світ,
І ворогам нашим суворо
Відплатить трудящий нарід.

І В А Н В А С И Л Ь О В И Ч Б А Б У Ш К І Н

І. В. Бабушкін (1873—1906) був одним з перших професіональних революціонерів, улюбленим учнем і соратником великого Леніна, визначним партійним працівником.

У 1894 р. він вступає до марксистського гуртка, яким керував В. І. Ленін, вчиться в недільній школі, де викладала Н. К. Крупська та інші.

І. Бабушкін був одним із засновників Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Він брав активну участь в організації ленінської «Искры», був її активним агентом і кореспондентом.

За революційну діяльність царський уряд не раз заарештовував, ув'язнював і засилав Івана Васильовича до Сибіру. Після амністії 1905 р. Бабушкін проводив партійну роботу в Іркутську та Читі, брав активну участь у революції 1905—1907 рр. як член Іркутського та Читинського комітетів РСДРП.

Схоплений зненацька каральною експедицією на станції Мисова у січні 1906 р., І. В. Бабушкін був розстріляний.

В. І. Ленін у некролозі про свого учня писав:

«Ім'я Івана Васильовича близьке і дороге не одному соціал-демократові. Всі, хто знав його, любили і поважали його за його енергію, відсутність фрази, глибоку витриману революційність і палку відданість справі...»

Свято зберігає наш народ пам'ять про тих, хто своєю беззавітною боротьбою наблизив час перемоги Великого Жовтня, хто віддав своє життя в ім'я прекрасного майбутнього.

БЕЗСТРАШНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР

«Все, що відвойоване було у царського самодержавства, відвойоване виключно боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін».

В. І. Ленін

Пізно ввечері тридцять першого грудня 1905 року близько дванадцятої години на пероні Курського вокзалу в Москві вишикувався загін. Близько двохсот озброєних солдатів стояли без шапок, чекаючи начальства. За десять хвилин до півночі з вагона-салону вийшов барон Меллер-Закомельський. Його супроводжували комендант поїзда підполковник Заботкін, князь Гагарін, поручик Євєцький. Барон зняв папаху і, подивившись на годинник, гаркнув:

— З Новим роком, орли! Поручик, видати нижнім чинам по пляшці пива!

Нижні чини розійшлись по вагонах, одержуючи на ходу по пляшці.

Рівно опівночі поїзд залишив Москву. У поїзді їхала каральна експедиція, яку царський уряд поспішно спорядив для «втихомирення Сибіру»... Барон Меллер-Закомельський був одним з тих «усмирителів», подібних до Трепових, Дубасових, Риманів, Ренненкампфів та інших, які вогнем і мечем розправлялися з повсталим народом.

Недарма Меллер-Закомельський був призначений «усмирителем Сибіру». Він уже встиг зарекомендувати себе як кат. В 1863 році барон придушив повстання польських селян. В 1905 році на чолі 5-го армійського корпусу придушив повстання севастопольських матросів. Тепер він їхав втихомирювати повсталих робітників Сибіру.

По коліна у народній крові бродив барон по Росії; подібні до нього були й інші учасники експедиції. Адже він особисто від царя одержав наказ: «арештованих не мати, куль не жаліти».

З усіх кінців країни збирали для барона загін. Армія була під впливом більшовицької агітації, солдати відмовлялись виступати проти робітників, тому загін для барона був сформований з добірних частин. Дві роти гвардійців, жандарми, цвіт монархічного офіцерства був у повному розпорядженні барона.

Загін Меллер-Закомельського був другою каральною експедицією, яку посилав до Сибіру коронований кат. Тринадцятого грудня Микола II відправив генералу Ліневичу, командуючому Східної армії, телеграму за № 673, в якій наказував «невідкладно покласти на генерал-лейтенанта Ренненкампа відновлення серед службовців на Забайкальській і Сибірській залізницях повного з їх боку виконання вимог законних властей». Ренненкамп довго не чекав. На чолі добірних частин 5-ї Східно-Сибірської дивізії він рушив на захід, на Читу.

Наприкінці грудня, після придушення збройного повстання у Москві, цар вирішив послати ще одну каральну експедицію, бо, як йому здавалося, однієї експедиції Ренненкампа було мало. І ось із заходу на схід вирушив загін Меллер-Закомельського. Обом катам цар призначив місце зустрічі — місто Читу.

Не встиг поїзд залишити Москву, як барон почав «діяти», не чекаючи приїзду «в крамольний Сибір». Запеклий ворог робітників і селян — Меллер-Закомельський на кожній станції сік, бив, розстрілював залізничників, селян, телеграфістів, солдатів. Поручик Євецький — ад'ютант барона — вдень знущався з робітників, а ввечері, сидячи в затишному салоні, вів щоденник, записуючи всі події, всі «подвиги» свої і своїх супутників. В його щоденнику детально розповідається, як він сік на станціях Пенза, Новоспаська, Вузлова I. Поїзд барона робітники зустрічали камінням, полінами. На Вузловій був поранений єфрейтор Телегін, в якого кинули поліном. Поручику обридло кожного дня записувати одне й те ж, і він зі злості відмітив у своєму щоденнику: «Мені огидно бачити руки в саднах і слухати розповіді, як з'явилися

ці садна на обличчі якого-небудь запасного чи в робітника-залізничника... Протягом дня поламали два приклади. Якщо і надалі так триватиме, ми залишимося без зброї».

Боязко, мов шакал, пробирався барон до Сибіру, жахаючись кожного метра дороги. Всюди народ зустрічав його злобно і з прокляттям. Меллер-Закомельський пересувався лише вдень, на ніч поїзд його зупинявся з погашеними вогнями в глухому тупику якої-небудь станції. Побоювання барона були не безпідставними. В самому поїзді виявився... більшовик-кондуктор. Восьмого січня 1906 року на станції Омськ хтось стріляв у барона, але промахнувся. В Омську ж дев'ятого січня біля поїзда було затримано робітника Зюраєва, який роздавав солдатам прокламації з закликком не стріляти в робітників.

В розпал дії каральних експедицій газета читинських більшовиків «Забайкальский рабочий» писала: «Затаюй же у серці помсту, озбройся, організуйся, пролетаріат! За муки і ганьбу своїх товаришів, за плач і ридання катованих, за вбитих і замучених твоїх побратимів відповідай своєму одвічному ворогові — самодержавству — могутньою і страшною зброєю — збройним всеросійським повстанням». Подібно до Меллер-Закомельського пробирався зі сходу і генерал Ренненкампф. Ще до «здобуття» Чити генерал Ренненкампф надіслав читинським залізничникам ультиматум, у якому вимагав розпустити партійні комітети і скласти «списки згодних і незгодних». «Незгодні,— писав генерал,— повинні залишити нас протягом 24 годин». У Читі з цього приводу в цирку Сержа був влаштований багатолюдний мітинг. Меншовики кричали про те, що треба скоритися Ренненкампфу.

— На його боці сила. Марно чинити опір. Нічого братися до зброї.

Зрадників вигнали, і багатолюдний мітинг прийняв запропоновану більшовиками резолюцію. В ній коротко, по-робітничому, була сформульована така відповідь генералу:

«Ми, робітники і службовці, заявляємо:

1. Що не відмовляємося від попередніх політичних переконань і не будемо розпускати наші політичні організації, які Ренненкампф називає злочинними.

2. Що не будемо давати жодних підписок, крім підписки боротися проти самодержавства до кінця, і в 24 години забиратися геть не будемо».

Реакція, дорогу якій старанно розчищали меншовики, робила свою криваву справу. Військово-польові суди, поспішно утворені

карателями, засідали вдень і вночі. Страх карателів перед народним гнівом був настільки великим, що суди відбувалися таємно, без публіки.

По всьому Сибіру, як і по всій Російській імперії, гриміли залпи, свистіли нагайки, дзвеніли кайдани. Виконуючи волю царя, карателі розбрелися по всій країні, встановлюючи кров'ю і вогнем «порядок».

Вночі, в тріскучий мороз, шестеро більшовиків на чолі з Бабушкіним причепили вагон до допоміжного поїзда і виїхали з Чити в Іркутськ на допомогу повсталим робітникам.

Поїзд мчав, окутаний клубами пари і снігу. Десь у хвості, в одному з вагонів, притулившись на ящику з гвинтівками, дрімав Бабушкін, який не спав ось уже кілька діб. Товариші його, робітники, пильно оберігали спокій свого друга, але він часто прокидався.

Більше місяця пробув Бабушкін у Читі. Відразу ж після приїзду він з головою поринув у партійну роботу. Іван Васильович ввійшов до складу Читинського комітету РСДРП, виступав на численних мітингах, озброював робітників.

Одержавши звістку, що в ніч на перше січня 1906 року був арештований Іркутський комітет РСДРП, Бабушкін вирішує негайно виїхати в Іркутськ з транспортом зброї. З ним захотів виїхати слюдяньський слюсар Бялих, телеграфісти Савін, Ключников і Єрмолаєв і ще один робітник, переодягнений солдатом.

— Пам'ятайте, Іване Васильовичу, цей захід смертельно небезпечний,— сказали Бабушкіну в Читинському комітеті,— по Забайкальській дорозі вже нишпорять загони карателів...

Ніщо не змогло утримати Бабушкіна. Він рвався все вперед і вперед. Кожний оберт колеса наближав Бабушкіна до бажаної мети. На одній із станцій читинці дізналися, що Іркутськ не встояв перед загонами барона Меллер-Закомельського. Незважаючи на цю тяжку звістку, більшовицька шестірка вирішила все ж просуватися вперед до Іркутська. Повсталі робітники ховалися у приміській смузі. Зброя була потрібна їм тепер ще більше, ніж раніше.

Позаду залишилась станція Селенга. В засніжене віконечко пробивався похмурий світанок. Наставав морозний сибірський ранок вісімнадцятого січня 1906 року. Поїзд, в якому їхали більшовики, наближався до Іркутська. Знаючи, що Меллер-Закомельський ночами залишається на станціях і роз'їздах, Бабушкін про-

сувався вночі, а вдень зупинявся якомога далі, в тупику на запасних коліях станції.

Вісімнадцятого січня поїзд стояв у тупику якоїсь глухої станції. Бабушкін обережно відчинив двері. Десь далеко в тумані маячила низька станційна будівля. На першій колії темнів состав.

— Не розберу, де ми стоїмо,— сказав він товаришам.— Не то Мисова, не то Слюдянка. На першій колії якийсь поїзд, як би не наскочити.

Холод у вагоні був лютий. Грубку Бабушкін не хотів розпалювати. Дим міг видати єдиний вагон з людьми у величезному порожньому составі. Вже дві доби як вони не спали. Не до сну їм було. Всі шестеро жили одними думками: як би швидше доставити зброю своїм іркутським товаришам. Відхиливши двері, Бабушкін скочив на землю.

— Піду до паровоза,— сказав він,— дізнаюся, чи скоро поїдемо. Одночасно і хліба, можливо, роздобуду. Один з робітників хотів піти слідом за Бабушкіним, але був спинений рішучим наказом:

— Від зброї ні на крок! Незабаром повернуся!

Розвідка була маловтішною. Бабушкін так і не зміг установити, що це за станція. Надто вже сильно крутила заметіль, та й таємничий поїзд, який стояв на першій колії, утримував Бабушкіна від бажання підійти ближче до станційних будівель.

На залізничних коліях недалеко стояло кілька солдатів, які дивилися на невисоку людину в чорному кожушку, що вилізла з вагона. Це були солдати каральної експедиції.

Бабушкін повернувся до товаришів, заліз у вагон і сів на ящик з гвинтівками.

— Ось що, друзі,— сказав він весело,— носи вішати нічого, носи нехай вішають наші недруги. Розкажу я вам одну історію, яка трапилась зі мною. Було їх немало на моєму віку, але цю пам'ятаю завжди. Це було давно, років п'ять тому, в Орехово-Зуєві. Жив я тоді у містечку Покрові і числився комівояжером, прикажчиком, бродячим продавцем ситцю. Дружина мені випрала стару завіску у квіточках, я порізав її на шматки і з цими зразками пішов за п'ятнадцять верст, до Орехова. В обрізки я загорнув п'ятдесят штук «Искры». Я більше промишляв тим товаром, який був дуже ходовим. Якраз у цей день одержав я від Леніна свіжі номери і поспішав швидше принести їх ореховським робітникам. Оце іду я собі лісом. Осінь у розпалі, листя валяється, під ногами звірята стрибають. Люблю я ліс, виріс серед лісів. Іду, пісню співаю про розбійників. Про ситець не забуваю,

притискую згорток до себе. Тільки-но вийшов з лісу, не встиг увійти в село Орехово, як до мене підходить городовий. Зустріч не з приємних. Проте робити нічого, іду прямо на фараона, не звертаючи, а сам думаю: «Пройду чи не пройду?» Зрівнявся з ним, він козирнув мені і каже: «Прошу пробачення, шановний. Ви рознощик ситцю?» — «Авжеж,— кажу,— рознощик».— «Вас пан справник просить завітати, вашим товаром цікавиться». Пішли до справника. Іду, а сам думаю: «Попався, влипнув». Справник попросив сісти, цигарки пропонує. «Ви справді комівояжер?»—запитує він. «Звичайно,— відповідаю,— комівояжер».— «А товари з вами?» — «Зі мною!» — «Дозвольте глянути!» — «Ось,— кажу,— прошу. Ситець добірний, квітчастий, очкастий. Хоч на плаття, хоч на сарафан...» Справник перебирає: «А ще покажіть. Не подобається мені цей гатунок». Я знову до згортка, дістаю новий шматок завіски і, вивернувши його на ліву сторону, знову починаю своє: ніби не ситець, а шовк. А справник хоча й недобачає, проте бачить, що його обдурюють. «А є ще?»—питає. «Є,— кажу,— тільки тут дивитись погано, світла мало».— «А ми тобі зараз добavimo світла». Як тільки сказав він «тобі», відразу я зрозумів: піймався... Але зробив вигляд, що не помітив. Справник вийшов у другу кімнату, я швидко засунув згорток за пазуху і у вікно — шусть. А на вулиці стоїть той самий городовий, що привів мене. Я дістаю карбованець і — в лапу. «Спасибі,— кажу,— справник ситцю купив, ось тобі за почин». А Орехово я знав краще за справника. Зник умить. А через день товариші мені розповідають, що городовий скрізь розшукує комівояжера, якого пристав ореховського стану уклінно просить зайти до вказаного поліцейського чину за одержанням забутого зразка тканини. Посміялись ми вволю над справником.

Товариші весело відізнались на розповідь Івана Васильовича. Кожний з них почав ділитися своїми спогадами. Бадьорий, життєрадісний настрої Бабушкіна перейшов на всіх його супутників.

За стіною вагона, як і раніше, завивала хуртовина. Тільки до шуму вітру тепер приєдналися нові, незрозумілі звуки. Ніби ходили вздовж состава і по черзі відчиняли двері вагонів. Три-можливо забилися серця шести більшовиків. Так, сумнівів більше не залишалось... Біля самого вагона пролунали хриплі голоси, чути було брязкіт зброї.

Двері з гуркотом відсунулись убік.

— Хто тут?! — спитав гугнявий голос.— Вагон оточено, виходь!

— Живими не здамося! — крикнув у відповідь Бабушкін.

В цю ж мить з гуркотом відчинились задні двері. До вагона вдерлися козаки...

Шість чоловік стояли біля вагона, оточені озброєними козаками.

— Один, два,— лічив офіцер,— три, чотири... ого, аж двадцять ящиків. П'ятсот гвинтівок, каналії! І патрони. Ну, пішли. Повели всіх шістьох праворуч, туди, де в білястій смузі січневого туманного ранку темнів високий, скелястий байкальський берег, блідо освітлюваний станційним ліхтарем. Бабушкін ішов попереду, високо піднявши голову. Він розумів: вели на смерть. Він готувався зустріти її так, як жив і працював, як личить більшовику — безстрашно, і останні хвилини його життя належать партії більшовиків, яка виховала його. Гаряча хвиля вдарила в обличчя, раптом стало жарко, незважаючи на мороз. Поблизу жовтого паркана, біля ліхтаря, їх повинні були розстріляти. Комендант поїзда підполковник 55-го драгунського полку Заботкін, князь Гагарін і чотирнадцять жандармів оточили шестірку героїв.

Завивала хуртовина, заносючи глуху сибірську станцію Мисову густим снігом. За парканом — високий скелястий берег Байкалу. Тьмяно світить станційний ліхтар. Бабушкін обводить очима обличчя своїх товаришів... Вони сповнені рішучості і безстрашності...

Недалеко від Байкалу, проти колючого вітру, стояли один проти одного два ворожі світи. Більшовики стояли спокійно, взявшись за руки. Перед ними солдати, два офіцери з оголеними шаблями.

— Перевірити гвинтівки,— пролунала команда.— Більше трьох раз не стріляти.

Офіцер наблизився.

— Прізвище? — торкнув він крайнього робітника кінчиком шаблі.

— Не скажу.

— Прізвище? — підійшов він до другого.

— Не знаю.

— Прізвище? — звернувся він до третього.

— Робітник.

— Прізвище?

— Забув.

— Прізвище?

Мовчання було йому відповіддю.

— Прізвище? — рявкнув офіцер на Бабушкіна.

— З катами не знайомлюсь,— відповів Бабушкін і відвернувся від офіцера, який зухвало дивився на нього з-під папахи.

Розлютований офіцер шалено закричав щось солдатам. Шестеро товаришів кинулись в обійми один одному...

Тричі лунала команда «плі», і тричі згусле від морозу масло давало осічку. Потім загриміли постріли, поспішно,— так боялися карателі своїх жертв!.. Сибірська хуртовина заносила снігом свіжу могилу.

Поїзд Меллер-Закомельського відійшов від станції. Поручик Євецький записував до свого щоденника про покарання, здійснене комендантом поїзда підполковником 55-го драгунського фінляндського полку Заботкіним і поручиком князем Гагаріним, і про те, що барон залишився задоволений офіцерами.

На глухій, закинутій станції Забайкальської залізниці кати відібрали від народу, від більшовицької партії шестеро її бійців. Серед них був вірний учень Леніна, безстрашний борець за комунізм, слюсар і професіональний революціонер Іван Васильович Бабушкін, 33 років...

В січневий морозний день 1911 року у двері одного з будинків у Гавані, на околиці Васильєвського острова у Петербурзі, постукав чоловік у жовтому дубленому кожущку. Двері відчинила невисока молода жінка.

— Чи можу я бачити Параску Микитівну? — сказав захожий.

— Так, я Параска Микитівна. Що вам треба? Заходьте.

Чоловік нічого не відповів. Він ввійшов у сіни, зняв шапку, розстібнув кожущок, оббив з валянок сніг і так само мовчки запитливо подивився на відчинені двері кімнати.

— Будь ласка,— запросила Параска Микитівна. Чиста невелика кімната була скромно і невибагливо обставлена. В кутку стояло охайно заслане ліжко, на підвіконні зеленіла герань. Над ліжком висів портрет молодої людини у білій накрохмаленій сорочці, з зачісаним назад волоссям, з ясним відкритим лицем.

Параска Микитівна щільно зачинила двері, завісила вікно і присіла до столу. Вона зрозуміла, що візит незвичайний, і томливо чекала пояснень.

— Мені доручено одним вашим добрим другом спитати у вас, Параско Микитівно, чи не маєте ви яких-небудь вісток від Івана Васильовича?

Параска Микитівна сумно похитала головою.

— Не повернувся Ваня з Сибіру. Шість років уже нічого про нього не знаю. Ні листа, ні вісточки,— сумно відповіла вона, змахнувши сльози.

Незнайомий вийняв з-за пазухи акуратно складену газету. Це був другий номер «Рабочей газеты» від 31 грудня 1910 року.

— Читайте,— сказав він,— тут Володимир Ілліч написав про Івана Васильовича.— І незнайомий розгорнув газетний аркуш. Одна з статей була обведена яскраво-зеленим олівцем.

У 1910 році, напередодні п'ятої річниці з дня загибелі Бабушкіна, Володимир Ілліч, проживаючи в Парижі, дізнався від робітників-залізничників про розправу царських опричників над його учнем і другом. Володимир Ілліч з великим душевним болем і теплою присвятив Івану Васильовичу некролог, надрукований у «Рабочей газете». Цей номер газети і був принесений до будиночка на Васильєвському острові.

Тремтячими руками, невимовно хвилюючись, взяла Параска Микитівна газету: «Іван Васильович Бабушкін. Некролог» — прочитала вона слова заголовка статті.

Івана Васильовича не було в живих.

Ридаючи, згорбившись від сумної тяжкої вістки, Параска Микитівна читала гарячі, сповнені глибокої скорботи і любові рядки ленінської статті-некролога.

«Бабушкін пав жертвою звірячої розправи царського опричника,— писав Володимир Ілліч,— але, вмираючи, він знав, що справа, якій він віддав усе своє життя, не вмере, що її робитимуть десятки, сотні тисяч, мільйони інших рук, що за цю справу вмиратимуть інші товариші-робітники, що вони боротимуться доти, поки не переможуть...

А такі народні герої є. Це — люди, подібні до Бабушкіна. Це — люди, які не рік і не два, а цілі 10 років перед революцією присвятили себе цілком боротьбі за визволення робітничого класу. Це — люди, які не розтратили себе на марні терористичні заходи одиночок, а діяли уперто, неухильно серед пролетарських мас, допомагаючи розвиткові їх свідомості, їх організації, їх революційної самодіяльності. Це — люди, які стали на чолі збройної масової боротьби проти царського самодержавства, коли криза настала, коли революція вибухнула, коли мільйони і мільйони прийшли в рух. Все, що відвойоване було у царського самодержавства, відвойоване виключно боротьбою мас, керованих такими людьми, як Бабушкін».

Незнайомий підвівся. Він дістав з кишені згорток, поклав його на стіл і сказав:

— Пробачте, Параско Микитівно. Партійний комітет доручив мені передати вам цю невелику допомогу. Ми не залишимо вас у нужді. Не треба відмовлятися, дорога.

— Передайте Володимиру Іллічу мою вдовину, робітничу подяку за увагу, за пам'ять,— сумно сказала вона.

Наче вві сні проводжала Параска Микитівна незнайомого. Знявши з стіни милу, рідну фотографію, вона припала до неї, вкриваючи поцілунками зображення Івана Васильовича...

* * *

На березі суворого Байкалу було знайдено пагорок, під яким спочиває прах Івана Васильовича Бабушкіна. На його могилі у 1906 році слюсар депо Мисова Лук'янов поставив стовп. До могили Івана Васильовича збирались тоді на нелегальні сходки більшовики-робітники. Тепер там височить пам'ятник палкому революціонеру, споруджений тими, хто продовжив і довів до переможного кінця справу, за яку віддав своє молоде життя російський народний герой Іван Васильович Бабушкін.

Тепер на географічних картах з'явилося дві нових назви. Давнє Ледензьке, де провів своє дитинство Іван Васильович, називається іменем Бабушкіна. Його ж світлим іменем названо пункт, де Бабушкін провів свої останні години,— колишня станція Мисова — тепер місто Бабушкіно.

Пам'ять про нього живе в поколіннях тих, хто продовжує з успіхом справу, почату Леніним, справу, якій повністю належав Іван Васильович Бабушкін,— до останніх хвилин свого палкого життя більшовика.

Г. Мишкевич

ШАЛІЙТЕ, ШАЛІЙТЕ, СКАЖЕНІ КАТИ!

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпівнів, будуйте тюрми!
До бою сто тисяч поборників стане.
Порвем! Порвем! Порвем всі кайдани!

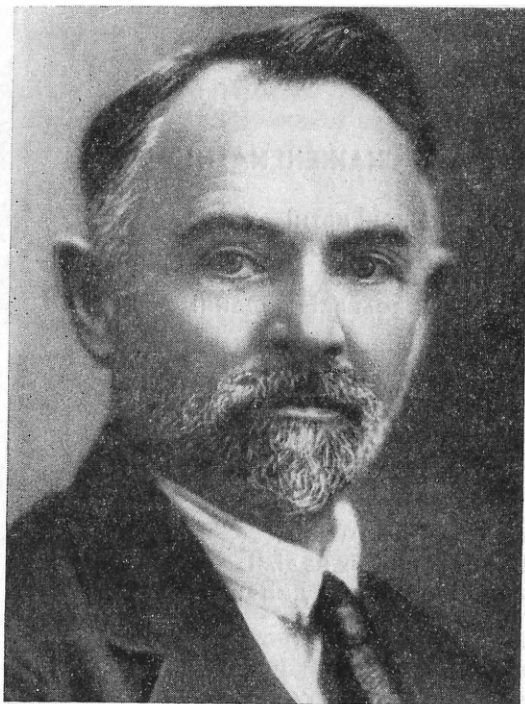
За волю народу, за його права
Не страшні кайдани, солодка тюрма,
Бо вільного духа не скути в кайдани!
На смерть! На смерть! На смерть вам, тирани!

Робітники духа, робітникам всім
Ми руки подаймо! На бій їх ведім!
Бо всіх нас злучила однакова доля:
І труд, і піт, і кров, і неволя.

Від краю до краю не громи гудуть:
Робітників полки сполучені йдуть,
І поклик рокоче: вставайте, народи!
Прийшла пора: пора — день свободи!

Підвалини світу валяться старі.
Поблідли нероби, дрижать упирі...
Бо воленьки зоря вже сходить яскрава
Для всіх! Для всіх! Для всіх рівні права!

За волю народу, за його права
Не страшні кайдани, солодка тюрма,
Бо вільного духа не скути в кайдани!
На смерть! На смерть! На смерть вам, тирани!

ЛЕОНІД БОРИСОВИЧ КРАСІН

Л. Б. Красін (1870—1926) — діяч Комуністичної партії, видатний радянський дипломат.

Ще навчаючись у Петербурзькому технологічному інституті, він став на шлях революційної боротьби з царизмом як активний член соціал-демократичної групи Бруснева. У 1891 р. його виключили з інституту і вислали з Петербурга до Нижнього Новгорода за участь у демонстрації. Після цього Л. Б. Красіна за революційну діяльність ще двічі заарештовували, а в 1895 р.

52 заслали на три роки до Іркутська.

Видатний діяч партії більшовиків, Красін був учасником III з'їзду РСДРП (1905), на якому його обрали членом ЦК. У 1905 р. він став одним з організаторів першої легальної більшовицької газети «Новая жизнь».

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Красін з головою поринув у державну роботу. Він — член президії ВРНГ, нарком торгівлі і промисловості, нарком шляхів, а з 1919 р. перейшов на дипломатичну роботу. Л. Б. Красін бере активну участь у міжнародних конференціях у Генуї, Гаазі, працює торгпредом у Лондоні.

У 1921—1924 рр. Л. Б. Красін — нарком зовнішньої торгівлі, повноважний представник СРСР у Франції, а з 1925 р. — в Англії. На XIII і XIV з'їздах Комуністичної партії його обирають членом ЦК партії.

ЛЕОНІД КРАСІН

Вперше я почув ім'я Леоніда Красіна з уст М. Г. Гаріна-Михайловського; це було в Самарі в 95—96-х роках. Переконаючи мене в чомусь, в чому я не міг переконатись, Гарін пригрозив:

— Вас треба познайомити з Леонідом Красіним, він би з вас за один місяць усі анархічні гулі сточив, він би вас відшліфував!

Загроза ця викликала в пам'яті моїй образ Павла Скворцова, нижегородця, одного з перших марксистів, фанатика книги, не симпатичного мені. Протягом десяти років я зустрічав на шляху своїх немало апостолів, і мені вже здавалося, що всі вони вимагають одного: щоб особистий досвід мій я якнайшвидше і з очевидною шкодою для досвіду уклав у запропоновані ними форми.

Взимку 1903 року я жив на курорті Сестрорецьк, один у величезній кімнаті; вона під час сезону була, здається, «пневматичним інгаляторієм», її освітлювали двоє вікон, що виходили в парк; вікна були високі й ширші від дверей, але дрібні переплетення їхніх рам нагадували про тюремні ґрати. Труба парового опалення щоранку шиплячим голосом запитувала:

— Чи не хочете риби?..

Я був попереджений, що до мене приїде «Нікітич», недавно кооптований в члени ЦК, та коли побачив у вікно, що доріжкою парку йде елегантно вдягнутий чоловік у котелку, в рудих рукавичках, у франтівських черевиках без калош, я й думки не припустив, що це він і є «Нікітич».

— Леонід Красін,— назвав він себе, потискуючи мою руку дуже сильною й жорсткою рукою робочої людини. Рука викликала довіру, але костюм і незвичайне, характерне обличчя все-таки бентежили,— час був «зубатовський», хоч і на ущербі.

Пригадувались слова Гаріна, Павло Скворцов, десятки знайомих мені активних працівників партій, завжди трохи розтріпаних, стомлених, роздратованих. Цей не здавався одягненим для конспірації «баринном», костюм лежав на ньому так добре, мовби Красін народився в такому костюмі. Від усіх партійців, яких я знав, він гостро відрізнявся — звісно, не тільки зовнішнім лоском і спокійною точністю мови, а й іще чимось, чого я не вмію визначити. Він подав цілком переконливі докази своєї «справжності», так, це — «Нікітич», він же Леонід Красін. Про «Нікітича» я вже знав, що це один з енергійних практиків партії і талановитих організаторів її.

Він сів до столу і зразу ж заговорив, що, за думкою Леніна, необхідно створити кадри професійних революціонерів, інтелігентів і робітників.

— Так би мовити — майстрів, інженерів, нарешті, — художників цієї справи, — пояснив він, усміхаючись дуже хорошою по-смішкою, яка напрочуд змінила його сухорляве обличчя, зробивши його м'якшим, але не зменшуючи його енергії...

Красін викликав до себе в людей таку глибоку симпатію, що інколи вона набирала характеру романтичного. Я знаю, що по його слову люди вдячно і весело йшли на найризикованіші справи.

Відомий «Камо», «Чорт»-Богомолов, Грожан, вбитий у Москві чорною сотнею, один з тих робітників, з якими Леонід улаштував підпільну друкарню в 1904 році в Москві, здається, на Лісній вулиці, — всі, кого я знав і хто знав Красіна, — говорили про нього, як про людину майже легендарну.

І, можливо, найкраще сказав про нього мій друг, доктор Алексін, людина, яка ставилася до революції байдуже, до революціонерів — скептично, вважаючи, що «від них тхне непережованими книжками», — сам він ніяких книг не «жував». Одного разу я сидів з доктором у Леоніда Андрєєва, в Грузинах, а Красін приїхав туди за мною в якійсь справі. Андрєєв був у поганому настрої і якимось невміло, не до речі заговорив, що він не може вірити в благодійний вплив революції на людей. Красін теж був не в настрої, заклопотаний; послухавши песимістичні висловлювання хазяїна, він запитав:

— Коли ви стверджуєте, що митись не варт, — навіщо ж мило варити? А ви ж написали «Василія Фівейського», «Червоний сміх» і ще немало речей, революційне значення яких — безсумнівне.

І, як це нерідко бувало з Леонідом Борисовичем, він раптом спалахнув, заблищав красивими очима і виголосив одну з тих промов, які, коли й не можуть переконати супротивника, то цілком

обеззброюють його. Всі знають, як блискуче міг говорити Красін, коли бував «в ударі». І в час його промови доктор Алексін пошепки сказав мені:

— От від цього пахне історією.

В Куоккалі і на Капрі, в Берліні, де Красін, працюючи у Сіменса-Шуккерта чи у Сіменса-Гальске за триста марок на місяць, ледве перебивався з родиною, у моїй квартирі, в будинку, де тепер ВЦВК, в Петербурзі, працюючи над освітленням воєнних суден,— скрізь, де «Нікітич» зустрічався зі мною, він викликав у мене враження людини непереможної, невичерпної енергії. Відомо, що він не одразу пішов працювати з Радянською владою, у нього, як у багатьох у 17—18 роках, були вагання.

— Не впораються,— говорив він мені.— Але, зрозуміло, ця революція дасть ще більше бійців для майбутньої, незрівнянно більше, ніж дали п'ятий, шостий рік. Третя революція буде остаточною і вибухне скоро. А зараз буде, здається, тільки анархія, мужицький бунт.

Але він скоро переконався, що «впораються», і зразу ж став до праці. І одразу ж запропонував мені організувати «Комісію поліпшення побуту вчених».

— Якщо буржуазія вміла — хоч і не дуже вправно — користуватися силами кваліфікованої інтелігенції, тим більше повинні вміти робити це ми,— говорив він.— Ілліч цілком згодний зі мною, треба дати вченим усе, що тільки ми можемо дати в цих страшенно важких умовах.

Ще раніше цього, весною 17-го року, він сприяв виникненню «Асоціації розвитку і розповсюдження позитивних наук»... Метою «Асоціації» було організувати в Росії ряд науково-дослідних інститутів.

За ініціативою ж Красіна утворена в Петербурзі «Експертна комісія», в обов'язок якої поставили одбирати речі, які мали художню, історичну чи високу матеріальну цінність, у петербурзьких складах і безгосподарських квартирах, що їх грабували хулігани і злодії. Ця комісія зберегла для Ермітажу та інших музеїв Петербурга сотні високоцінних предметів мистецтва.

...Є художники нашого, земного діла, для них робота — насолода. Леонід Красін був із тих небагатьох людей, які глибоко відчують поезію праці, для них усе життя — мистецтво.

М. Горький

ГІМН

Вічний революціонер
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівськії тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпionське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє:
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою,—
Міліони радо йдуть,
Бо це голос духа чуть.

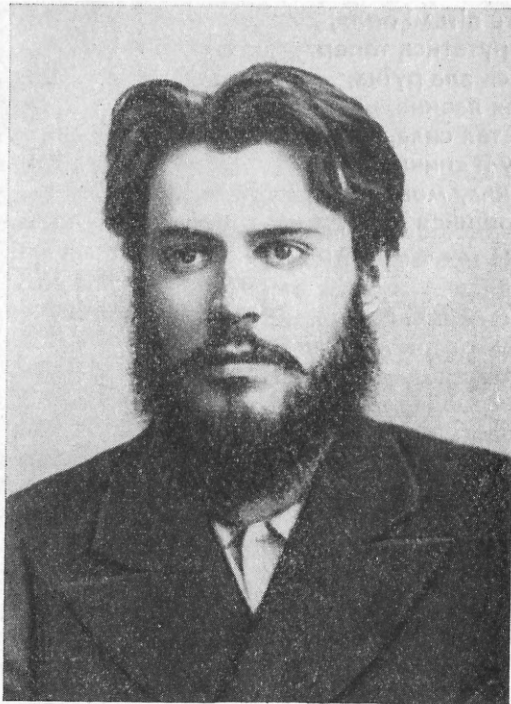
Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а добувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер
Дух, наука, думка, воля

Не уступить п'їтьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.
Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
! де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняющий день?

І. Франко

1880.

ПЕТРО КУЗЬМИЧ ЗАПОРОЖЕЦЬ

П. К. Запорожець (1873—1905) — один з перших російських революційних марксистів — рано став на шлях боротьби з царизмом. Будучи членом нелегального гуртка, він пропагував ідеї марксизму серед робітничої молоді.

Навчаючись у Петербурзькому технологічному інституті, він став членом марксистського гуртка так званих «стариків», що утворив центральне ядро ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Восени 1892 р. С. І. Радченко, єдиний з уцілілих після арештів брусневців, засновує новий марксистський гурток. У цей гурток, яким пізніше керував В. І. Ленін, входили В. В. Старков, Г. М. Кржижановський, П. К. Запорожець, Л. Б. Красін, Н. К. Крупська та ін.

Посланець Ілліча, Запорожець не раз приїздив до Києва для встановлення зв'язків з соціал-демократичними гуртками, для об'єднання сил робітничого класу в боротьбі з царизмом. Марксистські групи, які виникли в цей період, провели велику роботу щодо поширення ідей марксизму і програмних положень соціал-демократії.

Як соратник В. І. Леніна по «Союзу боротьби...» П. К. Запорожець виконував найвідповідальніші його доручення.

За революційну діяльність у 1895 р. П. Запорожець був заарештований разом з іншими діячами «Союзу боротьби...»

В одиночній камері Петро Кузьмич просидів 14 місяців. Ні провокаційні допити, ні суворий тюремний режим не змогли похитнути волю революціонера.

В зв'язку з нервовим захворюванням П. К. Запорожця перевели до лікарні, але й там він перебував під поліційним наглядом. У лікарні П. К. Запорожець захворів на туберкульоз, що й прискорило його смерть.

ПОСЛАНЕЦЬ ІЛЛІЧА

...Раптово прокинувшись через години дві, технолог зразу ж засунув руку під канапу і, впевнившись, що чемоданчик на місці, сів. Солодко потягнувшись, він глянув на товариша, який, зігнувшись над зошитом, увесь, видно, поринув у читання, і запитав його:

— Ну, як?

— Ох, відірватися не можу!— захоплено скрикнув той.— Я тепер розумію тебе і твої листи — це щось надзвичайне, рідкісно талановите! Яка ясність думки, яка ерудиція, а головне,— яке безмірно яскраве викриття справжнього обличчя різних «друзів народу» в лапках з їхнім патріархом Михайловським! Ні, я просто не можу опам'ятатися від подиву й захоплення! — скочив Безуглий на ноги і схвильовано заходив по кімнаті.— Ну й чудовий подарунок з Петербурга ти нам, друже, привіз!.. Але, що ж це я? — раптом спинився він і, скуйовдивши на голові своє червоне волосся, промовив:

— Ти ж голодний, а я ось годую тебе своїми враженнями. Ходімо до їдальні. Напевно, давно вже закипів самовар.

А в їдальні юрист за вечерею та чаєм продовжував ділитися своїми враженнями від прочитаного. Потім розповів про місцеві діла.

— Так, поволі налагоджуються вони теж і в нас. Особливо багато в нашій справі зробив... Ти ж про нього, Петре, здається, чув — конотопець родом...

— Ювеналій Дмитрович Мельников?

— Так. Він на Дорогожицькій вулиці, на якій ти колись жив, улаштував недалеко від Лук'янівського базару механічну майстерню. Під прикриттям цієї майстерні Митрич створив школу пропаганди марксизму серед своїх учнів-робітників.

— І це вже непогано, розуміється. Але знаєш, Григорію, Волжанин, твором якого ти так сьогодні захопився, поставив уже в нас, перед петербурзькими марксистами, значно вище завдання. Він учить, що першорядним і найважливішим завданням нашої роботи є тепер рішучий перехід від пропаганди в робітничих гуртках до масової агітації серед широких робітничих мас.

— Це... це не так легко.

— Знаю. Але це — конче потрібно! Тільки зрушивши маси з місця, піднявши їхню свідомість, можна повести їх на бій з царатом та буржуазією.

— Ясно... І дещо в цьому напрямку вже і в нас робиться. Принаймні, є такі робітники з тієї ж Лук'янівської школи-майстерні, яким вдалося вступити на місцеві заводи «Гретера й Криванека», «Зелінгера» тощо, а також у залізничні майстерні — і там потихеньку розгортають агітаційну роботу... Ти декого з цих робітників побачиш завтра.

— Це, безумовно, добре. Марксистські підковані робітники, звичайно, можуть досягти хороших наслідків серед своїх же робітників. Та все-таки варто б вам використовувати в цьому й інтелігентів.

— Але... але трудно ж інтелігентові пробратися в саму гущу робітників на завод.

— Ваш Мельников теж колись, як і ми з тобою, Грицю, вчився в реальній школі, але став же для такої мети робітником. Я не кажу, що всі це зможуть зробити. Є ще й інші різні методи агітації серед робітників. От, наприклад, в Петербурзі в так званих «недільних школах» досить значних успіхів досягають серед слухачів-робітників наші добре підібрані ентузіастки-вчительки.

— Але їх... не так то зразу й підібрати можна,— трохи з сумнівом зауважив Безуглий.—Ну, чому ж ти ще не візьмеш шинки?..

— Годі, годі вже — наївся вдосталь... А як у вас з теж дуже важливим тут у Києві питанням — з національним? Краще стало?..

— Гм. Не сказав би. Надто ж різноманітні національно наші київські робітничі лави. Кого тільки в нас немає. Крім робітників росіян та українців, двох основних і великих груп, є ще певні групи — білоруські, польські, єврейські, молдаванські, татарські, литовські, є теж робітники чехи, словаки, німці, вірмени, грузини;

є навіть бельгійці й французи, переважно в трамвайних майстернях, та турки й перси — по хлібопекарнях; є зрідка й англійці. Словом, як бачиш, цілий робітничий інтернаціонал! — усміхнувся Безуглий.

— От і варто збити його в міцну й єдину робітничу сім'ю,— серйозно й трохи підкреслено сказав Запорожець.— Ти скажеш, Григорію,— не легко це?..

— Що ж робити — скажу! — вже без усмішки відповів той і, схопившись з стільця, скуйовдив знову своє волосся і заходив по їдальні. Очевидно, робив це він завжди, коли трохи хвилювався.

Запорожець продовжував говорити:

— Завдання перед нами велике — створити єдину російську... марксистську партію, або, скажімо, союз боротьби за визволення робітничого класу, як передбачається в нас у Петербурзі її назвати. Отака партія тільки й спроможна буде піднести братні російський і український пролетаріат та пролетаріат інших народів Росії на спільну боротьбу за своє визволення.

— Партія?..— здивовано запитав Безуглий.— Так ти, Петре, значить, приїхав саме з такою метою до нас? Цікаво, дуже цікаво!..

— Та я поки що посланий сюди тільки для того, щоб, як поцятить це мені, зв'язати вашу київську групу з нашою петербурзькою та об'єднати спільні програму й тактику. І це вже було б певним етапом на шляху до створення таки справжньої партії.

— Ясно!..

— Разом з цим я маю ознайомити вас, як саме передбачаємо ми в найближчому майбутньому організувати поки що наш окремий Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. Дуже бажано, щоб і ви в Києві організували такий союз. Це надзвичайно хороше було б! А коли б і в інших найбільших промислових центрах організувалися подібні союзи, то тоді вже й не так важко стало б заснувати єдину російську марксистську партію.

— Так, цілком ясно, що це стало б основою для такого заснування! — захоплено сказав юрист.— Ох, як би мені хотілося поговорити на цю тему ще довше з тобою! Але... але знаєш, друже мій, вже досить пізній час, а мені ж потрібно побувати в Митрича та ще в декого, щоб повідомити їх про твій приїзд та домовитися про зустріч завтра з тобою. Лягай тоді в тій же кімнаті і спочивай. Я тільки заберу привезені тобою книжки й занесу їх у наше таємне сховище. Ну, й спасибі тобі величезне за літературу, особливо — за твір Волжанина! Ти ж знаєш, як важко щось нове

й цінне дістати тут у нас. От уже в цьому навіть велика допомога ваша! Та я певен, що багато ще в чому ви можете допомогти нам: найбільше, розуміється, в організації союзу, про який ти говорив тільки що.

Зустріч відбулася в тій же кімнаті, де перебував Запорожець. Першим, ще тільки стемніло, з'явився той же Безуглий і сповістив, що Митрич — Ювеналій Мельников — не прийде.

— Він серйозно захворів. Замість нього буде один досить впливовий член нашої групи та ще троє: я і два робітники — оті учні Мельникова, про яких я тобі говорив учора.

— Ну, що ж, і цілком вистачить,— сказав посланець.— Справа ж не в кількості, а в тому, щоб домовитися про все та піти потім спільно до єдиної мети.

За годину надійшли всі троє, хто мав бути на зустрічі. Один з них, знявши цивільне пальто, залишився в тужурці студента університету. Сам він був низького зросту, з нахилом до повноти. Темно-русява борода, підстрижена лопаткою, здовжувала майже зовсім кругле обличчя його, з трохи лисіючою вже головою, досить глибокими зморшками над переніссям та помітними мішечками під гострими розумними очима. Видно було, що він чимало вже пережив та взагалі мав років під тридцять. Трохи навіть дивувало, чому він і досі вчиться. Та після наради Запорожець довідався від Безуглого, що студент уже кілька разів сидів у тюрмі, три роки пробув у засланні та після довгої перерви в навчанні його ледве прийняли на останній курс медичного факультету.

Обидва ж робітники виглядали значно молодшими від студента, років двадцяти п'яти кожний, не більше. Трималися вони вільно, з певною гідністю і дуже ввічливо, з привітними усмішками на відкритих обличчях. Особливо приємне враження робив один з них — високий русявий молодий чоловік з правильними рисами обличчя та життєрадісними світло-сірими очима. Він спочатку здався Запорожцеві надто огрядним, але насправді був не повний, а тільки широкоплечий, могутньо збудований. Незважаючи на його великі каштанові вуса й такого ж кольору чималу борідку, дати йому можна було не більше двадцяти п'яти років: таким молодим запалом виблискували на його мужньому обличчі яскраві очі.

Товариш його, навпаки, був середнього зросту і зовсім смуглявий. У злегка прищурених чорних очах його крізь привітну усмішку пробивалося щось ніби насторожене і навіть трохи суворе.

Суворості додавали ще навислі над очима густі чорні брови і такі ж чорні, підрізані щетинкою вуса та круте, чисто поголене підборіддя. Обидва з'явилися в пристойній, хоч і небагатій одежі.

Всі троє не називали своїх прізвищ, а тільки міцно стиснули руки прибулому. З них лише один студент, крім звичайного привітання, зробив щось подібне на невеличку промову. В ній він спочатку висловив від київської групи велике задоволення зустрітися з представником провідних, як він висловився, петербурзьких марксистів; від цієї зустрічі чекають тут, у Києві, плідних наслідків. Потім уже менш офіційно став висловлювати своє захоплення від переданого йому юристом зошита з твором Ілліча.

— Ви знаєте, я сьогодні цілий день читав разом з Митричем цей твір,— говорив студент.— Ми просто-таки вражені, як ніколи, такою надзвичайно чіткою й сміливою книгою, в якій, немов скальпелем анатом, автор рішуче розрізає наші сучасні болячки. Робота ця може, безперечно, стати всім нам справжнім дороговказом. О, з таким мудрим керівником ваша група, дійсно, має всі дані стати не тільки передовою, а й повести за собою всі інші подібні групи! Ми тому сподіваємося від зустрічі з вами — з посланцем такої людини — великої братньої допомоги! — зовсім уже тепло закінчив він.

Запорожець подякував за привітання і після того, як всі учасники зустрічі зійшлися й сіли, почав поволі розповідати, з якою саме метою приїхав він до Києва. Спочатку його ніби сковували пильні погляди присутніх, але, помітивши це, він трохи навіть розсердився на себе. І, розсердившись, незабаром опанував себе й зовсім упевнено виклав усе те, що йому доручено було сказати перед від'їздом з Петербурга.

Найбільше говорив він, як і вчора Безуглому, про першочергове завдання всіх марксистів Росії, якої б нації вони не були, об'єднатися в міцну єдину партію. Тільки вона зможе повести за собою весь багатонаціональний пролетаріат і добитися з ним остаточної перемоги. Інакше національно розпорошені робітничі лави, одірвані від численних і передових робітників-росіян, будуть самі завжди поневоленими рабами чужого й свого капіталу. Отже, завдання місцевих марксистів-українців, коли вони є справжніми марксистами й патріотами свого рідного краю, своєї України, полягає в нещадній і постійній боротьбі з усіма явними й прихованими націоналістами. Друге завдання їхнє — це завжди роз'яснювати всім робітникам-українцям, що, тільки об'єднав-

шись із своїми братами, російськими робітниками, вони зможуть досягти і свого визволення, і визволення своєї батьківщини!..

Коли він закінчив розповідь, всі учасники зустрічі поставили йому багато запитань. Студент медик цікавився, чи вироблено вже якусь більш-менш сталу програму для передбачуваної партії. Робітникам же дуже хотілося знати загальне становище петербурзьких робітників і зокрема почути про їхню участь у гуртках та про методи агітації серед широкої робітничої маси. А Безуглий просив розповісти якнай докладніше про союз боротьби за визволення робітничого класу, що його мали заснувати в Петербурзі в недалекому майбутньому. Це питання, очевидно, дуже цікавило і всіх присутніх, а тому Петро Запорожець насамперед детально розповів про передбачувану основу й завдання такого союзу, наскільки вони вже обмірковувалися на зборах петербурзької групи. Чимало спинився він і на становищі петербурзьких робітників, на їхній участі в гуртках, а також і на методах агітації серед самої гушії робітництва. Особливо підкреслював він невинне зростання класової свідомості серед численних петербурзьких робітників. А на запитання студента медика відповів, що, розуміється, чимало вже робиться для того, щоб підготувати певну сталу програму майбутньої всеросійської марксистської партії, але тільки з'їзд повноважних представників усіх окремих марксистських груп матиме право остаточно виробити й затвердити таку програму.

Зустріч затягнулася майже до півночі. Видко було, що всі місцеві учасники її залишилися дуже задоволені. Досить довго й тепло прощалися вони з прибулим із Петербурга і просили передати сердечну подяку тому, хто послав його сюди.

Залишившись останнім та поговоривши ще з товаришем, Безуглий щиро обняв його на прощання і чомусь навіть із сльозами в голосі сказав:

— Коли ж то ми зустрінемося з тобою, Петре? Чи й зустрінемося взагалі?..

Немов передчував він, що не побачить уже ніколи Запорожця¹.

А наступного ранку технолог з безпечним уже чемоданчиком спустився з Печерська на Хрещатик третім номером трамвая, зайшов до центральної поштово-телеграфної контори і дав на умовну адресу телеграму всього з двох теж умовних слів:

¹ П. К. Запорожець був заарештований в один день з В. І. Леніним 9-го грудня 1895 року і помер хворий у лікарні.— Є. К.

«Дядько видужав» і підписався — «Гуцул», саме тою кличкою, яку дружньо дав йому Володимир Ілліч.

Вийшовши з контори, Петро Запорожець озирнувся, і яким непоказним здався йому тепер, після петербурзьких велетнів-будинків, Хрещатик з його досить одноманітними й сірими будинками, що були найвище — триповерховими. Технолог постояв з хвилину, вирішуючи — чи зайти йому відвідати своїх братів, що вчилися за його допомогою теж у реальній школі. Дуже хотілося побачити їх, особливо молодшого з них, Миколу, але все ж вирішив не спокушатися цим. Сівши в другий номер трамвая, він поїхав на вокзал. Тут було тепер, на святки, мало пасажирів, і Запорожець легко дістав квиток.

Незабаром посланець Ілліча їхав уже з Києва петербурзьким поїздом.

Є. К р о т е в и ч

1953,

Ф Е Л І К С Я К О В И Ч К О Н

Ф. Кон (1864—1941) — славний син польського народу — пройшов тернистий шлях більшовика-ленінця. Сімнадцятирічним юнаком він став на шлях боротьби з самодержавством і самовіддано служив справі революції. Мужній боєць революції, Фелікс Кон протягом усього свого життя ні на крок не зійшов з обраного ним шляху і назавжди пов'язав свою долю з партією Леніна.

Після перемоги Великого Жовтня Ф. Кон виконує важливі партійні і державні доручення.

Працюючи завідуючим агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У, а згодом і першим секретарем ЦК КП(б)У, Ф. Я. Кон успішно виконував велику за обсягом роботу.

Разом з Г. І. Петровським, В. Я. Чубарем, Д. З. Мануїльським Ф. Я. Кон стояв біля керма молоді Української Радянської Республіки.

Пристрасний борець за міжнародну солідарність трудящих, більшовик-інтернаціоналіст, Ф. Кон у 1922 р. став секретарем Виконкому Комінтерну. На цьому відповідальному посту він завоював велику любов трудящих світу.

Ветеран революції, вірний лєнінець, Кон і в похилому віці продовжував працювати. Разом з А. І. Ульяновою-Єлізаровою він редагував історико-революційну серію брошур для молоді «Воспоминания старого большевика», опублікував свої спогади, які мають важливу пізнавально-виховну цінність.

Він був одним з ініціаторів організації Музею В. І. Леніна в Москві.

Ф. Я. Кон пристрасно любив літературу; він і сам залишив нам чимало цікавих статей і брошур з питань історії російського і міжнародного революційного руху.

Сімдесятирічний солдат революції в день свого ювілею висловлював непохитну готовність у повну міру своїх сил працювати в ім'я торжества комунізму.

І він працював до останніх днів свого життя.

СИБІРСЬКІ «УНІВЕРСИТЕТИ»

Надвечір короткого листопадового дня 1886 року троє пролетаріатців¹ підійшли до похмурої будівлі «Карійської тюрми для державних злочинців», однієї з семи каторжних тюрем, розташованих уздовж ріки Кари. «Тихо й пусто. Ніхто не пройде і не пройде. Похмурі, мовчазні сопки ніби кільцем кайданів охоплюють «мертвий дім»², — таким було перше враження Ф. Я. Кона від його нової оселі. Ворота тюрми відчинилися і знову зачинилися на довгі роки за спинами в'язнів.

Умови життя на Карі були надзвичайно важкими. В'язні систематично недоїдали, і страшний ворог каторжан — цинга — вихоплювала з їх середовища одну жертву за другою. Становище було настільки небезпечним, що навіть місцевий губернатор визнав за потрібне повідомити царя Олександра III про «ненормальні» умови перебування каторжан на Карі. Байдужою рукою цар вивів

¹ За назвою першої польської робітничої партії «Пролетаріат».

² Ф. Кон, За пятьдесят лет, т. 1—2, стор. 223.

на його донесенні: «Сумна, але знайома картина», і на Карі все лишилося по-старому.

Незважаючи на це, тюрма жила напруженим внутрішнім життям. Кара мала свої бойові традиції; знаменита голодовка в'язнів у 1882 році змусила власті поступитися і дещо ослабити тюремний режим. Політкаторжани жили комуною, в якій все, крім особистих речей, вважалось спільним; в'язні багаті читали, читали. У бібліотеці, яку збирали кілька поколінь політкаторжан, були навіть книги Маркса, Енгельса, Чернишевського, звичайно, «замасковані» замінені титульними сторінками. Фелікс Кон швидко увійшов у тюремний колектив, його полюбили, до його думки прислухалися. «Дуже вразливий, щирий, добрий товариш, відданий справі»¹, — так охарактеризував його карієць Л. Г. Дейч, один з активних членів групи «Визволення праці». Юнак жадібно вчився, кожну вільну хвилину використовуючи для самоосвіти.

Проте відносний спокій у карійській тюрмі тривав недовго. Незабаром після того, як Ф. Я. Кон прибув на Кару, тут, у тюрмі, сталися трагічні події, які сколихнули всю передову Росію.

У серпні 1888 року карійські тюрми відвідав приамурський генерал-губернатор барон Корф. Жорстокий і зарозумілий саграп, він скрізь шукав приводу для конфлікту з в'язнями. Знайшов він його в жіночій тюрмі, де одна з ув'язнених, Єлизавета Ковальська, відмовилася встати при його появі. Розлючений барон тут же віддав розпорядження негайно перевести Ковальську у Верхньоудинський централ. Жандарми увірвалися в камеру, де спала Ковальська, і винесли напівроздягнену жінку з тюрми. Троє жінок-в'язнів відповіли голодовкою на це зухвале насильство.

До протесту жінок приєдналися і в'язні чоловічої тюрми. Щоб підкріпити протест конкретною вимогою, вони вирішили добитися усунення коменданта тюрми Масюкова. Цю вимогу власті пообіцяли задовольнити, і голодовка припинилася. Але минали місяці, а про заміну коменданта ніби забули. В знак протесту жінки знову оголосили голодовку. Та тюремне начальство продовжувало вичікувати. Тоді одна з ув'язнених, Надія Сигіда, прийшовши на прийом до коменданта, дала йому ляпаса. Голодовка в жіночій тюрмі тривала 17 днів, і лише тоді, коли тюремні власті переконалися, що голодуючим загрожує неминуча смерть, вони відступили.

Проте незабаром виявилось, що це був лише тактичний маневр. 24 жовтня 1889 року в'язням було зачитано розпорядження

генерал-губернатора Приамурського краю про те, що внаслідок постійних порушень порядку в карійських тюрмах політв'язні нарівні з кримінальними злочинцями підлягатимуть тілесним покаранням. Ганебне розпорядження справило враження вибуху — адже з 1878 року, з часу пострілу Віри Засулич, яким вона відповіла на покарання різками політв'язня Боголюбова, уряд не наважувався застосовувати тілесні покарання до «політичних». І от він знову повертався до старих методів боротьби з непокірними.

Протягом двох днів тюрма вирувала. «Загроза тілесного покарання, що висіла над нами, як дамоклів меч, могла нас штовхнути на слизький шлях компромісів, щоб тільки уникнути цієї найгіршої із страт... До цього не можна було допустити», — писав пізніше Ф. Кон. Протест до кінця — такою була відповідь в'язнів на урядове розпорядження. Та поки в тюрмі обговорювалось питання про те, яку форму протесту найдоцільніше обрати, до в'язнів долинула ще жахливіша звістка: Надію Сигіду покарали різками. Тієї ж ночі її не стало, а разом з нею в знак протесту отруїлось ще троє жінок-політв'язнів.

Почуття болю і гніву переповнили серця каторжан; кожний розумів, що далі терпіти не можна. І кожен знав, що у них, закутих в кайдани, закинути на край світу, є лише один спосіб кинути виклик самодержавству. Чотирнадцять мужніх вирішили ціною свого життя показати урядові, що і на далекій Карі люди лишаються людьми. Одним з чотирнадцяти був Фелікс Кон.

Вночі, коли тюрма заснула, в'язні, що добровільно прирекли себе на смерть, міцно обнялися на прощання і випили смертельні дози опію. Йшли години, а отрута не діяла, бо від тривалого зберігання опій втратив силу. Змучені люди поверталися від смерті до життя, щоб наступної ночі знов пережити те ж саме — в тюрмі був ще морфій, замуrowаний глибоко в стіні; дістати його можна було тільки вдень. Протягом того дня їм довелося пройти через найстрашніше — умовляння товаришів не повторювати невдалої спроби. Та дев'ять з чотирнадцяти виявилися непохитними. Тепер Фелікс Кон був уже одним з дев'яти.

Настав вечір, і кожний з дев'яти випив підготовлений удень порошок морфію. Кон зразу ж втратив свідомість. Але через кілька годин прокинувся, відчув, що ще живий. Зібравши останні сили, дотягнувся до столу і випив ще одну дозу отрути. Випив би й третю, але морфію більше не було...

На ранок з чоловічої тюрми винесли два трупи. Фелікс Кон і шестеро його товаришів були в тяжкому стані, але вижили.

Вижили, щоб жити, якщо власті скасують ганебне розпорядження, і вмерти, коли цього не буде зроблено. Друзі домовилися, що коли протягом п'яти місяців становище не зміниться, першими покінчать з собою Сергій Диковський і Фелікс Кон.

Масове самоотруєння на Карі вивело, нарешті, місцеві власті з стану байдужої рівноваги. В тюрму негайно примчали начальник іркутського жандармського управління фон Плотто і читинський губернатор Хорошкін. Почалося «розслідування».

Знаючи, що рано чи пізно їх почують на волі, в'язні заговорили на повний голос. Вони гнівно протестували проти жорстокої розправи над Надією Сигідою. «Я у покаранні Сигіди вбачаю зловмисне вбивство,— заявив під час допиту Фелікс Кон.— Оскільки всі шляхи протесту для мене закриті, довелось стати на шлях самогубства»¹. Коли губернатор читав ці показання, його трясло від люті. Він погрожував учасникам протесту, вимагав змінити показання, але змушений був поїхати ні з чим. Через кілька тижнів розпорядження, яке коштувало шести життів, було скасовано.

Удар, завданий престижу самодержавства карійським протестом, був настільки відчутним, а небезпека повторення подібних випадків настільки реальною, що власті вирішили взагалі ліквідувати карійську тюрму. Незабаром карійців було переведено в Акатуйську каторжну тюрму для кримінальних злочинців. Та Феліксу Кону вже не довелося познайомитися з «принадами» Акатуя. Разом з 17 іншими політв'язнями-карійцями його перевели на поселення і в грудні 1890 року відправили етапом в «льодову тюрму без ґрат і засувів» — в Якутію.

Так закінчився для молодого революціонера карійський період його життя. Каторга не зігнула його; з страшної тюрми, де довелося пережити навіть власну смерть, він вийшов ще більш загартованим і змужнілим. «Тут я поповнив свої знання,— писав Фелікс Якович згодом,— тут випробував сили в тривалій, наполегливій боротьбі, тут, у найтіснішому спілкуванні з іншими в'язнями, я навчився відрізняти гучну фразу від справи, міцні й стійкі переконання від хвилинного захоплення. Тут, нарешті, я навчився оцінювати і своє життя, і життя інших з погляду користі для справи»².

Бути корисним справі, корисним людям... Фелікс Кон вмів жити так, щоб залишати в серці кожного, з ким зводила його доля, почуття глибокої вдячності. Минуло десять років після

¹ «Кара и другие тюрьмы Нерчинской каторги». Сборник воспоминаний, документов и материалов, М., Изд. об-ва политкаторжан, 1927, стор. 136.

² Ф. Кон, За пятьдесят лет, т. 1—2, стор. 287—288.

виходу Фелікса Яковича з карійської тюрми, коли один з польських засланців розговорився в Сибіру з колишнім «кримінальним злочинцем». Першим запитанням останнього до засланця-поляка було: чи не зустрічав він Фелікса Кона і Тадеуша Рехневського? «Знаєте,— говорив він,— адже ці люди вирвали мене з мого підлого життя, підняли з бруду. Був я з ними на каторзі, на Карі... Рехневський і Кон вчили нас, «кримінальних», і за все, чого навчили, за все тільки їм я маю дякувати... Побачите їх, передайте, що вклоняюся їм і пам'ятаю»¹.

Віддаючи людям і душевні сили, і молодий запал, Фелікс Кон мало дбав про себе. Каторга підірвала здоров'я, і в якутське заслання він прибув тяжко хворим. Нелегко складалося його життя в холодному, непривітному краї. Морози взимку часто доходили до 60°. Цілими місяцями засланця зв'язував з навколишнім світом тільки поліцейський наглядач, який зрідка привозив пошту. Зате власті не забували про «небезпечного злочинця». Не встиг Фелікс Якович оселитися у селищі Чурапча Намського улусу, як його знову заарештували. Щоб захвати Кона в тюрму, жандармам досить було і написаної ним ще в 1884 році листівки-звернення до студентів. Іркутський генерал-губернатор Горемікін вимагав вислати Кона аж у Верхоянськ, і тільки активні протести друзів-засланців врятували Фелікса Яковича від нової малоприємної мандрівки.

Вийшовши з тюрми, Ф. Я. Кон на кілька місяців залишився в Якутську. Тут була невелика колонія засланців; частина з них об'єдналася в гурток, члени якого називали себе комунарами. Між комунарами і місцевим населенням встановився тісний контакт. «В політичних засланцях,— писав пізніше Фелікс Якович,— якути знаходили справжню підтримку в тій дуже важкій боротьбі, яку їм доводилося вести і з кримінальними злочинцями, і з адміністрацією краю... Засланці були і юрисконсультами їх, і лікарями, і вчителями, і порадиниками в усіх справах».

Увійшов до гуртка комунарів і Ф. Я. Кон. Начала юриспруденції, яку він вивчав у Варшавському університеті, органічно властива йому чуйність і уважність до людей допомогли Феліксу Кону стати другом і порадиником жорстоко експлуатованих якутів. Багато часу віддавав він і науковій діяльності, захопившись антропологією та етнографією. Живучи у Намському улусі, він брав участь у Якутській (т. зв. Сибіряковській) експедиції, провів

¹ М. З д з я р с к и й, Девять дней свободы, М., «Молодая гвардия», 1929, стор. 48—49.

подвірні переписи у Хатин-Аринському скопчеському поселенні і в Нікольській поселенській слободі. В «Пам'ятній книжці Якутського краю» з'явилася його стаття про перспективи землеробства в Якутії. Пізніше, уже в Балаганську, Ф. Я. Кон написав антропологічний нарис «Фізіологічні і біологічні дані про якутів». Багатьох сучасників книга вразила сміливістю свого основного висновку. В підцензурній роботі засланець Фелікс Кон зумів провести думку про те, що якутам загрожує вимирання, коли не зміниться той соціальний лад, за якого вони зазнають жорстокого гноблення і утисків...

Однак ті, кому довелося працювати разом з Феліксом Коном у Мінусінську, знали, що зовсім не етнографія примушує його довгими зимовими вечорами схилитися над книгами. «Мандри по Сибіру,—писав пізніше Фелікс Якович,—бесіди з цілим рядом революціонерів тільки загострили питання, що мучило мене і було ще не розв'язане для мене,— про дальші шляхи революційного руху... Мені було не до колекцій, не до етнографії... Не було жодної книги, жодної відозви, яких би я не читав по кілька раз...»

А незабаром сталася подія, яка визначила весь дальший життєвий шлях Ф. Кона,— він познайомився з В. І. Леніним. Це сталося під час приїзду В. І. Леніна з села Шушенського, де він відбував заслання, в Мінусінськ у вересні 1897 року. Перелічуючи в листі до матері своїх нових мінусінських знайомих, Володимир Ілліч згадує і Ф. Я. Кона, додаючи в дужках: «поляк — інтелігент; відбув каторгу»¹. Через місяць В. І. Ленін знову побував у Мінусінську, відвідав музей, в якому працював Фелікс Якович, познайомився з організатором і директором музею М. М. Мартьяновим, близьким другом Кона.

Коли до Володимира Ілліча приїхала на заслання Н. К. Крупська з матір'ю, Фелікс Якович допоміг їм подолати останній відрізок шляху від Мінусінська до Шушенського. Згадуючи про свою першу зустріч з Ф. Я. Коном, Н. К. Крупська писала: «Він був для мене оточений ореолом старого непримиренного революціонера,— страшенно він мені сподобався»².

Л. Нагорна

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 37, стор. 64.

² Н. К. Крупська, Спогади про Леніна, Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 25.

ВАРШАВ'ЯНКА

Хмари зловісні нависли над нами,
Сили ворожі нас тяжко гнітуть...
Станьте ж до бою усі з ворогами,—
Смерть або воля та слава нас ждуть!

Ми ж не злякаємось! Гордо та сміло
Стяг піднесемо за правее діло,
Стяг боротьби за свободу народу,
Щоб панували скрізь воля та згода!

П р и с п і в:

В лави ставаймо, стяг підіймаймо,
Хай лине грізно могутній наш спів,
Гордо і сміло за правее діло
Вдаримо разом на всіх ворогів!

Пухне із голоду люд весь робочий.
Доки ж ми будемо, браття, терпіть?
Доки катюга, до крові охочий,
Буде по світові кров нашу лить?

Станьмо до бою! Не згинуть ніколи
Ті, що поляжуть за щастя людей,
Ті, що життя віддадуть задля волі,
Ті, що у тюрми підуть з-за ідей!

П р и с п і в.

Нам ненависні тиранів корони,
Час настає їх ногами стоптать,
Час настає зруйнувати всі трони
І на маленькі тріски поламать!

Помста усім ворогам-супостатам,
Що закували народ в кайдани!
Помста і смерть всім царям-плутократам!
Нумо ж до бою, всі праці сини!

П р и с п і в.

Я К І В М И Х А Й Л О В И Ч С В Е Р Д Л О В

21 листопада 1917 р. Я. М. Свердлов (1885—1919) був обраний Головою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. Одночасно він залишався і секретарем ЦК РСДРП(б).

Яків Михайлович посів цей високий пост після того, як пройшов тернистий шлях професійного революціонера, загартувався у великій визвольній боротьбі пролетаріату.

74 «Через нелегальні гуртки,— говорив Ленін,— через революційну підпільну роботу, через нелегальну партію, яку ніхто так не втілював і не відбивав

так цілно, як Я. М. Свердлов,— тільки через цю практичну школу, тільки таким шляхом міг він прийти до поста першої людини в першій соціалістичній Радянській республіці, до поста першого з організаторів широких пролетарських мас».

Очоливши ВЦВК, Яків Михайлович відразу ж твердою рукою почав наводити порядок в усіх галузях нового життя.

Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна Я. М. Свердлов нещадно боровся з ворогами Радянської влади, шукав і знаходив нові форми державного і партійного керівництва.

«Тільки йому,— писав В. І. Ленін про Якова Михайловича,— вдалося поєднати в собі подиву гідне знання особового складу керівних діячів пролетарського руху, тільки йому вдалося за довгі роки боротьби... виробити в собі надзвичайне чуття практика, надзвичайний таланти організатора, той безумовно незаперечний авторитет організатора, завдяки якому найважливішими галузями роботи Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, що під силу були лише групі людей,— цілком і виключно одноособово відав Яків Михайлович».

В особі Якова Михайловича поєднувались великий революціонер і проста людина, кровно зв'язана з народом.

Життя Якова Михайловича, яке горіло яскравим полум'ям, погасло несподівано. Смерть настала в момент найнапруженішої роботи. Яків Михайлович помер 16 березня 1919 р., коли йому ще не сповнилось 34 років.

Для В. І. Леніна смерть Я. М. Свердлова була дуже тяжкою втратою. Кожне слово Ілліча, присвячене Якову Михайловичу, сповнене душевного хвилювання, великої любові до людини, яка так багато зробила для нашої партії, для перемоги Великого Жовтня.

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, ТЮРМИ, ЗАСЛАННЯ

На Уралі царські війська по-звірячому розправилися з робітниками Мотовилихи, де загальний страйк перейшов у збройне повстання. Десятки кращих товаришів Свердлова, які билися із зброєю в руках, полягли смертю героїв. Проти революційних організацій уряд спрямував жорстокі репресії.

Усе пережите глибоко хвилює Свердлова. Але не такий «Андрій», щоб вдаватися в тугу.

За винятково тяжких конспіративних умов Свердлов, переходячи зі зборів на збори, закликає маси продовжувати револю-

ційну боротьбу, незважаючи на всі тодішні труднощі. Об'їжджаючи великі робітничі центри Уралу, він проводить підготовчу роботу, до скликання уральської обласної партійної конференції, яка відбулася в лютому 1906 року. Ця конференція заклала міцний фундамент першої обласної уральської організації більшовиків, створенню якої так багато енергії й сил віддав Я. М. Свердлов.

Протягом кількох місяців Якову Михайловичу щастило за допомогою робітників, які пильно оберігали свого «Андрія», уникати арешту. В одному із спогадів розповідається про такий випадок.

Свердлов вів робітничий гурток на заводі. Збирався цей гурток в будинку поруч з поліцейським участком. Якось уночі під час чергового заняття наскочила поліція. Почали силою вдиратися у ворота. Свердлов спокійно, ніби продовжував свою доповідь, сказав:

— Товариші, додержуйте спокою. У вікна не вилазьте, біжіть за огорожу.

І коли всі пішли, вийшов і Свердлов. У дворі до нього приєдналися двоє робітників. Поліцейські все ще натискували на ворота. Свердлов і його супутники перестрибнули через паркан. До міста було дві дороги: або піти на околицю, або через міський став. Свердлов вибрав другу дорогу.

— Ідіть додому, а я доберуся сам.

Але робітники не пішли.

— Як це сам? Ми підемо тільки з вами, товаришу Андрію.

І всі троє пішли до міського ставу.

Несподівано дорогу їм перетяли два верхових жандарми.

— Сій! Хто? Звідки?

Товариш Андрій спокійно відповів:

— З депо, з вечірки.

— Ану, покажіть руки,— зажадав жандарм і запалив сірник. Робітник, що йшов попереду Свердлова, швидко підніс руки до очей жандарма.

— Натє, дивіться...

Сірник погас.

Другий жандарм пробурмотів:

— Та ну їх, нехай ідуть. Ще спізнимося.

Було ясно, що вони поспішають туди, звідки йдуть Свердлов з друзями...

Лише влітку 1906 року, коли Свердлов знову приїхав до Пермі, його, за доносом провокатора, затримують на вулиці і заарештовують.

Більше року просидів Яків Михайлович до суду в пермській тюрмі, а потім уже судом був ув'язнений ще на два роки в кріпость.

Як і завжди, протягом трьох років нудного очікування бажаного дня волі, коли знову можна буде з головою поринути в революційну практику, Свердлов ні на один день не припиняє кипучої діяльності. Він багато читає, посилено вивчає марксизм, веде пропаганду серед ув'язнених з ним товаришів. У тюрмі виникають марксистські гуртки, якими керує Свердлов. Якову Михайловичу щастить організувати заняття з жіночою камерою, яка містилася в сусідньому корпусі тюрми. Звичайно під час чергової прогулянки він спинявся біля ґрат жіночої камери і проводив коротку бесіду, а наступного разу перевіряв і виправляв записи своїх слухачок.

Незабаром, після закінчення строку ув'язнення в кріпості, в листопаді 1909 року Свердлов нелегально їде до Москви як «свіжа людина».

Він намагався відновити розгромлені жандармами Московський комітет та Московське обласне бюро партії, але Москва, як говорили тоді, вся була «прошпигована». Наприкінці 1909 року на засіданні Московського комітету Свердлова заарештували і вислали до Наримського краю, звідки він через два місяці утік — «невідомо куди зник», як говорило донесення департаменту поліції. Свердлов знову на практичній революційній роботі, цього разу в Петербурзі. Як і в Москві, він швидко стає в центрі політичного життя, збирає й згуртовує сили більшовицької підпільної організації, з усією пристрасстю вірного лєнінця веде боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, які в роки реакції панічно відхрещувалися від революційних лозунгів та програми партії і стояли за знищення нелегальної партії робітничого класу.

За завданням Лєніна Свердлов проводить у цей період велику підготовчу роботу над виданням легальної щотижневої більшовицької газети «Звезда», призначеної для передових робітників.

Про цей період своєї діяльності в Петербурзі Свердлов писав восени 1910 року: «Справи з кожним днем кращають, зв'язки розширюються, міцніють, фіксуються в певні рамки... Злам у бік «піднесеного» настрою не міф, не фантазія, а найреальніша дійсність».

Та недовго щастить Свердлову пробути на волі. Він знову потрапляє до тюрми, а в травні 1911 року його висилають на чотири роки до Сибіру, в Наримський край, у «згубне остяцьке селище Максимкін Яр». Щоб дістатися до цього якнайвіддаленішого

пункту, треба було пропливти на човні тайговою річкою 600 верст.

Нелегке було життя Якова Михайловича в цьому глухому ведмежому кутку. На тисячу верст безмежна тайга, мороз перехоплює дух, теплого одягу немає, бракує книг, тіснота, задуха, багато людей у крихітній комірчині. Цілковита відсутність товариського оточення.

Повідомляючи про всі ці тяготи, Свердлов в одному з листів до дружини писав:

«...Разом з тим я не сумую, не хандрю, ще раз повторюю, що не втратив звичайної бадьорості, а то й життєрадісності».

Цей, як і інші листи Свердлова з тюрми й наримського заслання, сповнений оптимізму й непохитної волі до боротьби, напрочуд яскраво показує велич морального образу Якова Михайловича — незламного більшовика лєнінського гарту. Відірваний на довгі роки від безпосередньої практики, Свердлов живе тим днем, коли він знову буде на волі, в рідній для нього стихії фабрик, заводів організовувати, піднімати і вести за собою на боротьбу проти самодержавства великі маси людей.

В іншому листі він пише: «...за мене не тривожся, не знеможу, не стану ні фізично, ні морально калікою, живим у повному розумінні цього слова сподіваюсь вернутися до вільного життя».

Яків Михайлович у винятково складних умовах умів встановлювати зв'язки з масами і вмів спрямовувати маси, керувати ними, допомагати їм у розв'язанні великих і малих завдань. Куди б життя не закинуло Свердлова, — в підпіллі, в тюрмі і засланні — він всюди знаходив людей, згуртовував їх навколо себе, вчив, освічував, організовував на боротьбу.

Навіть у згубному Максимкіному Яру навколо Свердлова організовується молодь. Яків Михайлович піднімає жителів чотирьох остяцьких волостей на активний протест проти царського місіонера — місцевого священика, який під виглядом відправи релігійних обрядів жорстокими заходами проводив серед населення русифікаторську політику царизму, видавав жандармам непокірних остяків. Свердлов пише громадський присуд з вимогою випровадити з Максимкіного Яру поліцейського агента в рясі священнослужителя. Під присудом багато неписьменних остяків замість прізвища ставили свій родовий знак. Великий син народу Яків Михайлович Свердлов знайшов шлях і до серця змученого остяка, жителя далекого, глухого сибірського селища.

У січні 1912 року в Празі з ініціативи В. І. Леніна зібралася VI Всеросійська конференція більшовиків, що мала значення з'їзду партії. На цій конференції назавжди був покладений край формальному об'єднанню більшовиків в одній партії з меншовиками.

Вигнання опортуністів означало ідейне і організаційне зміцнення пролетарського авангарду.

Конференція заочно обрала Свердлова, що був тоді в засланні, до складу більшовицького Центрального Комітету партії.

Свердлов виробляє план втечі, але перша спроба втекти з заслання зазнає невдачі. Під час переправи через річку Свердлов мало не загинув у бурхливих тайгових водах. Його заарештовують і повертають на місце заслання. І лише в грудні 1912 року Якову Михайловичу щастить «знятись» і благополучно дістатися до Петербурга. Тут він — у центрі революційної роботи широкого розмаху, його обирають до Російського бюро ЦК.

Царський уряд буквально полював за Свердловим. Зграї шпигунів, спрямовуваних провокаторами, були кинуті, щоб його спіяти. Провокатор Малиновський видає поліції Свердлова, його заарештовують на квартирі одного з членів думської більшовицької фракції.

Залишаючись жити буквально на краю світу, Свердлов не втрачає зв'язку з товаришами по партії, які перебувають на волі; через них він одержує вичерпну інформацію про стан справ у країні.

Початок світової імперіалістичної війни застає Свердлова в засланні. Яків Михайлович розгортає кипучу діяльність серед засланців. Виступаючи з доповідями, він пропагує ленінські директиви, роз'яснює висунутий партією лозунг перетворення імперіалістичної війни на війну громадянську, відстоює більшовицьку теорію і тактику в питаннях війни, миру і революції.

Стара більшовичка Олена Дмитрівна Стасова, яка відбувала тоді разом з Яковом Михайловичем сибірське заслання, так характеризує організаторську і пропагандистську роботу Свердлова в цей період: «Це було саме під час імперіалістичної війни. Ми були цілком відрізані від центра, але Яків Михайлович умудрявся якимось незрозумілим чудом зберегти живий зв'язок з усім світом. Усі свої сили він зосередив на тому, щоб піднести дух товаришів... Він робив це не лише в своєму найближчому районі, не лише з допомогою доповідей, але намагався підтримувати

зв'язок з усіма розкиданими по великому Сибіру товаришами. Листування, повідомлення всіх новин і звісток, які, незважаючи на цензуру і всілякі рогатки, все-таки проникали до нас, були найважливішим завданням Якова Михайловича».

Тисячі ниток, що завжди зв'язували Свердлова з життям і діяльністю більшовицької партії, не поривалися ніколи, де б він не перебував. Він, незважаючи ні на які труднощі, продовжував боротьбу, твердо вірячи в торжество ідей, яким він служив.

В одному листі із заслання Свердлов писав: «...Боротьба людей з зовнішніми умовами і між собою за панування нових засад життя сповнена захоплюючого інтересу. Взяти участь у цій боротьбі — величезна насолода».

НА БОЙОВОМУ ПОСТУ ПІДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Щойно дійшли до далекого Сибіру перші звістки про Лютневу революцію 1917 року, — Свердлов негайно вирушив у Росію, до друзів, на роботу, на боротьбу, яка — він вірив! — буде тепер доведена до переможного кінця.

Свердлову всього 32 роки, але він має вже шістнадцятирічний стаж напруженої революційної роботи в найскладніших і найрізноманітніших умовах.

Підсумок великого шляху тяжкої боротьби проти царизму, що його пройшов Свердлов за 16 років, краще за все характеризують такі слова В. І. Леніна, присвячені Якову Михайловичу:

«Саме цей довгий шлях нелегальної роботи найбільше характерний для людини, яка, весь час беручи участь у боротьбі, ніколи не відривалася від мас, ніколи не покидала Росії, діяла завжди з кращими з робітників і вміла, незважаючи на ту відірваність від життя, на яку засуджували революціонера переслідування, — вміла виробити в собі не тільки любимого робітниками вождя, не тільки вождя, який найширше і найбільше знав практику, а й організатора передових пролетарів»¹.

Фізичні сили Свердлова підірвані довгими роками тяжких випробувань і злигоднів, але сильний духом, загартований у боротьбі, збагачений величезним бойовим досвідом, Яків Михайлович повний невичерпної енергії, готовності працювати в інших умовах, в новій обстановці. Він поспішає, перемагаючи ризикований тисячоверстий шлях, на конях по весняному крихкому льоду Єнісею до Петрограда, а потім на Урал. Тут відбувається хви-

люючи зустріч з старими товаришами, які не забули свого «Андрія».

Під керівництвом Леніна в країні розгорталася дальша боротьба за підготовку соціалістичної революції.

У квітні 1917 року Свердлов проводить Уральську обласну партійну конференцію, яка прийняла з усіх питань більшовицькі резолюції і надіслала привітання В. І. Леніну. Уральська конференція обирає Свердлова делегатом від Уралу на загальноросійську Квітневу партійну конференцію.

На загальноросійській конференції 1917 року, що відбувалася під керуванням Леніна, Свердлов обраний членом Центрального Комітету партії, а потім затвердили секретарем ЦК.

З усією енергією береться Свердлов до виконання нових завдань, що стояли тоді перед партією. Яків Михайлович проводить велику роботу в справі більшовизації наново організованих фабрично-заводських комітетів, які відіграли значну роль в охопленні більшовицьким впливом широких мас робітників. Як секретар ЦК Свердлов зв'язується з місцевими партійними організаціями, спрямовує їхню роботу, допомагає їм знаходити правильне рішення найскладніших питань керування масами, що виникали на місцях.

«Бувало так,— пригадують робітники, що зустрічалися тоді з Свердловим,— товариш, приїхавши з провінції, докладно викладає Свердлову справу, яка хвилює організацію, але Свердлов уже зрозумів, на що хворіє організація, йому не потрібні деталі, він спиняє співбесідника, сам задає йому кілька запитань і вказує, яких заходів повинна вжити організація, або, в разі потреби, посилає свіжу людину розібрати на місці всю справу; надісланому дає такі докладні інструкції, немов сам щойно побував у цій організації. Створювалося враження, що він устиг добре обміркувати всю справу раніш».

В цей час, певно, з найбільшою силою виявляється виняткове уміння Свердлова організовувати й згуртовувати людей, швидко орієнтуватися в складному сплетінні подій і завжди знаходити правильне рішення найтрудніших питань.

А працювати більшовикам доводилося тоді за умов щораз більших труднощів: з кожним днем посилювались переслідування й цькування більшовиків, що досягли страхітливих розмірів після липневої демонстрації в Петрограді.

Ленін, щоб уникнути арешту і розправи з боку контрреволюційного уряду, змушений був — за постановою ЦК — залишити Петроград, перейти на нелегальне становище. З підпілля

Володимир Ілліч продовжує керувати партією через своїх найближчих соратників у Петрограді, яким доводилося працювати, додержуючи якнайсуворішої конспірації.

За цих умов Центральний Комітет партії готував скликання чергового, VI партійного з'їзду, що мав обміркувати і розв'язати найближчі невідкладні завдання моменту, накреслити шляхи руху, мас до соціалістичної революції.

Використовуючи роками надбаний досвід конспіративної роботи, Свердлов за директивами Леніна виконує колосальну роботу, по підготовці з'їзду, який відкрився в Петрограді 26 липня 1917 року.

Сім з п'ятнадцяти засідань VI з'їзду відбувалися під головуванням Я. М. Свердлова. На третьому засіданні з'їзду Свердлов виступив з організаційним звітом Центрального Комітету партії.

Викликає подив багатство даних про стан партійної роботи на місцях, що їх Свердлов подав з'їздові у своєму звіті.

Вичерпна обізнаність ЦК партії з становищем на місцях, який зберіг тісні зв'язки з масами за таких несприятливих умов, була можлива тоді завдяки невтомній діяльності, твердій організуючій волі Свердлова, його вмінню розставляти людей і спиратися на них.

Яків Михайлович мав феноменальну пам'ять, що допомагала йому тримати в себе на обліку сотні працівників, яких він у різний час зустрічав на своєму революційному шляху. Тов. Абоймов, який працював у 1902 році в гуртку Свердлова, в своїх спогадах про Якова Михайловича розповідає:

«...Відтоді минуло багато років. І ось під час Всеросійського з'їзду робітничих і селянських депутатів у Петрограді, в червні 1917 року, в палаці Кшесінської я знову зустрів товариша Якова. Він глянув на мене, приклав палець до носа і, не напружуючи пам'яті, спитав: «Ваня Абоймов?» Я не міг стриматися від сліз: так я змінився, і через стільки років він мене відразу впізнав».

Кожного з товаришів, з якими він коли-небудь працював, Яків Михайлович знав не тільки на ім'я, а й знав міру придатності для виконання тих чи інших партійних завдань. За допомогою багатьох особисто йому відомих більшовиків Свердлов був постійно в курсі того, що діялося день у день не лише у Петрограді, а й в усій країні.

Міцно зв'язаний з масами, Свердлов прекрасно знав настрої робітників і селян. У нього в Смольному щодня бувало багато десятків представників з місць, які відбивали готовність робітни-

ків різних міст і заводів до вирішальної битви з буржуазією та її урядом. Спираючись на незаперечні факти, Яків Михайлович виступав пристрасним прихильником збройного повстання, нещадно викривав боягузів, панікерів, людей, що своїми ваганнями зраджували революцію.

Центральний Комітет партії на своєму засіданні 10 жовтня 1917 року, вирішивши питання про збройне повстання, оцінив ці незамінні якості Якова Михайловича Свердлова і одностайно обрав його до Практичного центру по керівництву повстанням.

Всюди вносить він настрій бадьорості й певності в успіхові повстання. Невтомний організатор, Яків Михайлович спокійно, без метушні розв'язує безліч великих і малих питань, спільно з Леніним і під його керівництвом він проводить величезну організаторську роботу по підготовці повстання, проявляючи себе чудовим командиром. Він з великою майстерністю розставляє людей на вирішальних постах, кожному дає гранично чіткі директиви, вказівки. В одному випадку, наприклад, він пропонує: «При небезпеці з боку військ Керенського висадити в повітря залізницю»; в іншому — забезпечити, «щоб ділянка залізниці, телеграф і телефон були зайняті нашими військами».

В ці вирішальні дні Свердлов там, де Ленін, де керівний центр боротьби, від успіху якого залежить доля країни, доля народу.

Ц. Бобровська

МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ КАЛІНІН

«Усе бурхливе життя і плідна діяльність товариша Калініна — великого революціонера і будівника соціалістичної держави — приклад беззавітного служіння народові і найглибшої відданості Батьківщині», — писали в день смерті М. І. Калініна ЦК ВКП(б), Рада Міністрів Союзу РСР і Президія Верховної Ради СРСР.

Понад п'ятдесят років свого славного життя М. І. Калінін (1875—1946) віддав боротьбі за звільнення трудящих від пут капіталістичного рабства, за побудову комунізму в нашій країні. Усе своє життя він був невтомним про-

пагандистом безсмертного вчення марксизму-ленінізму. Таким він був на зорі своєї юності в Петербурзі, Тифлісі, Талліні, таким він залишився і в дальші роки, вже будучи хворим, поєднуючи роль палкого, натхненного агітатора з високою посадою Голови Президії Верховної Ради СРСР і члена Політбюро ЦК ВКП(б).

М. І. Калінін був одним з найактивніших будівників Комуністичної партії і Радянської держави. Як керівник верховного органу Радянської держави він віддавав усі свої сили зміцненню соціалістичного суспільства і дружби народів СРСР.

За бойові заслуги і роботу по зміцненню оборони країни М. І. Калінін двічі був нагороджений орденом Червоного Прапора.

За виняткові заслуги перед радянським народом і Комуністичною партією Михайло Іванович був нагороджений двома орденами Леніна. У 1944 р. М. І. Калініну було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Михайло Іванович — автор численних праць з комуністичного виховання і радянського будівництва, які й тепер є на озброєнні радянського народу в боротьбі за комунізм.

СТОРИНКИ ГЕРОЇЧНОЇ БІОГРАФІЇ

Відправляючи М. І. Калініна в тюрму (Петербурзький будинок попереднього ув'язнення), охоронці царського порядку дали йому таку характеристику:

«Виділяючись за ступенем розвитку з середовища робітників, надзвичайно шкідливо впливав на них своєю енергійною участю в пропаганді і широкими зв'язками з протиурядовими агітаторами, організував таємні гуртки по фабриках і заводах, поширював підпільні твори і прокламації «Союзу» між своїми товаришами, відвідував сходки фабричних, агітував між ними і схилив їх до страйку».

Це був перший арешт М. І. Калініна, за яким на протязі його дальшої невтомної революційної діяльності під час царизму йшли десятки найрізноманітніших репресій.

В тюрмі довелося просидіти 10 місяців. Михайло Іванович використовує цей час для самоосвіти.

12 квітня 1900 року М. І. Калінін був звільнений і висланий з Петербурга до Тифліса. За революційну роботу його знову заарештовують і висилають до м. Ревеля (Таллін).

У квітні 1901 року Михайло Іванович приїжджає в Ревель. Тут йому вдається поступити токарем на завод «Вольта».

Незабаром він відновлює зв'язок з активними працівниками петербурзької соціал-демократичної організації.

На цей час уже з'явилася ленінська газета «Искра», з якої згодом розгорілося полум'я великого революційного пожару, що спалило дотла дворянсько-поміщицьку царську монархію і буржуазну владу.

Петербурзькі товариші зв'язують М. І. Калініна з «Искрой», і віднині вся його партійна робота провадиться за її директивами.

В Ревелі Михайло Іванович вів пропаганду в гуртках, допомагав своїм досвідом естонським соціал-демократам, співробітничав у ленінській «Искре». Одночасно він продовжує розширювати і поглиблювати свої власні знання в галузі революційної теорії, теорії марксизму-ленінізму.

З цього періоду життя товариш Калінін згадував такий цікавий випадок: «Одного разу у мене на квартирі робили прокатний валик для гектографа. Ми варили мастику, яку приніс один складач з друкарні, і вся квартира була просякнута смердючим димом. В самий розпал роботи чується стукіт у двері. Сяк-так встигли зняти мастику з плити. Відчиняємо двері — жандарм! Ну, думаємо, пропали! Але виявляється, що жандарм прийшов з самим простим папером — з викликом мене на допит у тифліській справі. Я розписався і поскаржився йому, що ось, мовляв, дуже погана квартира, піч димить і т. д. Жандарм поспівчував і пішов, а ми після його виходу стали спокійно докінчувати свою справу».

Мені, що пише ці рядки, пригадується і особиста зустріч у цей період з М. І. Калініним. Приїхавши з-за кордону в Петербург з дорученням від «Искры» надрукувати в таємній друкарні листівку, я з великими труднощами відшукала вказаних мені для цієї мети людей і здала їм текст листівки.

Товариші заявили мені, що замовлення буде готове не раніше, ніж днів через десять, і що дати притулок мені — нелегальній — на такий довгий строк вони не можуть: час дуже тривожний, багато товаришів арештовано, багато квартир «провалилося». Вони порадили мені виїхати на десять днів з Петербурга. І я поїхала в Ревель, де жив і працював на заводі «Вольта» мій родич — інженер Лев Семенович Бобровський. Він не був членом партії, але співчував нам, соціал-демократам.

У Бобровського я зустріла молодого тоді Михайла Івановича Калініна. Зовнішнім виглядом своїм він не був схожий на робітника: акуратно підстрижена борідка клинчиком, окуляри, тихий голос — все це робило його схожим скоріше на народного вчи-

Знайомлячи нас, мій родич звернувся до мене:
— Ось Михайло Іванович, висланий сюди до нас, в Ревель, сумує дуже за Петербургом.

А йому, вказуючи на мене, сказав:

— Вашого поля ягода, соціал-демократка.

Таким чином, я узнала, що передо мною партійний товариш, якому я могла б розказати багато цікавого і важливого, бо їду з-за кордону і є агентом «Искры». В свою чергу я могла б від нього багато узнати про стан місцевої партійної роботи. Однак ніяких розмов на ці теми не було: за умовами конспірації говорити не можна було, бо ми зустрілися випадково. Михайло Іванович також не став мені нічого розповідати про партійну роботу.

За чайним столом розмова велася на загальні, нейтральні теми — про останні номери товстих журналів, про новинки в галузі художньої літератури, про які Михайло Іванович висловлювався з великим знанням справи.

Газета «Искра», її організатор В. І. Ленін, стосунки його з місцевими соціал-демократичними організаціями в Росії не переставали бути предметом тривоги царського департаменту поліції. Після від'їзду В. І. Леніна за кордон, влітку 1900 року, департамент строчить донесення своєму закордонному представникові Рачковському:

«Після повернення із заслання Ульянов, за одержаними агентурними відомостями, відновив свої стосунки з представниками діючих в Росії революційних гуртків, причому останні, визнаючи Ульянова найбільш серйозним і енергійним революціонером з вождів сучасного руху, настояли на від'їзді його за кордон, де він повинен стати на чолі нової організації...

З огляду на викладене прошу вас звернути найсерйознішу увагу на діяльність і стосунки названого Ульянова і про наступне повідомити».

Так царські шпиги почали «розробляти» зв'язки В. І. Леніна з місцевими партійними працівниками.

Простежений був і зв'язок В. І. Леніна («Искры») з Михайлом Івановичем Калініним, після чого останній був арештований (січень 1903 року).

М. І. Калінін із Ревеля був переведений в Петербург, в знайомий уже будинок попереднього ув'язнення. Але обстановка там на цей раз була інша. В житті країни відбувалися величезні зрушення, швидкими темпами наростав революційний рух, не за горами вже був бойовий 1905 рік.

Політичні в'язні в тюрмі продовжували свою боротьбу: в будинку попереднього ув'язнення готувався відкритий протест проти сваволі тюремної адміністрації і затримки прокуратурою розгляду справ політичних в'язнів, яких тримали в «предварилці».

Влітку 1903 року була оголошена голодовка сотень політичних в'язнів Петербурзького будинку попереднього ув'язнення, яка тривала шість днів. В організації цієї голодовки Михайло Іванович Калінін був у числі тих, кого царські слуги називали «зачинщиками».

Як «зачинщик» Михайло Іванович був переведений в тюрму з більш суворим режимом — в «Кресты». Тут він був жорстоко побитий і кинутий в тюремний карцер.

Шестиденна голодовка політичних в'язнів у будинку попереднього ув'язнення не минула марно і дала свої результати. Події в «предварилці» сколихнули громадську думку столиці: прокуратура почала прискореними темпами розглядати справи, і в'язнів, у справах яких не було достатніх матеріалів для віддання до суду, стали звільняти.

В кінці липня 1903 року з цієї причини Калінін був звільнений і направлений до місця свого проживання — в Ревель. Не минуло і шести місяців з дня звільнення Михайла Івановича, як його знову арештували. На цей раз обвинувачення було складене, і за «сукупністю» всіх «злочинів» Михайло Іванович Калінін був засуджений до заслання в Східний Сибір на 4 роки. Тільки російсько-японська війна, яка незабаром почалася, врятувала його від подорожі етапним порядком у далекий Сибір. Сибір був замінений глухим містечком Повенець Олонецької губернії.

Сорок сім днів тривала подорож по етапу від Ревеля до Повенця, причому більша частина шляху була пройдена пішки.

Нелегке було життя засланців у цьому ведмежому кутку.

Постійну роботу у Повенці знайти було неможливо. Михайлу Івановичу доводилося перебиватися тимчасовою, випадковою працею коваля, переписувача паперів на дому і т. ін., і хоч М. І. Калінін не гребував ніякою роботою, заробітки були настільки мізерні, що не забезпечували навіть найзлиденнішого існування.

І в засланні Калінін не припиняв революційної роботи. Коли звістка про «Криваву неділю» — 9 Січня 1905 року — дійшла до Повенця, Михайло Іванович Калінін очолив протест засланців і організував революційну демонстрацію.

Звістка про початок революції посилює поривання Калініна в Петербург — центр революційного руху російського пролетаріату. Скориставшись дозволом на виїзд із заслання в село, Михайло Іванович нелегально приїжджає в Петербург, негайно зв'язується з більшовицьким центром і включається в активну революційну роботу.

Він веде енергійну боротьбу з меншовиками. Палко і переконливо відстоює ленінські настанови в організаційних і тактичних питаннях, на основі яких повинна будуватися вся дальша революційна боротьба.

В Петербурзі Михайло Іванович пробув всього лише два тижні. Щоб уникнути нового арешту, треба було тимчасово сховатися, і він їде в село.

У вересні 1905 року Михайло Іванович знову в Петербурзі.

Назрівав загальний політичний страйк.

Петербурзький комітет більшовиків мобілізує робітників на підготовку збройного повстання для повалення ненависного всьому народові царського самодержавства. Щоб міцніше зв'язатися із знайомим йому по попередній роботі бойовим Нарвським районом, Михайло Іванович знову поступає токарем на Путіловський завод, де працював 6 років тому. Михайло Іванович стає на чолі більшовиків Путіловського заводу.

Тут, на заводі і за його межами, він розгортає широку роз'яснювальну роботу серед робітників, уміло урізноманітнює її форми стосовно до тих, що недавно вступили в ці бойові дні в партію.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, він закликає маси готуватися до наступних вирішальних днів — до збройного повстання.

Михайло Іванович захоплюється справою створення бойових дружин на Путіловському заводі. В дні московського повстання він сам керує бойовою групою, якій доручено було висадити в повітря один з мостів Миколаївської залізниці. Цією залізницею повинні були проїхати гвардійські полки для приборкання Москви.

В ці ж дні Михайло Іванович очолює боротьбу путіловців, які оголосили загальнозаводський страйк солідарності з повсталими московськими робітниками.

Московське повстання придушено. Путіловський завод закритий. Перший серед звільнених робітників — «зачинщик» Михайло Іванович Калінін.

Знахабнілі агенти царської охоранки наводняють революційний Нарвський район. Необхідно знову, щоб уникнути

арешту, тимчасово відійти вбік, і Михайло Іванович знову їде в село.

З дуже добротного більшовицького матеріалу був він скроений. Михайло Іванович Калінін не складає рук в чеканні революційної погоди. Треба діяти, не послаблюючи темпів боротьби, але тільки обов'язково з урахуванням нової обстановки цієї боротьби і нових умов, як цьому вчив В. І. Ленін.

В лютому 1906 року Михайло Іванович уже знову в Петербурзі, але з обережності не в Нарвському районі, а на Васильєвському острові, на Трубному заводі (тепер завод імені М. І. Калініна). Незабаром його обрано в районний комітет партії, а потім в Петербурзький комітет РСДРП, який висуває його кандидатуру в делегати IV (Об'єднавчого) з'їзду партії. Михайло Іванович обраний делегатом з'їзду. Посилаючись на хворобу, він бере на заводі відпустку на один місяць, щоб нелегально вирушити в Стокгольм на з'їзд партії.

Після придушення збройного повстання серед нестійких елементів партії з'явилися ліквідаторські настрої. Партія змушена була все глибше і глибше йти в підпілля, а звідси впливала особлива вага умілого використання тих легальних можливостей, які поки ще збереглися.

Залишалася ще нерозгромленою петербурзька профспілка металістів, і комітет партії направляє туди для більшовицької роботи Михайла Івановича Калініна. За його ініціативою там створюються районні бюро цієї спілки. Насамперед створюється бюро Васильєвського району, де Калінін особисто провадить енергійну пропагандистську, агітаційну і організаційну роботу.

Товариш «Петро» (під цим іменем знали Михайла Івановича багато петербурзьких робітників) використовує всяку найменшу можливість для зв'язків з робітничою масою.

Ця активна діяльність, хоч і досвідченого конспіратора, не могла лишатися таємницею для царської охоранки. Протягом двох років — з 1906 по 1908 рік — Михайло Іванович неодноразово зазнавав обшуків і арештів, але відсутність прямих доказів змушувала охоранку звільняти арештованого через кілька днів після його затримання.

В листопаді 1907 року М. І. Калініна звільняють з Трубного заводу за організацію протесту проти звільнення робітника. Він поступає на оптичний завод Рейхеля, але його і звідси звільняють за демонстративний невихід на роботу в день 1 Травня

Знайти роботу в Петербурзі ставало неможливим, та й шпигуни не давали спокою. Не було можливості провадити партійну роботу без ризику провалитися.

Михайло Іванович вирішує перебратися в Москву.

Це було влітку 1908 року. Столипінська реакція лютувала з усіх сил. Верховоди московського охоронного відділу радісно сповіщали в Петербург, у департамент поліції, про те, що в них тут, у Москві, «революцією і не пахне». Всупереч цьому твердженню в Москві революцією не переставало «пахнути» навіть у цей тяжкий час.

Працюючи помічником монтера на Луб'янській електростанції, Михайло Іванович зв'язується з більшовицькою партійною організацією, що перебувала в глибокому підпіллі, а через неї — з більшовицькими фракціями деяких профспілок, що ще збереглися (наприклад, спілка робітників і службовців московських міських підприємств).

Поступивши потім працювати на Міуську трамвайну підстанцію, Михайло Іванович використовує тут своє робоче місце для збереження нелегальної літератури.

Зусиллями Михайла Івановича в Москві був організований напівлегальний клуб для робітників під назвою «Клуб для небагатих верств населення». Розгорнута під прикриттям цього клубу більшовицька партійна робота, однак, не була таємницею для московських охоранників. Але Михайло Іванович — умілий конспіратор, і охоранка, не маючи ніяких конкретних матеріалів для викриття «злочинця», притягає Михайла Івановича Калініна до відповідальності лише за те, що організований ним клуб не був зареєстрований.

Отже, нова тюрма. На цей раз московська. Скільки ж цих тюрем і переслідувань: Петербурзький будинок попереднього ув'язнення, Метехський замок у Тифлісі, тюрма в Ревелі, знову Петербурзький будинок попереднього ув'язнення, «Кресты», тюрми на шляху в Повенецьке заслання, а також ряд обшуків, короткочасних арештів, допитів і висилань з Петербурга, Суцшевський поліцейний будинок у Москві — такі «університети» Михайла Івановича Калініна протягом першого десятиріччя його революційної діяльності.

В листопаді 1910 року Михайло Іванович змушений виїхати з Москви в своє село — до місця вислання.

Уважно прислухається околицьне селянство до голосу свого односельця — «політика», що провадить і тут революційну пропаганду. Але важко Калініну з його величезною революційною

ініціативою задовольнятися такою невеликою роботою. Його непереможно тягне назад у Петербург, тягне до широких робітничих мас, тягне до активістів — товаришів по партійній роботі.

Протягом 1911—1912 років Михайло Іванович робить ряд спроб залишитися нелегально на скільки-небудь довгий час у Петербурзі, але вдається це рідко. Та і строки такого благополуччя бували дуже короткими: незабаром знову доводилось повертатися «до місця проживання» — в село. Кожне короткочасне перебування в Петербурзі використовувалося Михайлом Івановичем для інтенсивної праці загальнопартійного розмаху.

В січні 1912 року на Празькій конференції до складу Центрального Комітету таємним голосуванням були обрані В. І. Ленін, Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян та інші. М. І. Калінін обирається кандидатом в члени Центрального Комітету і в Російське бюро ЦК (практичний центр для керівництва революційною роботою в Росії).

В ці дні нового піднесення революційного руху в країні Михайлу Івановичу особливо тяжке було вимушене, щоб уникнути провалу, повернення в село.

Тільки в 1913 році він закріплюється в Петербурзі на більш тривалий період. Йому вдалося дістати роботу на заводі «Айваз» (тепер завод імені Енгельса). Знову він цілком віддається революційній партійній роботі.

Особливо плідотворна була в 1912—1913 роках діяльність Михайла Івановича у згуртуванні широких мас робітників навколо більшовицької «Правди». Досить сказати, що з 2 тисяч робітників заводу «Айваз» 500 передплачували «Правду».

Одночасно Михайло Іванович приділяв тоді багато уваги боротьбі за вплив більшовиків у легальних організаціях: профспілках, лікарняних касах, культурно-освітніх організаціях і ін.

Липень 1914 року. Початок світової імперіалістичної війни. Царський уряд скористався війною і громить більшовицькі організації, придушує в крові робітничий рух.

З перших днів війни Михайло Іванович, вірний ленінець, як і в дні бойових виступів петербурзького пролетаріату напередодні війни, стоїть на більшовицьких інтернаціональних позиціях. Виступаючи 19 липня 1914 року на багатолюдному мітингу на заводі «Айваз», він закликає мобілізованих робітників у потрібний момент повернути зброю проти царського самодержавства і проти буржуазії. З цього мітингу двотисячна маса «айвазців», керована М. І. Калініним, виходить на вулицю, де демонструє свій протест проти війни.

В цей тяжкий час М. І. Калінін проводить винятково інтенсивну і організаційну роботу.

Обривається ця робота в січні 1916 року новим арештом.

Ряд місяців проводить Михайло Іванович за ґратами царської тюрми, після чого одержує «височайше веління» відправитися на заслання в Сибір.

Домігшись дозволу їхати на заслання не етапним порядком, а за свій рахунок, Михайло Іванович за рішенням Центрального Комітету партії переходить на нелегальне становище і залишається в Петербурзі. Віднині він уже не Калінін, він Лорберг. Під цим іменем він поступає на роботу в невеличку майстерню біля Фінляндського вокзалу.

З перемогою революції Михайло Іванович Калінін виходить з підпілля. З першого дня Лютневої буржуазно-демократичної революції він, як завжди, в самій гущі мас.

Ось що розповідає він, пригадуючи один з епізодів знаменитого дня 27 лютого 1917 року (ст. ст.):

«Я працював біля Фінляндського вокзалу в невеликій майстерні. Коли ми в натовпі підійшли до вокзалу, якраз у цей час там з'явилася якась військова частина. Вокзальна охорона була роззброєна в одну мить.

Але натовп ще в нерішучості. Що ж далі? І солдати кричать:

— Де вожаки? Ведіть нас!

Я сам в нерішучості, я ще не знаю, куди може направитися ця сила і що зараз, ось тут, поблизу, можна зробити? Для мене безсумнівно одне: треба зараз же, не гаючи ні хвилини, штовхнути на боротьбу, бо вся маса по суті переживає такий же стан і чекає дії.

Я піднявся на площадку вокзалу і крикнув:

— Якщо хочете мати вождів, то, он, поряд «Кресты». Вождів треба спочатку визволити!

В одну мить думка підхоплена, розвинена. Хтось кричить:

— Спочатку визволимо з військової тюрми!..

Відокремлюються загони... Думка перетворюється в дію: одні прямують до військової тюрми, інші — до «Крестов».

Робітники вливаються в загони: союз робітничого класу з селянством, за який стільки років боровся Ленін, здійснювався на ділі...

Споконвічний ворог — царське самодержавство — повалений».

ФЕЛІКС ЕДМУНДОВИЧ ДЗЕРЖИНСЬКИЙ

Ф. Е. Дзержинський (1877—1926) — видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, учень і соратник В. І. Леніна. Багато років Фелікс Едмундович брав активну участь у революційній боротьбі за світле майбутнє людства — за комунізм. 15-річним юнаком він вступив до віленської с.-д. організації і з того часу все своє життя нерозривно зв'язав з польським і загальноросійським революційним рухом.

Ні тюрми, ні каторга, ні жорстокі переслідування не змогли похитнути залізної волі більшовика-ленінця, для якого інтереси партії і народу були дороговказом у житті.

Активний учасник трьох революцій, Дзержинський входив до складу партійного Військово-революційного центра ЦК для керівництва збройним повстанням.

За пропозицією В. І. Леніна Дзержинський в 1917 р. був призначений керівником Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК). На цьому відповідальному посту він працював до кінця свого героїчного життя.

З непохитною мужністю «залізний Фелікс» скеровував удари ВЧК проти ворогів Радянської влади. Його величезні заслуги в боротьбі з контрреволюцією були високо оцінені нашим урядом. 28 січня 1920 р. Фелікса Едмундовича Дзержинського було нагороджено орденом Червоного Прапора.

З 1921 р. Фелікс Едмундович — нарком шляхів і одночасно народний комісар внутрішніх справ, а з 1924 р. — голова Вищої Ради Народного Господарства.

Помер Дзержинський у 1926 р. від паралічу серця після палкої промови на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), спрямованої проти ворогів партії і народу.

Партія комуністів і Радянська країна втратили одного з найвидатніших своїх вождів, славного борця ленінської гвардії, невтомного будівника соціалістичної промисловості, вічного трудівника і безстрашного солдата революції. Та пам'ять про нього вічно живе в серцях радянського народу.

РИЦАР РЕВОЛЮЦІЇ

11 вересня 1877 р. в невеликому селищі Ошмянського повіту Віленської губернії, нині Дзержиново, в Литві, в сім'ї вчителя математики народився Фелікс Едмундович Дзержинський.

Тяжке, жалюгідне життя трудящих в умовах царського режиму, знуцання з невинних людей, кривди і несправедливість — все це бачив і з болем у душі переживав спостережливий юнак.

Згадуючи про це, в одному з своїх листів Фелікс Едмундович писав:

«Я пам'ятаю вечори в нашому маленькому маєтку; коли мати при світлі лампи розповідала..., які контрибуції накладалися на населення, яких воно переслідувань зазнавало, як його обтяжували податками і т. д., і це було вирішальним моментом. Це вплинуло на те, що я згодом пішов тим шляхом, яким ішов, що кожне насильство, про яке я довідувався, було ніби насильством наді мною особисто. І тоді-то я разом з купкою інших ровесників дав (у 1894 р.) клятву боротися з цим злом до останнього подиху. Уже тоді моє серце і мозок чуйно сприймали всяку

несправедливість, всяку образу, що її зазнавали люди, і я ненавидів зло...»

Сімнадцятирічним юнаком, будучи учнем 7-го класу гімназії, Дзержинський входить до соціал-демократичного гуртка саморозвитку, де знайомиться з творами Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. У 1895 році Фелікс Едмундович вступає до лав литовської соціал-демократичної партії, зразу ж включається в активну роботу, стає палким агітатором і пропагандистом ідей марксизму.

«Учусь сам марксизму і керую гуртками ремісничих і фабричних учнів. Знаюмлю членів гуртка з поглядами на всесвіт, первісне суспільство і його розвиток»,— писав Фелікс Дзержинський. Але рамки гуртка не задовольняють Дзержинського, і він пише заяву до партійного комітету з проханням послати його на роботу в маси. «Треба бути ближче до маси і самому з нею вчитися»,— завжди говорив Фелікс Едмундович.

Скоро про Яцека (партійний псевдонім Ф. Е. Дзержинського), як про палкого і правдивого пропагандиста і агітатора, стало відомо робітникам м. Вільно. Вони його любили і поважали за те, що він простим словом учив їх, як треба захищати свої інтереси, доводив, що тільки вперта боротьба з експлуататорами може змінити тяжке становище пролетарів.

Ховаючись від переслідувань і уміло конспіруючись, невловимий Яцек сьогодні з'являється в робітничому селищі, а завтра — в пивній чи десь на вечірці, чи ще в іншому місці. Скрізь він сіє зерно правди, його слухають, йому вірять.

Молодий Дзержинський працює, не знаючи втоми. Він проявляє себе не тільки блискучим пропагандистом і агітатором, а й талановитим організатором підпільної партійної роботи, непохитним революціонером, до кінця відданим справі робітничого класу.

Ось чому, коли постає питання про створення організації соціал-демократичної партії в промисловому місті Ковно, партія посилає туди Ф. Е. Дзержинського. На початку 1897 року двадцятирічний Фелікс прибуває для підпільної роботи в Ковно.

«Тут довелося ввійти в саму гущу фабричних мас і зустрітися з нечуваною вбогістю і експлуатацією, особливо жіночої праці. Тоді я на практиці навчився організовувати страйки»,—так коротко і скромно пише Дзержинський в автобіографії про ту величезну і важку роботу, яку йому довелося провадити в Ковно.

День і ніч, не покладаючи рук, віддаючи всі сили, працює палкий революціонер: він відвідує заводи, створює там гуртки, на

квартирах робітників проводить бесіди. Завоювавши довір'я робітничих мас, користуючись високим авторитетом і підтримкою, Фелікс Едмундович то на одному, то на другому підприємстві організує страйки і сам особисто керує ними.

З кожним днем зростали революційні виступи робітників Ковно, які мужньо відстоювали свої вимоги.

Поліція, за завданням своїх господарів, робила все можливе, щоб знайти керівника і організатора цих страйків, але це їй довго не вдавалося. Тільки в липні 1897 року, за доносом підкупленого зрадника, поліції вдалося напасти на сліди Ф. Е. Дзержинського і заарештувати його. Цілий рік Феліксу Едмундовичу довелося просидіти в тюрмі під слідством, після чого його на три роки було вислано в Нолінськ Вятської губернії.

В засланні Дзержинський влаштовується працювати на тютюнову фабрику. Познайомившись з робітниками, він і тут знайшов собі друзів, з якими продовжував революційну боротьбу. За чотири місяці роботи в Нолінську Фелікс Едмундович завойовує авторитет серед робітників, його і тут полюбили за ясний розум, чесність і відданість справі, якій він присвятив своє життя.

Поліція, під тим приводом, що Дзержинський «виявляє крайню неблагонадійність у політичному відношенні», висилає його за 500 верст далі на північ, в с. Кайгородське.

В тюрмі і засланні Дзержинський, переборюючи неймовірні труднощі, наполегливо працює над собою. Він твердо вірить у перемогу революції. «Не слід би й жити, якби людство не осягувалося зіркою майбутнього»,— писав Фелікс у листах друзям.

У вересні 1899 року Дзержинський тікає з заслання і прибуває до Вільно, а потім до Варшави. Тут Фелікс Едмундович з головою поринає в революційний робітничий рух. Дзержинський веде одчайдушну боротьбу з ППС'івцями. Скоро йому вдається завойовати більшість робітників і відновити соціал-демократичну організацію у Варшаві.

Багато зусиль і енергії Дзержинському довелося затратити на те, щоб об'єднати соціал-демократичні партії Польщі й Литви в єдину партію. В січні 1900 року ця мета була досягнена. Після цього Ф. Е. Дзержинський ще з більшою наполегливістю і відданістю бореться за масову соціал-демократичну партію, за її зміцнення і зростання. Перебуваючи завжди в гущі мас, він своїм особистим прикладом вселяв упевненість у перемозі революції і виховував мужність і відвагу у революціонерів у боротьбі з царським режимом.

Ті, кому довелося зустрічатися з Дзержинським, бачили, як він горів на роботі, і дивувалися з його працездатності, з його сили волі. Невтомний Фелікс встигав завжди і всюди.

В лютому 1900 року поліції вдалося захопити Дзержинського на зборах робітників. Його було заарештовано і ув'язнено у Варшавську цитадель — тюрму, в якій сиділи найвидатніші революціонери. По закінченні слідства Ф. Е. Дзержинського перевели до Седлецької тюрми. Звідти його майже через два роки знову було відправлено на п'ять років у заслання до Вілюйська — за чотириста верст від Якутська. По дорозі до Вілюйська, з Верхолеська, Дзержинський тікає і пробирається до Польщі.

Перебування в тюрмі і засланні, втечі надто підточили і до того кволий організм Фелікса Едмундовича. Потрібний був відпочинок, лікування. Проте, не звертаючи уваги на хворобу, Дзержинський відразу ж стає до активної роботи в підпіллі.

В той час ленінська «Искра» робила своє велике діло, кликала пролетаріат Росії до боротьби, і пролетаріат дружно відповідав на її заклики. Хвиля страйків зростала з кожним днем і докотилася до Польщі та Литви. Російська соціал-демократична партія готувалася до II з'їзду.

Ф. Е. Дзержинський виїжджає за кордон, до Берліна, де в той час перебував керівний центр польської соціал-демократії, і бере участь у скликанні там конференції соціал-демократичної партії Польщі й Литви.

Конференція ця мала велике значення, вона вирішила видавати друкований підпільний орган партії «Червони штандар». Ф. Е. Дзержинського було обрано до складу Головного управління партії. І тут, на новому посту, організаторський талант Фелікса Едмундовича розгортається на всю широчінь.

Незабаром з доручення організації Дзержинський з Берліна їде до Кракова і там організує видання і перевезення партійної літератури до Польщі. Рискуючи життям, він не раз таємно переходить кордон і переправляє літературу.

Особливо велику роль Дзержинський відіграє в революційних подіях 1905 року. Загартувавшись в підпільній боротьбі, він уміло веде маси за собою. 1 травня 1905 року Фелікс Едмундович організує грандіозну демонстрацію у Варшаві і сам особисто керує нею. Такої демонстрації до цього ще не знала Польща. В липні 1905 року Ф. Е. Дзержинський, в лісі під Варшавою, скликає партійну конференцію, під час якої жандарми заарештовують його і знову ув'язнюють до Варшавської цитаделі.

Партійна організація, гостро відчуваючи відсутність Дзержинського в такий напружений момент боротьби, підняла кампанію за визволення його з тюрми. Під натиском робітничих мас Дзержинського в жовтні 1905 року звільняють з-під арешту. Зразу ж з тюрми Фелікс Едмундович відправляється в Домбровський кам'яновугільний басейн і там, разом з групою інших революціонерів, організує робітничі страйки. Ф. Е. Дзержинський дедалі більше відчуває необхідність об'єднання соціал-демократичної партії Польщі і Литви з російськими більшовиками, керованими В. І. Леніним. З цією метою Фелікс Едмундович веде велику пропагандистську і організаційну роботу, даючи рішучу відсіч тим, хто заважав здійсненню рішення III з'їзду РСДРП про об'єднання соціал-демократичних партій.

В квітні 1906 року в Стокгольмі збирається IV (Об'єднаний) з'їзд РСДРП. Польська соціал-демократія обирає Дзержинського делегатом на цей з'їзд. Тут вперше Фелікс Едмундович зустрічається з Володимиром Іллічем Леніним.

IV з'їзд вирішив прийняти соціал-демократичну партію Польщі і Литви до складу РСДРП. Фелікса Едмундовича було введено до складу ЦК РСДРП. Після з'їзду Дзержинський прибуває до Петербурга і працює там як член ЦК РСДРП і редакції ЦО.

У важких умовах і з великим напруженням сил довелося працювати Феліксу Едмундовичу в роки реакції. Царський уряд жорстоко розправлявся з революціонерами, громив партійні і професійні організації.

Особливого удару зазнала партійна організація Варшави. Довідавшись про це, Дзержинський негайно виїжджає до Варшави і докладає всіх зусиль, щоб відновити і налагодити роботу партійних організацій. З фабрики на фабрику, з заводу на завод, з гуртка в гурток іде невтомний Фелікс Едмундович. Зв'язки встановлено, партійна робота налагоджується.

Поліція з ніг збивається, щоб напасти на слід Дзержинського. В грудні 1906 року на конспіративній квартирі він потрапляє на засаду, і його заарештовують. В травні 1907 року Дзержинського звільняють з тюрми під заставу.

Звільнившись з тюрми, Ф. Е. Дзержинський, не відпочиваючи жодного дня, приступає до активної роботи. Він знову відновлює зв'язки і налагоджує партійну роботу, незважаючи на шалену реакцію, незважаючи на дикі розправи з революціонерами.

В квітні 1908 року Дзержинський попадає до рук царської охоранки, і його втретє ув'язнюють до Варшавської цитаделі, до «мертвого дому», як її було тоді прозвано.

Після майже півторарічного перебування в тюрмі Держинського було засуджено до позбавлення всіх прав і довічного поселення в Сибіру.

В серпні 1909 року Фелікса Едмундовича етапом було доставлено для відбуття кари в Тасєвку Єнісейської губернії. Через три місяці він втік звідти і перебрався за кордон, до Кракова.

Живучи в Кракові, Ф. Е. Держинський був тісно зв'язаний з партійними організаціями Польщі, які тоді діяли в глибокому підпіллі. Увесь час Фелікс Едмундович поривався на партійну роботу.

«Сповіщаю Вас,— писав він у 1912 році керівництву партії,— що від'їжджаю звідси до Польщі через шість-сім днів. Ви повинні рахуватися з цим, як з фактом. А тому прошу вказівок, директив і т. д. Прошу Вас, не умовляйте мене. Не послухаюся. Дальше перебування за кордоном було б для мене смертю і фізичною, і партійною. Думаю, що поки буду живий, буду там корисний».

Після цього Ф. Е. Держинський нелегально переходить кордон і, прибувши до Варшави, в надзвичайно важких умовах працює в підпіллі, керуючи партійною роботою. 1 вересня 1912 року його знову заарештовують, а через півтора року засуджують спершу на три роки, а потім ще на шість років каторжних робіт, які він відбуває в орловській і московській тюрмах.

Так, за роки підпільної революційної роботи Держинського заарештовували 6 раз. У тюрмах, в засланні, на каторзі він провів 11 років, майже чверть свого життя.

Можна написати багато яскравих сторінок про підпільну роботу Фелікса Едмундовича, без кінця розповідати про його багатогранне, прекрасне життя. Але найкраще про це розповідають сторінки з його щоденника, який він вів, перебуваючи в тюрмі, в засланні. Вони найповніше і всебічно характеризують його світлий образ.

Ось його записи:

«30 квітня 1908 року. Всього два тижні я поза живим світом, а здається, ніби минули цілі століття.

...Сьогодні я одержав цього зошита, чорнило й перо. Хоч вести щоденник, говорити з самим собою, заглиблюватися в життя... і цим шляхом зберегти сили до повернення на волю.

...Де вихід з пекла теперішнього життя, в якому панує вовчий закон експлуатації, гніту, насильства? Вихід — в ідеї життя... в ідеї соціалізму, ідеї солідарності трудящих. Ця ідея вже наближається до здійснення, народ з відкритим серцем готовий її прийняти.

100 Час для цього вже настав. Треба об'єднати лави проповідників

цієї ідеї і високо нести прапор, щоб народ його побачив і пішов за ним.

...Соціалізм повинен перестати бути лише поняттям, яке може здійснитися в майбутньому. Він повинен стати факелом, що запалює в серцях людей нездоланну віру і енергію».

«31 грудня 1908 року. Сьогодні — останній день 1908 року. П'ятий раз я зустрічаю в тюрмі Новий рік (1898, 1901, 1902, 1907), перший раз — одинадцять років тому. В тюрмі я дозрів у муках самотності, у муках туги за світом і життям. І, незважаючи на це, в душі ніколи не зароджувалося сумніву в справедливості нашої справи. І тепер, коли вони розіп'яті на стовпах шибениць, коли багато тисяч борців за волю томляться в темницях або кинуті в сніжні тундри Сибіру,— я пишаюся.

Я бачу величезні маси, уже приведені в рух, які розхитують старий лад,— маси, в середовищі яких готуються нові сили для нової боротьби... Я гордий тим, що я з ними, що я їх бачу, відчуваю, розумію і що я сам багато вистраждав разом з ними. Тут, у тюрмі, часто буває тяжко, часами навіть страшно... А проте, коли б мені треба було починати життя знову, я почав би його так само, як почав.

...Я не проклинаю ні своєї долі, ні багатьох років тюрми, бо знаю, що це потрібно для того, щоб зруйнувати іншу величезну тюрму, яка є поза мурами цього страшного павільйону...»

Ці хвилюючі уривки з щоденника розкривають образ Фелікса Дзержинського, його волю до життя, до боротьби за щастя народу, його ненависть до ворогів людства. Вони свідчать про його стійкість і витримку, про полум'яну, нездоланну віру в перемогу комунізму.

Ф. Е. Дзержинський крізь жандармсько-поліцейський терор, крізь тюрми і заслання, не шкодуючи життя, прямував до торжества Великої Жовтневої соціалістичної революції.

С. Савченко

СЕРГІЙ МИРОНОВИЧ КІРОВ

«Життя і діяльність С. М. Кірова (1886—1934) — одна з яскравих і хвилюючих сторінок людської долі. У нього було все, що властиве було пролетарському революціонерові — непримиренність до ворогів, безстрашність у боротьбі, дар натхненного народного трибуна. Ці якості поєднувалися в ньому з тією сердечністю і м'якістю в особистих товариських і дружніх стосунках, з тією сонцесяйною теплотою і скромністю, які притаманні справжньому лєнінцеві», — писала газета «Правда» 2 грудня 1934 р.

Діяльність С. М. Кірова нерозривно зв'язана з лєнінською партією. Рано ставши на революційний шлях, він протягом усього свого славного життя невтомно боровся за торжество ідей лєнінізму.

Після перемоги Великого Жовтня С. М. Кіров з 1919 р. очолював Тимчасовий військово-революційний комітет Астраханського краю, керував розгромом білогвардійського заклоту в Астрахані, брав безпосередню участь у розгромі Денікіна.

За самовіддану боротьбу на фронтах громадянської війни С. М. Кіров нагороджений орденом Червоного Прапора.

У роки мирного будівництва С. М. Кіров керує більшовиками Азербайджану, м. Ленінграда і Ленінградської області. Він стає улюбленцем трудящих. Його обирають членом Політбюро ЦК ВКП(б), членом ЦВК СРСР.

За виняткові заслуги у боротьбі за соціалістичну реконструкцію бакинського нафтового господарства С. М. Кіров був нагороджений орденом Леніна.

З 1934 р. С. М. Кіров — секретар ЦК ВКП(б). Виступаючи на XVII з'їзді партії, він натхненно сказав: «Успіхи дійсно у нас величезні. Чорт його зна, коли по-людському сказати, так хочеться жити й жити».

Та його життя злодійською рукою було зненацька обірвано.

1 грудня 1934 р. Кірова не стало. Але С. М. Кіров живе в героїчних буднях нашого часу, у нашому переможному поступі до комунізму.

ГЛАШАТАЙ СТОЛІТТЯ

Глашатай советского века,
Трибуном он, воином был
На снежных предгорьях Казбека,
Во мраке подпольной борьбы.

Но всей большевистской душою
Любил он громаду громад
Любовью последней, большою —
Большой трудовой Ленинград.

М. Тихонов

Раннім липневим ранком 1912 року по одній з вулиць на околиці Владикавказу йшов невисокий хлопчина, широкоплечий, з серйозними, мало не строгими рисами обличчя, з буйним волоссям, з непокірним вихром на правому виску.

Йшов він без капелюха, повагом, у глибокій задумі, вулицею, порослою низькою жорсткою травицею. Він підняв голову і спинився, мимовільно вражений величним краєвидом, що відкрився йому.

В ясній блакиті перед ним поставали, росли і до краю обрію сягали гори. Не вперше він бачив їх, але зараз, у ці холоднуваті

ранкові години, чорні гори, вкриті, наче буркою, буковими і карагачевими лісами, були такі мальовничі, ховали такі темно-зелені переливи своїх вигинів, що він, не відриваючись, вдивлявся в їх красу. Вдосталь надивившись на них, він перевів свій погляд на альпійські ясно-сірі луки Пастбищного хребта, на пласку висоту Столової гори, що увінчувала суворі брунатні скелі.

Та як засяли його очі, коли над усім велетенським обширом хребтів, уже повитих рубчастим серпанком туману, легкого і прозорого, побачив сліпучо виблискуючий купол Казбеку, який здіймався до неба і немов танув у повітрі.

Цей купол був близьким, принадним і водночас уявлявся, як щось неможливе і неприступне. Не без гордощів дивився на нього хлопчина: що не кажіть, а він сам ступав льодяними схилами цього купола, і пам'ять назавжди зберегла глухий дзвін льодоруба і довгий шлях через сніги, льоди і уступи скель. На вершині Казбеку відчув він особливе почуття — всевладдя людини, переможця природи, творця, шукача, майстра.

Йому здавалося, що з вершини Казбеку він бачить у всі сторони світу. Земля лежала, повна скарбів, які треба було вивільнити. Вона вимагала розумної, сміливої, революційної праці. Він знав, що не для жадібних і корисливих маленьких людей з великим грошовим мішком існують її скарби...

Сьогодні він, сповнений нового відчуття життя, знову дивився на це кам'яне, снігове громаддя, що давно полюбилося йому. Це громаддя віяло свободою, силою, духом боротьби, дихало відвагою.

Змолоду він був людиною боротьби, безстрашним борцем за свободу. У вісімнадцять років — учасник більшовицького підпілля, на керівній роботі в томській партійній організації, відповідає за нелегальну друкарню.

Був він з народження Сергієм Костриковим, родом з Уржума. В перший свій приїзд на Кавказ став Сергієм Мироновим. А в другий — узяв нове ім'я, що його він пронесе через усе життя. Друзі допомагали йому в пошуках, гортали календар, напівжартома-напівсерйозно пропонували то одну, то другу партійну кличку. Коли раптом з-поміж багатьох імен, звичайних і скучних, блиснуло ім'я — Кір!

— Буду Кіровим! — вигукнув він. — Щоправда, персидський цар... Але тим краще для підпілля, для солдата революції.

Так, він був солдатом революції. П'ятнадцяти років уже читав газету «Искра» і співав «Варшав'янку», познайомився з революціонерами-засланцями.

Далеко його рідний маленький Уржум від цих кавказьких країв. Але там і тут одні й ті ж самі закони царського самовладдя, те ж саме гноблення народу, розорення і тяжкі злидні, так добре знайомі йому з дитинства, коли в холодні, довгі ночі зогрівали його — юного мрійника — пекучі і тривожні думи: як допомогти народові в боротьбі проти царя, проти всіх гнобителів?

Нестерпна жага знань володіла ним. І в Казані, де він учився в механіко-технічному училищі, і в Томську — на вечірніх загальноосвітніх курсах — виділявся він серед товаришів своєю обдарованістю, гордістю і незалежністю суджень.

Навколо була безвихідна бідність і злидні. Він сам зазнав цього в дні, коли навіть найдешевша їдальня часом була не по його грошам. Він одержував одноразову допомогу або безплатний обід.

Вчителі помітили його безперечну обдарованість і непокірливу, різку вдачу. Сергій чекав дня рішучих дій. Таким став для нього день 18 січня 1905 року.

Велика демонстрація закінчилась відкритим боєм з козаками та поліцією. Його друга — друкаря Кононова, який ніс прапор з написом: «Геть самодержавство!», козаки вбили. Але Кононов встиг схвати прапор на своїх грудях. Сергій вирішив урятувати прапор щоб там не було. Переліз через кам'яну огорожу, умовив сторожа пустити його в мертвецьку, щоб, як він пояснив, впізнати вбитого приятеля. У темряві помацки він зняв з тіла мертвого друга закривавлений прапор. Цей прапор ще багато разів маяв на демонстраціях, у вуличних сутичках над головами борців за революцію.

Тоді, в 1905 році, загриміли залпи дружинників у відповідь на стрільбу поліцейських. У передових цехах студентів і робітників був Сергій Костриков, якого не могло ніщо залякати. Усім серцем він злився з партією, з робітничим класом, розумів: попереду довга, кривава боротьба з царизмом, і в цій боротьбі немає місця страху, втомі, зневірі.

Сергій Костриков зазнав арештів, допитів, тюрем, пройшов свій «тюремний університет», який багато чого навчив молодого партійця. Змінювалися місця, де проходила робота організатора і агітатора. Томськ, станція Тайга, Іркутськ.

Чотири рази арештовували Кострикова. Зустрічаючись у тюрмі з революціонерами, він прагнув поповнювати свої теоретичні знання, вивчав брошури і книги, уважно читав твори Маркса і Енгельса. Але головним його учителем на все життя залишився Володимир Ілліч Ленін.

Найбільше цинив він написане Леніним. Пам'ять у нього була чудова, міг напам'ять цитувати цілі сторінки, наприклад з книги «Розвиток капіталізму в Росії».

Коли в 1909 році поліція напала на слід підпільної друкарні в Томську, він змушений був зникнути з Іркутська, де тоді працював, і рушити в далекі південні краї. Сховавши на грудях ленінське «Що робити?», він добрався до Владикавказа і влаштувався в редакцію газети «Терек» під прізвищем Миронова.

Два роки марно шукали його шпиги з томської поліції і, нарешті, знайшли підозрілого Миронова у Владикавказі. Його привезли в Томськ. На суді в справі про підпільну друкарню замість грубого хлопця-робітника, в косоворотці, з скуйовдженим волоссям, нестриманого в рухах і словах, яким знали Кострикова в Томську, перед приставом, який повинен був пізнати обвинуваченого, став франтуватий, чисто виголений, з ввічливими манерами і незалежним виглядом, упевнений в собі інтелігент. Він дивувався і з обуренням говорив, що ніколи в житті не був у Томську і про що йде мова — не розуміє.

Пристав зняковів, почервонів від лютості і на строге запитання судді: «Це той, кого ви арештували?» — відповів, затинаючись: — Ні, ні, це не він!

Миронов повернувся до Владикавказа трохи зблідлий, але готовий знову включитися в боротьбу.

...Тільки вчора він знайшов нову партійну кличку — Кіров!

У цьому далекому від центру місті, в цьому гірському краї, серед різних народів і племен мав Кіров розвинути найенергійнішу революційну діяльність.

За роки свого перебування на Кавказі він встиг досить добре взнати, чим живуть люди в горах. Люди були різні, їх інтереси і відносини — надзвичайно складні. Чиновники, офіцери, купці, іноземні підприємці, гірські князі, багатії з козачих станиць, куркулі з аулів і селищ... І зовсім інший люд — робітники заводів і гірських розробок, залізничники, козака біднота, іногородні, ремісники, злидарі-горці, пастухи, зубожені селяни.

Складність соціальних суперечностей не так вже просто піддавалась вивченню, бо проникнути в гори за тих часів було нелегко. Спостереження велось за кожною підозрілою людиною, яка прагнула зустрічей з «тубільцями». Але Кіров знайшов ту стежку, за якою не стежили поліцейські шпиги: стежку туриста. Інтелігент з мішком за плечима і з альпенштоком у руці — постать хоч і рідка, але вже звична — іде в гори, милується їх вершинами, потоками, луками.

Кіров ходив гірськими стежинами з селища в селище, підіймався на Казбек та Ельбрус. І пильно придивлявся до життя горців — ніщо не випадало з його уваги. Він вивчає їхні звичаї, побут, пізнає їх горе, злидні, прагнення. В 1913 році після так званих Зольських подій він проникає у верхів'я Малки, знаходить партизанів коло підніжжя Ельбрусу і налагоджує з ними постійний зв'язок. Ось коли він уже передбачав особливу важливість партизанського руху, так широко організованого ним на Кавказі в роки громадянської війни.

Він допомагає підпільникам Мінеральних Вод, працює в залізничних майстернях, веде недільні школи грамоти, збирає групи революційних робітників, зміцнює дружні зв'язки з горцями. Незабаром ім'я Кіра стає відомим у найвіддаленіших селищах. Горці шукають порад у Кірова і дістають їх, дізнаються від нього про багато такого, чого вони раніше не знали.

Наближається вирішальний час. До нього треба готуватись, і він добирає таких же завзятих, безстрашних, яким був сам. Він розуміє, що в прийдешніх революційних боях племена і народи Північного Кавказу відіграють значну роль, якщо вони уміло організовані і вирвані з-під влади і впливу націоналістів.

...Аж ось долинули до гір перші розкоти лютневої грози. Скинута царя. Спочатку зовні це мало позначилося на адміністративному устрої Північного Кавказу. У внутрішньоміському ж та гірському укладі життя все закипіло, як у казані. Дуже загострились відносини між різними групами населення. Націоналісти знову розпалювали стару ворожнечу між козаками і чеченцями, інгушами і осетинами, між росіянами і горцями. Швидко виникали різноманітні групи, ворожі одна одній. Почалися сутички, що загрожували війною.

Обстановка заплутана і драматично насичена. Більшовики на чолі з Кіровим, Буачідзе, Мамсуровим, Г. Цаголовим згуртували сили на всьому Північному Кавказі. Восени сімнадцятого року в краї вибухнули революційні сутички селянської бідноти з поміщиками Осетії, Інгушетії, Чечні, Кабарди. Кіров командується в центр і повертається звідти з вказівками ЦК партії. Він виступає з доповіддю про контрреволюційну Державну нараду в Москві і корніловський заколот. Кавказьким більшовикам вдається, незважаючи на підступи есерів і меншовиків, одержати переважну кількість депутатських місць у таких Радах, як Владикавказька, П'ятигорська, Грозненська. Кірова обирають делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад. Це вже переддень Жовтневого збройного повстання.

Сергій Миронович з молодих літ мріяв про наближення цих днів, які вирішать долю країни. Сам — у гущі подій. Бере участь у повстанні.

Вируючий Смольний. У величезному залі повно людей. Горять люстри. II з'їзд Рад приймає рішення про перехід всієї влади в руки Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. І от на трибуні з'являється Ленін. Усі хочуть бачити його, підводяться, жадібно слухають. Ніколи ще в світі не було таких декретів: перший із них — про мир, про довгожданий мир, другий — про землю, про ту сувору, многострадну землю селянина, яка стане багатою, могутньою землею вільних людей.

Перший робітничо-селянський уряд починає діяти. Його засідання відбуваються там, де жив Ленін — у Смольному. Маленький письмовий стіл. Старе, потерте зелене сукно. Стара лампа, телефон на столі. Круглий столик, за ним диван, по обидва боки два крісла в чохлах. Тільки стіни сягають в якусь особливу висоту, так що голову треба закинути, щоб побачити, де вони закінчуються. Немов з неба спускається довгий шнур і на ньому маленька лампочка. Коло вікна невеликий буфет і навпроти нього одержна шафа з дзеркалом.

Тут і вдень, і вночі, без перерви працював штаб Великого Жовтня. Сюди до Володимира Ілліча приходили селянські ходаки і робітники, фронтовики-солдати, які встромили багнети в землю, щоб не продовжувати безглуздої бойні.

Сюди добирались представники всіх народів, які населяли колишню царську імперію. Тут, у цій кімнаті, де творилася світова історія, Кіров говорив Леніну про долю народів Північного Кавказу. Переказав думи горців і козаків, повідав, що, на його думку, треба зробити в майбутньому.

Це була розмова найглибшого змісту і значення. Ленін уважно слухав Кірова. Сказав, що йому треба негайно повернутись до Владикавказа і, роздивившись на місці, організувавшись так, щоб не дати контрреволюційним силам ніяких переваг, проголосити Радянську владу на Північному Кавказі.

17 листопада Кіров знов у Владикавказі. Розповідає на засіданні Ради про перемогу робітників, моряків і солдатів Петрограда, про арешт Тимчасового уряду. Депутати, численні представники трудящих Владикавказа і гірської бідноти приймають резолюцію, в якій Рада «...засвідчує свою відданість новому пролетарсько-селянському урядові, який владно взяв у свої руки справу припинення чотирирічної бойні, негайного розв'язання земельного питання на користь трудівників землі, справу врегу-

лювання виробництва, що руйнується антинародною буржуазією, справу розкріпачення пригноблених народностей».

А Кіров уже в дорозі — в горах, об'їжджає аули, говорить з горцями про найпекучіше — про землю і мир. Зустрічається з залізничниками, демобілізованими солдатами, козаками, іногородцями. Він сіє велику ленінську правду і викриває брехню.

Реакціонери домагаються оголошення відкритої війни чеченцям та інгушам, хочуть викликати братовбивчу різню під флагом захисту революції. На Моздоцькому з'їзді вони розвели злочинну демагогію, вимагали відкритого виступу проти горців. У ті дні Серго Орджонікідзе писав: «Тільки завдяки вмілій політиці наших товаришів, головним чином тт. Кірова та Буачідзе, вдалося розстроїти козацьку махінацію і не допустити оголошення війни горцям!»

І от настав П'ятигорський з'їзд, який у житті народів Північного Кавказу займає особливе місце. Понад п'ятсот делегатів усіх національностей зібралося в приміщенні міського театру. Представники контрреволюційної верхівки козацтва, реакціонери і націоналісти всякими способами намагаються перешкодити роботі з'їзду, хочуть зірвати його. Вони роблять все можливе для розколу, розмежування, жадають громадянської війни.

Місцеві князі таємно готують вбивство свого супротивника — Кірова. Підмовляють одного молодого горця, щоб той стріляв у нього. Темного хлопця, який не розбирається в політиці, запевняють, нібито Кіров закликає знищувати горців. І одурений джигіт згоджується стріляти в більшовика. Але коли на трибуну вийшов Кіров і почав свою яскраву, запальну промову про тяжке життя горців, про те, що вони повинні жити краще, підготовлений князями вбивця все забув, захоплено аплодує разом з усіма. Змовники спитали хлопця, чому він зволікає, не стріляє.

— Навіщо ж стріляти?— здивовано відповів молодий горець.— Кіров — гарна людина, добре говорив, правду говорив про нас, не треба в такого стріляти!

Кіров говорив не тільки палко, але й глибоко правдиво, про найголовніше, йому неможливо було заперечувати.

— Якщо на Моздоцькому з'їзді ми мобілізували наші сили навколо лозунга оборони Республіки робітників, солдатів, селян, козаків і горців, то тепер ми повинні згуртувати наші сили для ще більшого торжества цього лозунга... І якщо ми безжалісно хочемо відкинути всі контрреволюційні сили, то ми повинні знову підтвердити наше єднання, нашу братерську спільність,

революційний, я б сказав — священний союз. Ми повинні сказати, що не тільки краса таїться в горах Кавказу, але що це пасмо гордих скель буде тією могутньою перепорою, об яку розіб'ються всі сили реакції, що в диких гірських ущелинах чутно не тільки завивання вітру, але там чутно і революційну пісню найпотаємніших надій справжніх синів демократії.

Учасники з'їзду зустріли ці слова бурхливою овацією.

Багато хто палко підтримав тоді Кірова. Представники Кабарди, з молодим Беталом Калмиковим, від імені багатьох делегацій запропонували резолюцію про проголошення Радянської влади на Північному Кавказі. Депутати схвалили її. Було урочисто проголошено Радянську владу, утворено Терську народну Раду, прийнято закон про землю. І надіслано вітальну телеграму великому вождеві революції Леніну.

Здійснилась мрія багатьох років боротьби: Кавказ вільний. Але Кіров розуміє, що контрреволюціонери не сплять. Вони спробують зламати владу робітників і селян, задушити свободу. Сергій Миронович вживає заходів до того, щоб негайно перевести з'їзд для дальшої роботи до Владикавказу.

Там вже підвела голову офіцерна і спробувала захопити місто. Червоногвардійці і загони осетинських комуністів розгромили офіцерські банди. З'їзд спокійно закінчив роботу.

Все ж хаос, який охопив Північний Кавказ, був великий. Усі національні сперечання, старі позови козаків і горців спалахнули з новою силою. Селянська біднота озброювалась проти своїх гнобителів. Князі спішно закуповували зброю у солдатів, які йшли з фронту, і озброювали найманців. Розрубати вузли суперечностей з одного удару не можна. Це допомогло б злочинним задумам чорної реакції. Треба берегти людську кров, шукати єднання сил для захисту революції.

Кіров організував загони козаків і горців, залізничників і міських робітників проти контрреволюції. Настали небезпечні дні.

Виряджаючи в аули своїх посланців, Кіров помітив смуток на їхніх обличчях. Загроза безіменної смерті в глухих ущелинах, безслідне зникнення непокоїли горців, які нічого не боялись у відкритому великому бою.

Сергій Миронович тепло і приязно говорив одному з тих, хто вирушав з повноваженнями нової Радянської влади:

— Їхати треба, їдь, вір, що проїдеш щасливо. А як уб'ють, ну що ж, ми ж не боїмось смерті, я скажу по тобі хорошу промову. Хочеш, скажу зараз?

— Скажи.

Горець уважно слухав під свистіння вітру тиху промову, стояв нерухомо, з немов окам'янілим обличчям. А Кіров говорив про дужого, хороброго воїна, героя революції. І горець простягав Кірову суху, жилаву руку і дякував:

— Спасибі, я поїхав. Дуже добре ти сказав. За таку справу, як ти сказав, і вмерти не шкода!

Кіров знав, як зворушити серця непідкупних, живих, готових на подвиги «мюридів революції». І горці відчували це. Тому з такою братерською відданістю у вирішальну годину бою Асланбек Шеріпов, якого Кіров назвав «чудовим орлом, який прилетів до нас із чеченських ущелин», повів своїх чеченців на виручку червоноармійського загону під слободою Воздвиженською. Тому вони з такою ж одчайдушністю бились і в своїх рідних горах, тимчасово відрізані від Червоної Армії.

Темні сили розпалювали ворожнечу інгушів і осетинів, щоб використати цю ворожнечу в своїх цілях. Кіров став сам між двома окопами на полі коло Базоркіно, під кулями, і добився того, що не тільки примирив ворогуючих, а й поріднив їх на іншому рятунному полі, проти спільних ворогів — білогвардійців.

Усе робилося заново. Не вистачало зброї, боєприпасів. Кіров умів діставати, як з-під землі, гвинтівки, кулемети, патрони. Скоро, проте, стало ясно: без допомоги Москви не втриматися Раднаркому Терської республіки. Кіров терміново їде в столицю, і звідти прибуває необхідна допомога Владикавказу. Але самому Кірову повернутися назад не вдається. Шляхи перерізані. Він добрався лише до Астрахані, де теж настали тяжкі дні. Сергій Миронович, вірно оцінивши обстановку того часу, очолює оборону міста.

Місто майже оточене. Ворожі полчища загрожують йому зі сходу, півдня і заходу. В самій Астрахані білогвардійські змовники підіймають одне повстання за другим. Але щоразу їх придушують завдяки швидкості удару, розпорядливості та силі волі Кірова.

В Астрахані іноді нічого їсти, закінчуються боєприпаси, занепадають духом захисники міста. Одинадцята армія, що танула з тифу та перевтоми, під ударами переважаючих сил ворога змушена була відступати через безлюдні морозні степи. Але Кіров вірить у перемогу. Він очей не зводить з Кавказу і з гірських загонів, що відбивають напади білих, які лютують у селищах і аулах.

Кіров розуміє: якщо відвернути кінні полки Шкуро і денікінську піхоту від півночі, знесилити їх довгою безплідною

боротьбою в горах Осетії, Чечні, Інгушетії, вони не зможуть обрушитись на Царицин.

І білі застряли в горах. Даремно вони переслідували гірські невлімові загони, марно намагалися винищувати партизанів у комишах Кізляра. Настав час, і гірські загони, групи «комишанів» ударили з тилу по ворогу, поставили його поміж двох огнів, допомагаючи наступові оновленої 11-ї армії.

Кіров, який знаходився в обложеної Астрахані, пам'ятав про те, що далеко в горах б'ються скромні герої, і посилав їм боеприпаси, давав поради, тримав з ними постійний зв'язок. Його гінці проходили безлюдні степи і табір ворога, досягали Дагестану, Інгушетії, де Серго Орджонікідзе збирав загони опору. Ці гінці були людьми, вихованими на кіровській безстрашності і відданості загальній справі, любові до партії, народу, революції.

Кіров був недремний, його не можна було обманути або примусити прийняти невірне рішення. Коли Троцький віддав зрадницький наказ залишити Астрахань «з стратегічних міркувань», Кіров доповів у Центральний Комітет партії. А Ленін написав на його доповіді: «Астрахань захищати до кінця». Тоді Сергій Миронович категорично заявив: «...поки в Астраханському краї є хоч один комуніст, гирло ріки Волги було, є і буде радянським!»

Один із учасників астраханської оборони, зустрівши Кірова в ті дні на вулиці, з тривогою запитав:

— Миронич, я чув евакуюватися збираємось?

Кіров відповів:

— Що ти, куди евакуюватись? Іди добирай, організовуй партизанські загони.— І поплескав його по плечі.

Цей чоловік пізніше признався:

— Я повеселішав одразу, така енергія і рішучість були в його словах.

Так, люди веселішали, побачивши Кірова. Він умів вдихнути енергію в серця, заспокоїти, переконати найвтомленішого бійця, піднести його дух.

— Вмерти не так важко,— сказав одного разу Сергій Миронович.— Ми всі готові вмерти за революцію, але, якщо доведеться вмерти для торжества революції, треба своє життя продати дорожче.

Кіров завжди казав правду в очі, якою б суворою вона не була. Той, хто дивився на нього уважно, назавжди запам'ятовував його вольове обличчя і добру усмішку з лукавинкою.

У дні боїв за кожну п'ядь астраханської землі бійці бачили 112 Кірова на найнебезпечніших ділянках. Він керував, організову-

вав і згуртовував людей, складав листівки і звернення до населення, забезпечував перемогу над ворогами революції.

Наче природжений військовий, готував Сергій Миронович війська для визволення Кавказу. З великою радістю на початку грудня 1919 року надіслав він телеграму Леніну про те, що білогвардійщину розбито наголову. В телеграмі було сказано: «Передові частини 11-ї армії стоять уже на рубежі Терської області і скоро простягнуть свою могутню братерську руку палаючому революційним полум'ям Північному Кавказу».

...І от полки одинадцятої армії рушили на Кавказ. Довгий славний шлях. Назустріч їм спалахували повстання проти білих, партизани спустилися з гір. Бойовий шлях армії ліг через Ставрополь, П'ятигорськ, Владикавказ, Грозний, Петровськ, Дербент. І — на Баку!

Всі сили білих на Тереку були розгромлені. Коли передові частини армії вступили у визволену столицю Азербайджану, населення червоними прапорами і квітами зустрічало визволителів.

Того ж дня Кіров сам простежив, щоб придатні для плавання транспорти з нафтою терміново відпливли до Астрахані. І послав навздогін білогвардійцям червоних моряків — вони наздогнали білих і відбили в них дванадцять кораблів.

Переможна армія ще громила ворогів, звільняла рідну землю, а Кіров уже виступає в залі Бакинської опери, закликаючи пролетаріат нафтового міста, червоноармійців і моряків зайнятися мирним будівництвом, відбудовою зруйнованого:

— Треба збирати кожне зернятко нашого господарства, займатися копіткою роботою для того, щоб продовжувати почату справу.

Кіров говорив про нафтове, дорогоцінне для нас Баку, розвалене мусаватистським хазайнуванням, про те, що нам доведеться взяти на себе нелегку роботу по налагодженню добування нафти.

Боротьба продовжувалась на два фронти: з бандитськими зграями, останніми змовниками, націоналістичними бандами та розрухою. Навкруги — тяжкі злидні. В Дагестані, на Тереку — зубожіння, голод...

У травні 1920 року Кірову доводиться перейти на нове для нього поле діяльності — дипломатичне. Він приїжджає в меншовицький Тифліс як повноважний представник РРФСР у Грузії. Уряд Жорданія на цей час вирішив ліквідувати Комуністичну партію. Тюрми Грузії були заповнені арештованими більшовиками.

Але Кіров безбоязно виступає перед натовпом, який жадібно слухає його. Він розповідає, що відбувається в колишній царській імперії: подібно до сонця, що освітлює землю, зростає революційний рух під керівництвом комуністів.

Маленький верткий меншовик виривається наперед із натовпу і викрикує:

— Не забувайте, що буває ніч, коли сонце не світить.

— Якщо більшовикам буде треба, щоб уночі сонце світило, то ми зуміємо це зробити,— відказує Кіров.

Грузинський народ рішуче став проти гнобителів. Треба було допомогти йому скинути меншовицьке панування. Та як узимку, червоноармійським загонам подолати Головний хребет? Військ-специ заявили, що це неможливо, подібного походу не знала історія. Але Кіров знав, що терпіння трудового люду там, за хребтом, переповнилось і боротьба триває за долю народу. Він згадав, як благали його осетини врятувати їх від люті меншовиків, як грузинські селяни підіймалися проти каральних експедицій. Треба перейти, здобути перевал Мамісон.

— Сніжні лавини обрушаться на загани,— лякали військ-специ.— Шляхів немає, коні загинуть, люди не обмундировані для зимового походу. Розумієте, що таке Мамісон? — пояснювали вони Сергію Мироновичу.— Це сніжна стіна в дві тисячі вісімсот метрів, сягаюча в небо. Рушити туди зараз неможливо...

Кіров на це відповів:

— Теоретично неможливо. Але якщо підійти до вирішення завдання по-комуністичному, то можливо.

Загани Червоної Армії перейшли Мамісон. Кіров сам організував цей похід, продумав усе до найменшої деталі, перевіряв спорядження, розмовляв з бійцями, ходив у розвідку з провідниками. Він довів, що Червона Армія може пройти скрізь: по найглибшому снігу, серед обвалів і лавин. Бійці подолали кручі, спустились в ущелину Чанчахі. Коней спускали на бурках. Меншовики в паніці тікали в Батум, спливли назавжди. А Грузія, весь Кавказ — від Араксу до Кубані, від Чорного до Каспійського моря — став радянським.

Кіров міг з гордістю дивитися на картини мирного життя оновлених народів, на вільний Кавказ, якому він віддав стільки років свого великого, повного випробувань життя.

Волею долі він, що народився на півночі і там, у Сибіру, почав свій шлях революційної боротьби, продовжував його на Уралі, потім у горах, в південних краях, про які і не думав у молоді літа.

Здавалось, після того як замовкнули гармати, Сергій Миронович може нарешті повернутися на рідну північ. Але влітку 1921 року в Москві відбулася спеціальна нарада членів ЦК, присвячена відновленню нафтової промисловості. Кірова вирішили знову повернути в Баку.

Від минулого в спадщину Баку лишилось нафтове господарство, яке за час міжусобиць повністю занепало. Кілька маленьких заводів виготовляли дрібний інструмент. Основне устаткування ввозилося з-за кордону. Багато нафтових родовищ промисловці приховали до «кращих часів».

Механік за освітою, Кіров побачив навіч, що тут не так і легко зарадити, треба революційно перебудовувати все зверху донизу: і роботу, і побут.

Знов, як на фронті, настали суворі дні, безсонні ночі. Знову голос агітатора гримів над замерзлими промислами. Як раніше в окопи, він ішов тепер до робітників, в їхні убогі житла, на вишки нафтових свердловин, де звикли працювати вручну і боялися машинних насосів. Збирав фахівців і вирішував з ними, як найкраще атакувати море — шукати на його дні площі залягання нафти, пропагувати нові методи і механізми.

Поступово день у день зростає видобуток нафти. Поліпшились побутові умови робітників. Примара голоду, що нависла над містом, зникла.

Роки, проведені Кіровим у Баку, дали чудові наслідки. Обертальне свердління, глибинні насоси перестали бути «проблематичними», ставали до ладу. Розвідування нових нафтових пластів увінчались успіхом. Виникла Бібі-Ейбатська бухта, тепер бухта Ілліча. Вишки знялися над водою, наче сталося чудо, у можливість якого раніше ніхто не вірив. Припинився ввіз закордонного важкого устаткування. Радянські люди навчилися робити його на своїх заводах.

Діла Кірова були у всіх перед очима. Та й правдиве полум'яне слово лєнінця — народного трибуна — справляло найсильніше враження. Промови Кірова — наша дорогоцінна спадщина. Більшовицька мудрість поєднана в них з величезною пристрасністю радянського патріота. Їх влучна, проречиста мова б'є ворогів, проголошує правду життя, хвилює до глибини душі. Це велика агітація, і ці промови треба вивчати, щоб так само просто і глибоко говорити з людьми сьогодні.

У 1925 році комуністи Ленінграда відкинули спробу зінов'євської опозиції протиставити лєнінградську організацію Центральному Комітетові Комуністичної партії. Сергій Миронович був

серед групи делегатів XIV з'їзду ВКП(б), яка брала участь у робітничих зборах лєнінградців і роз'яснювала всю злочинність позиції, зайнятої зінов'євцями. Пленум нового губкому 13 лютого 1926 року обрав Кірова секретарем Лєнінградського губкому, а потім і секретарем Північно-Західного бюро ЦК ВКП(б).

Кіров у місті, що носить ім'я засновника Радянської держави. У Смольному свято зберігається кімната, де жив Лєнін. Кіров входить у Смольний, повний спогадів про вождя. Величезна відповідальність лягла на його плечі!

Якщо у царського самодержавства були фортеці — опори його панування, то революція мала теж фортеці, гарнізон яких складала передові робітники, загартовані і сміливі духом люди, які стали під керівництвом більшовицької партії гордістю робітничої гвардії Росії, славою робітничої гвардії Радянського Союзу.

Такими фортецями революції можна назвати і чудові лєнінградські заводи, красу і гордість трудового Пітера, і серед них славнозвісний Путіловський завод. З його трудового літопису можна простежити зростання вітчизняної металургії, революційної свідомості поколінь. У 1927 році Кірова обрали членом бюро заводської партійної організації «Красного путіловца».

Сергій Миронович докладно знайомиться і входить у роботу всіх підприємств міста. Цілком поєднує своє життя з життям трудового Лєнінграда.

Пригадує такий факт. Одного разу, будучи в Москві, Сергій Миронович раптом заспішив у Лєнінград. Його спитали, чому він так поспішає. Він відповів, хвилюючись:

— Як же не спішити, там у мене повідь!

Щойно були одержані відомості про підвищення рівня води в Нєві, яка погрожувала вийти з берегів.

Кіров був вимогливим і наполегливим керівником, помічав усе до дрібниць, мав величезний життєвий досвід. Його знали суворим, але доброзичливим і справедливим. Скільки людей зобов'язані йому тим, що знайшли своє місце в житті і застосували свій хист, тим, що зуміли розширити свої знання і поставити їх на службу Батьківщині!

У роки першої п'ятирічки індустриальний Лєнінград зовсім змінився. Важко було відшукати в ньому сліди дореволюційних часів, змінилися трудові навички, побут, техніка — все довкола... Справедливо прозвучали слова Кірова:

— Лєнінградські робітники кажуть, що в Лєнінграді лишилися старими тільки славні революційні традиції петербурзьких робітників, усе інше стало новим. І це, товариші, дійсно так!

Вперше в СРСР «Красный путиловец» випустив трактори. Металічний завод — потужні турбіни для нових електростанцій. «Электросила» дала Дніпрогесу великі гідрогенератори. «Русский дизель» — чудові потужні дизелі. Іжорці — свій перший блюмінг. Тоді Ленінград освоїв близько двохсот видів приладів, машин, створив наново текстильне машинобудування, освоїв виробництво синтетичного каучуку.

Треба було терміново відремонтувати криголам «Красин», щоб піти в полярні широти на допомогу челюскінцям. Кіров стежить за ходом ремонту, який закінчили за вісімнадцять днів, тоді як англійці заправили не менше двох місяців і два мільйони карбованців золотом.

У місті вирости будинки культури, парки, нові наукові інститути, театри, школи, лікарні, музеї. Кіров скрізь поспівав, усім цікавився. Він не зважав на відстані: сланцеві рудники коло Гдова, Хібіни, де розробляють апатити, розкорчовування пустища, призначеного для дослідного посіву, — скрізь його зустрічали не гостем, а своєю людиною. Його бачили і на будівництві нового будинку районної Ради, і в нових житлах робітників. Він говорив будівельникам:

— Треба, щоб скрізь: на вулицях, на майданах, у театрах — робітника оточувала краса. Не будьте стандартні. Не будуйте сірих, наче казарма, будинків!

Він бував у школах і в дослідних інститутах, серед піонерів і вчених. Цікавився останніми науковими дослідженнями, радився з бджолярами і садоводами про досліди Мічуріна... А рідкі години дозвілля часом віддавав лісам і болотам — бродив з рушницею. З захопленням розказував, як одного разу йому навіть випала радість полювати з Володимиром Іллічем, як їм на ночівлі зустрівся брехун-мисливець, який, розібравши, з ким має справу, присоромлений зник...

На заклик Кірова молодь, навіть піонери, почали скрізь розвідувати корисні мінерали. У розвідування включились і найвищі установи — Академія наук, інститути, геологи, географи. В області відкрили, крім апатитів, про які частково знали раніше, залізо, молібден, слюду, вугілля, вольфрам, свинець, ртуть.

Багато праці поклав він ще на одне починання, задумане в давні часи: вдалося з'єднати каналом Балтійське та Біле моря. Відкрився шлях для перевезення пасажирів і вантажів там, де вікувала глушина, бродили ведмеді, ревіли дикі потоки.

Кіров багато зробив, щоб оживити безлюдний Кольський півострів, поклав початок порту на Льодовитому океані, боровся

за освоєння Арктики, набагато посунув морське будівництво: зі стапелів безперервно сходили на воду теплоходи, криголами, військові кораблі.

І в мирні роки нашого великого будівництва в Ленінграді, невтомно стежачи за зростанням могутності Червоної Армії, Кіров дбав про створення сильного морського Балтійського і Північного флотів. На морському параді в Кронштадті він сказав у 1926 році:

— Головні ворота до великого міста Леніна повинні бути добре захищені, повинні мати міцні замки, повинні охороняти спокій у країні, щоб ніяка сила не могла їх відчинити.

І площа, повна моряків з піднятими вгору гвинтівками, дружно відповіла:

— Ми на сторожі!

Пророчими були його слова, сказані в січні 1934 року на партконференції:

— Нехай знають всі, хто хоче поправляти свої безнадійні справи за рахунок Радянського Союзу, що ми зуміємо організувати повний розгром ворога на фронті!

Невичерпне почуття нового жила в Кірові. Як він любив життя — широке, вільне! Як він хотів жити! На XVII з'їзді партії Кіров вигукнув:

— Успіхи дійсно у нас величезні. Чорт його зна, коли по-людському сказати, так хочеться жити й жити!

Він входив у всі потреби зростаючого і міцніючого радянського суспільства. Його бачили в невтомній боротьбі за соціалізм і гори Кавказу, і степи Казахстану, і ліси Карелії, і місто Леніна на Неві. Він знав, що живе не даром: кожний день країни, проведений у роботі, кожний новий трактор, новий завод, новий канал — це не просто трактор, завод, колгосп, а боротьба за краще в людині, за кращу людину — трудівника на землі, звільненій від влади темних сил.

Темні сили ненавиділи його, бо він усе життя нещадно громив їх — явних і прихованих ворогів народу.

1 грудня 1934 року Сергій Миронович Кіров був по-злочинницькому вбитий.

Ім'я його безсмертне в пам'яті радянських людей. Діла його не вмуть — вони перед нами. У цих ділах живе Кіров — син трудового народу, підпільник, воїн, трибун, будівничий, ленінського гарту більшовик.

М. Тихонов

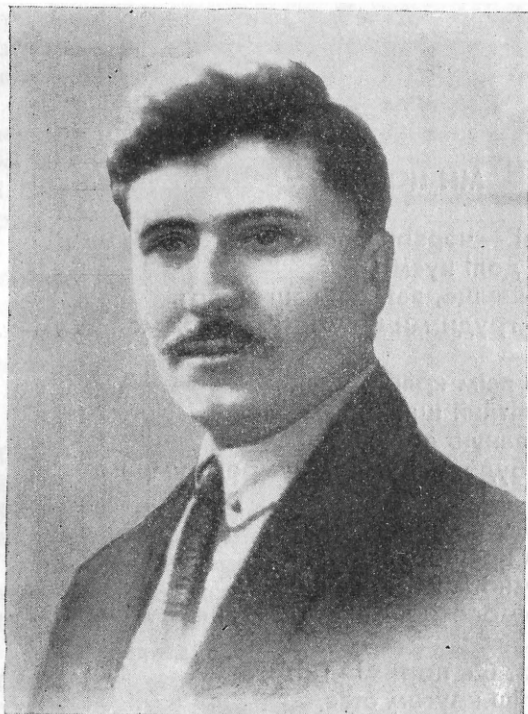
МИ КОВАЛІ

Ми ковалі — червона молодь,
Ключі ми долі куємо.
Здіймайся вище, важкий наш молот,
В крицеві груди ми б'ємо, б'ємо, б'ємо.

Ми куємо всім кращу долю,
Народу світлий шлях куєм
І за сподівану волю,
Як треба буде, всі умрем, умрем, умрем.

Ми ковалі у праці спільній,
Ми хочем кращого життя,
І не даремно ми тратим сили,
Не марно молоти дзвенять, дзвенять, дзвенять.

Наш молот б'є по тьмі і гніту,
І все світліш кругом стає,
І по краях усього світу
Народ пригнічений встає, встає, встає.

В Л А С Я К О В И Ч Ч У Б А Р

Як видатний радянський партійний і державний діяч В. Я. Чубар (1891—1939) втілює в собі чудові якості більшовика-ленінця. Це була людина великої мужності, кришталевої чесності, справжньої пролетарської скромності.

В. Я. Чубар пройшов тернистий шлях у більшовицькому підпіллі, брав активну участь у боротьбі за перемогу Великого Жовтня, усього себе віддавав роботі на господарському фронті, у тому числі на посту Голови уряду Радянської України.

Понад десять років Влас Якович керував урядом України. За цей час наша Республіка досягла великих успіхів в усіх галузях народного господарства. Були відновлені зруйновані війною підприємства і починалась велика

битва за створення могутньої промисловості та високопродуктивного сільського господарства.

В. Я. Чубар — делегат XI—XVII з'їздів партії.

У роки індустріалізації і колективізації сільського господарства Влас Якович виявив великі організаторські здібності, знання і вміння переборювати труднощі, які виникали в практичній роботі.

Радячись з ученими, Чубар щоразу висував перед ними невідкладні проблеми, які ставило життя, наше народне господарство.

Як Голова Раднаркому УРСР і член Політбюро ЦК КП(б)У В. Я. Чубар доклав чимало зусиль до справи національно-культурного будівництва, до боротьби за здійснення культурної революції на Україні.

У 1934 р. Влас Якович став заступником Голови Ради Народних Комісарів СРСР, а через рік був обраний у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На цьому посту він працював до 1938 р.

Радянський уряд нагородив В. Я. Чубаря орденом Трудового Червоного Прапора.

Вірний учень Леніна, В. Чубар пройшов славний шлях більшовика, віддаючи всього себе справі будівництва соціалізму. Український народ свято шанує його ім'я.

У БІЛЬШОВИЦЬКОМУ ПІДПІЛЛІ

1907 рік... Революція зазнала поразки. Пазуриста лапа реакції душила країну. Злякано заметушилися випадкові попутники революції. В часи її тріумфу вони, хизуючись, приколювали до грудей червоні стрічки, та тільки відчули, що червоний колір — це колір робітничої крові, яка окропила зруйновані барикади, кинулись до ворожого стану. Ті ж, для кого революція була не модним захопленням, а метою усього життя, і в грізну годину залишились вірними справі визволення народу. Ще тісніше згуртувались ряди революціонерів. Серед них був і Влас Чубар. У 1907 р. шістнадцятирічний юнак вступив до більшовицької партії.

Щоразу відповідаліші й небезпечніші завдання доручала партія Чубареві. Не завжди все йшло гладко, доводилося потрапляти в різні складні обставини. Одного разу Влас віз робітникам брошури і листівки. Поїзд, розмірено постукуючи колесами, набирив швидкості. Раптом двері з тамбура прочинились. Жандарми! Почався обшук.

«Що робити? — напружено розмірковував Влас.— Шкода літератури, але виходу немає. Доведеться залишити жандармам напам'ять. А як бути самому?»

Жандарми наближалися.

— Ваш багаж?

Клацнув замок, і по підлозі розлетілися листівки. Лише одна хвилина замішання... Але Власу було досить. Відштовхнувши жандарма, він вибіг до тамбура і на повному ході стрибнув з поїзда.

В той час Чубар серйозно вивчав марксистську літературу, із захопленням читав Леніна, Плеханова. Виконуючи численні партійні завдання в роки навчання в механіко-технічному училищі, юнак знаходив час і для відпочинку: він багато читав, особливо любив українських письменників — Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесю Українку.

Разом з товаришами Влас обходив усі околиці Олександрівська. Його тягло в поле, до звичного з дитинства сільського пейзажу.

Його улюбленим заняттям було веслування, часто на човні борознив синю широчінь Дніпра. Якось ранньою весною, під час повені, він з товаришами катався на човні по Дніпру. Коли виїхали на середину ріки, налетів сильний ураган. Човен перехилився, його почало заливати водою. Веслярі розгубились.

— Караул! Тонемо! — крикнув один.

Другий кинув весла і розплакався.

Влас підвівся у човні на повний зріст:

— Спокійно! Не будьте боягузами! Мирон, греби — і грудьми наліг на весло. Його друг Мирон Жила допомагав з лівого борту. Великі краплі поту виступили на лобі Власа. Здавалося, що всі його сили, вся воля сконцентрувалися в руках, які стискали весло.

— Вибирай воду! — скомандував Влас.

Човен підстрибував, крутився, немов сліпа собачка тикався то праворуч, то ліворуч, повільно повертаючись проти вітру. Ще кілька ударів веслом, і він впевнено пішов до берега...

У 1911 році Чубар закінчив училище. З сумом залишаючи його, юнак в той же час радісно думав про те, що він став дорослим, самостійним, що він буде працювати і зможе допомагати своїм...

Але не так сталося. Молодий, здібний, висококваліфікований робітник даремно оббивав пороги заводів і майстерень, мандруючи по Україні.

Катеринослав, Брянський завод:

— Робоча сила не потрібна.

Донбас, Юр'євський завод:

— Немає місць.

Краматорський завод:

— Робітник? Не треба. Хоча, можливо, на складі...

Чубар згодний на будь-яку роботу. Що ж, нехай і на складі. Потім обіцяють перевести розмітником. І він залишився у Краматорську.

У перший же день у заводській прохідній його зупинив літній робітник:

— Ніби знайомий? Чи не олександрівський?

— Так, звідти.

— Пам'ятаю, бачив тебе, нам на фабрику гостинця привозив. Робітник відвів Власа вбік.

— Тут теж робота йде на всю широчінь. Добре, що сюди попав.

На заводі діяла згуртована підпільна організація. Чубар відразу ж став її активним членом. Знову звична обстановка: пропагандистські гуртки, поширення нелегальної літератури, організація забастовок.

Ось уже в котрий раз хазяїн знизив зарплату робітникам. На заводі почалися заворушення. Більшовики-підпільники запропонували провести загальнозаводську забастовку. Влас став одним з її керівників.

За сигналом підпільників завод завмер. Робітники обрали делегацію, щоб передати вимоги хазяїну, серед делегатів був і Чубар. Але виконати свою місію делегація не встигла: біля дверей кабінету робітничих посланців зустріла поліція. Прямо з заводу їх відвели до в'язниці.

Вузьке загратоване віконечко в камері, іржавий скрегіт замка в глухих дверях, сумні прогулянки з руками за спиною...

— Нічого,— жартували товариші по камері,— не спробувавши тюремної юшки, не станеш справжнім революціонером. Ось тепер, Влас, ти повний курс навчання пройшов!

Після звільнення Чубарю вдалося влаштуватися майстром-водопровідником на Нікополь-Маріупольському металургійному заводі. І працювалося добре, і друзі з'явилися, і пишні сади Маріуполя милували око, але чогось у житті не вистачало. Хотів він учитися. Щоразу Влас думав про те, як багато ще непрочитаних книг, нерозв'язаних задач, невідомих формул. Дедалі частіше снувала в його мозку думка, спочатку непевна, розпливчата, а потім чітко сформульована двома словами: «До Москви». І ось він у Москві.

Та чи міг робітник у царській Росії мріяти про навчання? Тяжка, безпросвітна праця заради шматка хліба — ось єдине, що чекало його. Чубарю довелося розпрощатися із своїми мріями. Він

поступив на московський завод Барі, який виготовляв парові котли.

Робітники спочатку насторожено придивлялися до новачка. Він здавався замкнутим і навіть похмурим. Переслідування поліції, голодне мандрівне життя в пошуках роботи, сувора конспірація не пройшли безслідно. Від такої суворості оточуючим часом було нелегко. Але в щоденному спілкуванні з новими товаришами відкривалась прихована за його зовнішньою суворістю душевна теплота і людяність. Дуже швидко він став своїм у робітничій сім'ї. Тут же, на заводі Барі, Влас Якович познайомився і близько зійшовся з Марком Сергійовичем Степановим. Подружився Чубар і з студентами-українцями, які навчалися в Москві. Вони, як правило, збиралися в одному з будинків Замоскворіччя. Влас Якович не пропускав жодного зібрання. Тут завжди гаряче сперечалися про науку, про мистецтво, згадували рідну Україну, співали хором улюблені з дитинства українські пісні.

У Москві, як і в Краматорську, Чубар швидко налагодив зв'язок з більшовицьким підпіллям. Він відігравав керівну роль у партійному осередку заводу Барі, був тісно зв'язаний з робітниками заводу «Динамо», одного з найбільших у місті.

Приховувати свою революційну діяльність Чубарю було дуже важко. Він жив у будиночку на території заводу, і кожний його вечірній вихід чи на робітничу сходку, чи на збори осередку не міг пройти непоміченим.

— Де це ти гуляєш? — немов з приклеєною усмішкою запитував його майстер, який — про це всі знали — був зв'язаний з царською охранкою.

— До милої на побачення ходжу, — не задумуючись відповів Чубар. — Доньку табельщика Іванова знаєш?

Довго він водив за ніс шпиків. Проте авторитет, яким користувався Влас Якович серед товаришів, його активна роль у виступах проти хазяїв не були таємницею, і заводське начальство шукало лише привід, щоб позбутися небажаного робітника.

На початку світової війни завод Барі був переведений на виробництво мін для підводних човнів. Активізувалась діяльність більшовицького осередку, члени якого влаштували маївку робітників під лозунгом «Геть війну!» Одним з головних організаторів став Чубар. Це була остання крапля в чаші терпіння хазяїв. Хоча усім робітникам заводу була надана відстрочка від військової служби, Чубар її не одержав — його тут же призвали до армії.

Незабаром Власа Яковича перевели до Петрограда на гарматний завод, який підлягав військовому відомству. Завод був

одним з провідних оборонних підприємств країни, і начальство пильно стежило за поведінкою робітників, намагаючись у зародку придушити будь-які революційні виступи. Проте Чубар зумів обдурити пильність охранки: за його безпосередньою участю на заводі була створена міцна більшовицька організація.

Більшовики вели пропаганду в масах, закликали до боротьби проти самодержавства, викриваючи імперіалістичний характер війни.

Чубар і його товариші по більшовицькому осередку щоразу з нетерпінням чекали виходу нового номера «Правды». Заглиблюючись у кожне слово, вони ще і ще раз жадібно перечитували ленінські праці.

Володимир Ілліч допомагав більшовикам зрозуміти глибоко приховані пружини війни, вселяв у них віру в неминучість соціалістичної революції.

Багато часу і коштів витрачав Чубар у той час на самоосвіту. Посилено вивчав англійську і французьку мови, збирав і вивчав книжки з теорії сталевих конструкцій, залюбки читав художню літературу. «Сподіваюсь за зиму значно посунути свої знання,— писав він додому,— якщо не здохну з голоду».

Зі своїми односельчанами Чубар підтримував постійний зв'язок, часто листувався, допомагав порадами. У листах Влас Якович агітував земляків за створення у Бурлацькому сільсько-господарського кооперативу. Він старанно розшукував книжки, які пропагували цю ідею, і купляв їх, щоб відіслати в село.

Не переривав Влас Якович зв'язків з московськими друзями. Переписку з ними він всіляко використовував для пропаганди більшовицьких ідей, спритно обходячи рогатки цензури. У своїх листах, зовні невинних, Чубар розповідав про революційні виступи петроградського пролетаріату. На заводі Барі завжди з нетерпінням чекали вісточка з Петрограда, жадібно читали їх, передаючи з рук в руки.

Тісно зв'язаний з революційним рухом, Чубар відчував подих часу, розумів, що самодержавство доживає свої останні місяці. «Тримайся, кріпись,— писав він Степанову влітку 1916 року,— вже менше залишилось терпіти, ніж терпіли».

Через півроку в країні відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція. З комфортом розташувались в розкішних палатах Зимового палацу, міністри Тимчасового уряду чемно вітали один одного із завоюванням «свободи». А кулі, як і раніше, косили російських мужиків, одягнутих у ненависні їм шинелі. У селах, як і раніше, бідували їхні дружини, матері і батьки, не

одержавши і клаптя обіцяної землі. У міських халупах голодували діти робітників. Народ мріяв про справжню свободу, і дати її могла лише соціалістична революція.

3 квітня 1917 року петроградський пролетаріат зустрів свого вождя — Володимира Ілліча Леніна, який повертався на батьківщину після довгих років еміграції. У багатотисячному натовпі, затамувавши подих, слухав натхненну промову Леніна і Влас Якович Чубар. З усіх кінців величезного майдану Фінляндського вокзалу було ясно видно спрямовану вперед фігуру вождя, чути було його карбовані слова:

— Хай живе соціалістична революція!

Почався новий етап в історії країни, в діяльності партії, в житті її вірного сина Власа Чубаря.

В. Дробужев і Н. Думова.

ГЕРОЇ «ПОТЬОМкіНА»

У середині березня 1905 року двадцять п'ять чорноморських моряків повернулися з Кронштадта до Севастополя.

Личов дістав призначення на ескадрений броненосець «Князь Потёмкин Таврический».

Другого ж дня після повернення до Севастополя йому вдалося побачити Олександра Макарова і передати йому посилку від брата.

Личов докладно розповів Олександрові про січневі події в Петербурзі, про революційні настрої балтійських моряків, про боротьбу В. І. Леніна за створення партії робітничого класу нового типу.

Макарову теж було що розповісти другові.

— Меншовики і тут шкодять. Та чорноморці йдуть за Леніним. Наші більшовицькі гуртки ростуть і міцніють. Навіть Чухнін визнав, що ми не спимо.

Макаров показав Личову цікавий документ.

Віце-адмірал вирішив знищити крамолу на кораблях і в екіпажах наказом:

«За останні роки,— було сказано в наказі Чухніна від 13 лютого 1905 року,— в командах Чорноморського флоту внаслідок багатьох побічних причин ми розкрили згубне вчення, надзвичайно небезпечне... для суспільного добробуту й порядку, що потрібен для безпеки. Розповсюдники цього вчення намагаються переконати нижні чини, яких вони піймали в свої тенета, що існуючий порядок треба зруйнувати і що руйнівники зуміють на його місці збудувати інший порядок, де не потрібно буде ні поліції, ні якоїсь іншої охорони, ні навіть війська... Зло пустило глибоке коріння, і багато хто вже став на слизький шлях революційної боротьби».

Визнання Чухніна, що «зло», тобто революційні ідеї, пустило глибоке коріння і багато матросів стали на революційний шлях, дає можливість робити висновок про розмах підпільної роботи соціал-демократів.

Чухнін писав далі:

«Вороги звили своє гніздо в Севастополі, як у місці зосередження флоту, і ведуть пропаганду, підготували заворушення 127

З листопада, штучно почавши буйства і руйнування... Підбурювачі майже щоденно розкидають десятки й сотні відозв як у порту, так і біля казарм».

Наказ Чухніна подівав в інший бік, навіть до певної міри допоміг більшовикам. До видання наказу деякі матроси, коли зверталися до них з пропозицією взяти участь у роботі соціал-демократичного гуртка, говорили:

— Вас мало. Батогом обуха не переб'єш.

Після того як зачитали наказ, що по суті пропагував роботу соціал-демократів, матрос, який раніше сумнівався, розмірковував уже інакше:

— Виявляється, вас багато. Тоді й мені не личить стояти осторонь.

Соціал-демократичні організації на кораблях і в екіпажах після наказу поповнилися новими членами. Ще людніше стало на нелегальних матроських сходках, ще більше зріс інтерес до соціал-демократичної літератури і листівок.

Макаров поцікавився, куди призначили Личова після школи.

— На «Потьомкіна»?! — обрадувався він. — Значить, знову вкупі будемо! Гарні хлопці у нас на броненосці. Та є, видно, і шпиги. Будь обережний.

Макаров уже кілька місяців служив на «Потьомкіні». Його перевели сюди з «Березани».

Личов спитав про Бессалаєва.

— У нас на «Потьомкіні». Як і раніше, вчить молодих стрілецької справи.

Від Макарова довідався Личов, що на «Потьомкіні» служить і його друг Іларіон Шестидесятий, разом з яким він учився на мінного машиніста на учбовому крейсері «Березань».

Коли Личов прийшов на пристань Південної бухти, перед його очима постав новенький тритрубний корабель. Освітлений промінням сонця, він виблискував надраєною міддю і свіжою, ще не побляклою фарбою. Це й був ескадрений броненосець «Князь Потёмкин Таврический». Корабель мав могутнє озброєння: чотири 305-міліметрових гармати, шістьнадцять 152-міліметрових, чотирнадцять 75-міліметрових, не рахуючи гармат меншого калібру і торпедних установок. Один з найбільших за тоннажністю (12 500 тонн) броненосець досягав у довжину 113 метрів і в ширину 22 метри. Потужні машини дозволяли розвинути швидкість до 16 вузлів. Команда складалася із 740 матросів, 12 кондукторів і 20 офіцерів.

«Красунь!» — подумав Личов.

Повз нього, вітаючи один одного, проходили матроси. На грудях у одного з них він помітив георгіївський хрест і срібну медаль.

— Що це за медаль, браток? — поцікавився Личов.

— За бій «Варяга» під Чемульпо,— відповів йому високий і ставний матрос.

— Служив на «Варяге»?

— Еге ж, довелось. Нас тут декілька таких.

І справді, в 36-му флотському екіпажі було більше десяти матросів з «Варяга», хоробрих, мужніх учасників безприкладного бою російського крейсера з цілою японською ескадрою, що напала на нього у корейському порту Чемульпо. Серед них були машиніст Сергій Михайлов, кочегари Іларіон Малишев, Петро Поліков, Олександр Фролов і матроси Адольф Войцеховський, Іван Стрекалов, Юхим Рябов, Федір Хоторков, Андрій Степанов, Дорофій Мусатов, Олексій Пека.

Герої «Варяга» становили бойовий кістяк екіпажу. На них дивились як на бувалих, обстріляних моряків, поважали їх.

— А ти на якому кораблі служиш? — поцікавився матрос, що відповідав Личову.

— Та ось, на «Потьомкіна» призначили.

— Виходить, до нас. Я з другої роти. Побачимось на кораблі.

— А хто командує броненосцем? — запитав Личов.

— Капітан першого рангу Голіков. За лютість ми звемо його просто чортом.

Матроси не дарма прозвали так свого командира. З нижніми чинами Голіков не міг розмовляти спокійно, без окрику й грубощів. За найменшу провину він бив матроса, саджав до карцера, ставив на добу під рушницю, з будь-якого приводу позбавляв команду звільнення до міста, свавільно затримував протягом кількох місяців виплату матросам їх мізерної платні. Нижнім чинам на броненосці не дозволяли читати газети. У кубриках систематично влаштовували поголовні обшуки.

До пари командирові були старший офіцер броненосця капітан другого рангу Гіляровський і артилерійський офіцер лейтенант Неупокоєв. Одно слово, на «Потьомкіні», як і на інших кораблях, лютувало цілковите свавілля офіцерів.

Личова призначили на броненосці мінно-машинним квартирмейстером¹. Почалося його життя в новому колективі. Першого ж

¹ Квартирмейстер — перший унтер-офіцерський чин у царському флоті, молодший унтер-офіцер.

дня після занять він зустрівся на баці біля гнота з Шестидесятим. Іларіон дуже шкодував, що Личова не призначили до четвертого відділення, в якому він був сам. На «Березани» вони служили разом. Друзі довго й щиро розмовляли.

Час минав непомітно. Личов уважно приглядався до матросів машинної команди, прислухався до розмов, знайомився з новими людьми. Він помічав, що й до нього дехто з нових товаришів придивляється.

Одного вечора до Личова підійшов кочегар Нікішкін, невисокий на зріст матрос з вугруватим обличчям, і сказав:

— Приходь після вечері до нашого кубрика, будемо читати євангеліє.

— Не вірю я в царство небесне, більше земним цікавлюсь,— відказав Іван.

— Однаково заходь,— настійливо запрошував кочегар,— є й земні новини.

Личов пішов з цікавості. «Невже,— думав він,— матроси броненосця справді захоплюються церковною літературою?»

У кубрику вже сиділо декілька чоловік. Серед них Личов побачив Скребньова, що був також призначений мінно-машинним квартирмейстером на «Потьомкін». Посміхнувшись, він по-змовницькому підморгнув йому.

Тільки-но всі запрошені зібрались, Нікішкін дістав з рундука євангеліє і почав читати... щось зовсім не святе. Виявилось, що в євангеліє він майстерно вшив брошуру, в якій були викладені мета і завдання соціал-демократичного руху, розповідалось про те, як робітники й селяни Росії піднімаються на боротьбу з самодержавством.

Читав Нікішкін тихо, майже пошепки. Як тільки чулись поблизу кроки, він вправно перегортав кілька десятків сторінок і читав далі вже голосно і співуче, наче в церкві, євангельські заповіді.

До кубрика зайшов Голіков, високий на зріст, з конусовидною борідкою. Матроси вмить схопилися з місць.

— Ти що там знову читаєш! — буркнув він, жестом вимагаючи книгу.

— Святе євангеліє, ваше високоблагородіє! — гаркнув Нікішкін.

Він подав Голікову книгу. Той подивився на обкладинку з хрестом, повернув її і сказав:

— Ну, це можна.

Як тільки командир пішов, матроси почали далі читати «євангеліє». Читали до самої перевірки.

— Заходьте завтра в такий самий час,— запропонував Нікішкін Личову і Скребньову.

Наступного дня Личов узнав, чому Нікішкін так сміливо запросив його до кубрика на читання нелегальної літератури. Виявилось, що кочегарові про нього вже говорив матрос Бессалаєв.

Із самим Бессалаєвим Личов зустрівся пізніше. Степан докладно проінструктував Личова, як йому поводитись, охарактеризував офіцерів броненосця, головного боцмана, наказав бути обережним, попередив, що Голіков шляхом підкупу створив на броненосці цілу сіть донощиків. Личов довідався, що на кораблі є кілька соціал-демократичних груп.

— Ти й Скребньов увійдете до групи Нікішкіна,— сказав Бессалаєв.— У неділю 20 березня «Централка» збирає за містом сходку. Будуть матроси з усіх кораблів. Постарайтесь зробити так, щоб вас зранку звільнили в місто. На сходку підете з Макаровим, а до мене й Нікішкіна там не підходьте.

Повернувшись на броненосець, Личов під час обіду побачив кочегара і, вибравши зручний момент, передав йому привіт від Бессалаєва.

У відповідь Нікішкін міцно потис Личову руку.

У неділю зранку мрячив дощ, але свіжий вітерець швидко розігнав хмари, що нависли над містом. О 9 годині Личов і Скребньов, як домовились, були біля пам'ятника Нахімову. Туди ж прийшов і Макаров, який чекав товаришів у провулку. Разом вони пішли Великою Інкерманською дорогою і швидко порівнялися з жінкою, що відпочивала на пагорку. Макаров запитав:

— Як би водички випити, хазяйко?

— Іди, браток, вправо стежкою, там є джерело,— відповіла жінка.

Звернувши з дороги, вони потрапили в чагарник, кілька хвилин пробиралися ним, держачись ледве помітної стежки, і, нарешті, вийшли на галявину. Там уже сиділо більше п'ятдесяти матросів, а нові й нові групи все ще підходили звідусіль. На сходку з'явилися майже всі унтер-офіцери, що прибули з Кронштадта. Вони вже включились в революційну роботу на кораблях Чорноморського флоту. Тут Личов побачив і матроса, з яким розмовляв, коли вперше йшов на корабель.

— Хто цей з «георгієм»? — запитав він у Макарова.

— Той, що з Вакуленчуком іде? Це колишній вiстовий командира «Варяга» Войцеховський. З Гришею вони земляки, волості у них суміжні, та й на броненосці в одній роті служать.

Личов посміхнувся до Вакуленчука як до давнього знайомого. Невисокий на зріст, міцної будови тіла, з чорним кучерявим волоссям, Григорій ішов твердою матроською ходою. В його фігурі відчувались впевненість і сила.

— Дивись-но, і Панас сьогодні з'явився! — здивовано сказав Макаров, побачивши мінно-машинного унтер-офіцера Матюшенка.— Не завжди приходить,— пояснив він Личову.— З химерами моряк, не визнає організації. Проте матроси його поважають.

— За що? — поцікавився Личов.

— Не терпить він несправедливості, не може бути байдужим у таких випадках.

Згодом Личов сам переконався, що це так і є. Коли в присутності Матюшенка хто-небудь починав збиткуватися над матросом, його сухе вилицювате обличчя ставало цеглисто-червоним, а ясні очі під кошлатими рудими бровами грізно темніли. Тоді для нього не існувало ні начальників, ні будь-яких заборон. Наступаючи на кривдника, він починав говорити швидко, збиваючись, але гаряче й переконливо. Матроси відчували, що ця людина за свого брата-моряка піде в огонь і воду, і по-своєму любили його. Та Матюшенко наче не помічав цього і часом поводився з товаришами підкреслено грубо.

Личов якось спостерігав таку сцену. До Матюшенка підійшов новобранець і, тримаючи в руках одержаного листа, став журитися, що дома здохла однісінька корова. Матюшенко ні з того, ні з сього раптом розлютився і закричав на матроса:

— Ти, чортяка, за корову матросів і корабель, може, продаси?!

Побачивши переляк на обличчі новака, він раптом осікся, став плескати його по плечу і вже зовсім іншим тоном сказав:

— Нічого, браток, нічого. Настане час — буде і у нас багато корів. Дамо тобі з десятка. Вистачить, га? Ех, село ще ти!

Молодий матрос здивованими очима поглядав на Матюшенка і не знав, що робити: образитись чи сміятись разом з ним.

Такий вже був неврівноважений характер у Панаса.

...Близько полудня на галявині зібралось коло двохсот матросів. Почався мітинг. Першим виступив від імені матроського комітету РСДРП Петров.

З того, як запросто він поводився, як палко і переконливо говорив, Личов зрозумів, що це досвідчений революціонер, подібний до тих, яких уже зустрічав у Петербурзі.

— Товариші! — звернувся Петров до присутніх.— Революція, початок якій поклали пітерські робітники, не згасла. Полум'я її охоплює все нові райони. Слідом за робітниками піднімаються на боротьбу селяни Поволжя, України, Закавказзя. До перемоги революції народи Росії веде Володимир Ілліч Ленін.

— Не тільки Ленін,— несподівано пролунав голос Матюшенка.

— Кого ти, Панасе, ще маєш на увазі? — спокійно запитав Петров.

— А Мартов?

— Мартов тягне нас назад, зриває революцію. За Мартовим виходить, що революцію повинна очолити буржуазія.

Огляdivшись навколо, Петров пошукав очима Вакуленчука і звернувся до нього:

— Григорію, тобі довелося працювати на хазяїна. Скажи, чи віриш ти тому, що Терещенко може стати захисником робітників і селян.

Вакуленчук підвівся, спокійно оглянув присутніх.

— Чудес,— відповів він,— на світі не буває. Довірити цю справу Терещенку — все одно, що пустити цапа в город і сказати йому: «Стережи, цапе, капусту».

Матроси схвально засміялись.

Петрова більше не перебивали. Учасники сходки уважно слухали оратора. Він говорив про те, що послідовники Мартова, меншовики, є й на кораблях, що вони намагаються відвернути матросів від революції, всіляко перешкоджають спільним виступам з робітниками.

— У ці дні ми не можемо бути байдужими. Матроси броненосця «Екатерина» доручили мені сказати, що вони готові підтримати робітників і селян у боротьбі з самодержавством. А який настрій у матросів на інших кораблях? Що скажуть потьомкінці?

Вакуленчук знову підвівся і заявив, що матроси ескадреного броненосця стоять за скасування самодержавного режиму, за скликання Установчих зборів. Вони вимагають припинення безглуздої кривавої війни на Далекому Сході, а також скорочення флотської служби з семи до трьох років і збільшення платні.

— Ми хочемо,— додав він,— щоб гроші, які дає казна на постачання матросів, витрачали під нашим контролем, а продукти купували наші виборні.

Після Вакуленчука виступали представники від інших кораблів. Вони також говорили про зростання революційних настроїв. Мітинг закінчився ухваленням резолюції:

«Ми, матроси Чорноморського флоту, зібравшись у кількості 194 чоловік, приєднуємо свій голос до голосу російських робітників, що представлені їхнім передовим загоном, російською соціал-демократичною робітничою партією, і вимагаємо скасувати самодержавний режим і замінити його демократичною республікою...»

Далі в резолюції були перелічені вимоги, які виставляли матроси. Головними серед них були негайне припинення війни і скликання Установчих зборів.

Голосували за резолюцію одностайно. Після цього всім присутнім були роздані листівки для розповсюдження на кораблях і в екіпажах. Личов теж узяв з собою десяток прокламацій.

Розходились не зразу. Багато хто взяв з собою їжу і тепер, сівши на траві, закушував. Скребньов, Личов і Макаров розмістились на узліссі. Повз них, розмовляючи, пройшли Вакуленчук і Матюшенко. Личов почув обривок їхньої розмови.

— Хто це тобі такі казки розповідає? — запитував Григорій.

— Савотченко все бубонить: Мартов та Мартов.

— Не слухай Савотченка, він — угодовець. Не вірю я йому.

Вакуленчук, провівши Матюшенка, повернувся до місця сходки.

...Наступного ранку в двері каюти командира броненосця постукав сигнальник Фрідріх Веденмеєр. Матроси вже давно помітили, що цей рудуватий і сухорлявий хлопець підлещується до начальників.

— Мені під подушку поклали, ваше високоблагородіє, — доповів Веденмеєр, кладучи на стіл листівку. — Матрос Іван Каберда розповідав, що вчора революціонери збирались у лісі, про його імператорську величність погано говорили. Ходили туди і наші.

— Хто, хто ходив? — закричав Голіков.

— Не можу знати, ваше високоблагородіє!

— А хто тобі прокламацію поклав, ти знаєш?

— Не можу знати, ваше високоблагородіє!

— Не можу знати! Не можу знати! — скипів Голіков, але швидко взяв себе в руки. — Довідайся, голубе, хто ходив. Добре обдарую.

Голіков ткнув у руки Веденмеєру карбованця і викликав вахтового офіцера мічмана Тихменєєва.

— Звідки на кораблі з'явилися листівки?

— Які листівки, ваше високоблагородіє?

— Які, які, революційні! — кричав Голіков.— Нічого ви не знаєте! Нічого не бачите! Обшукати всіх, винищпорити скрізь.

Але обшук виявився безрезультатним. На «Потьомкіні», як і на інших кораблях, конспірація була налагоджена вміло. Незважаючи на арешти деяких матросів, запідозрених у розповсюдженні листівок, жандармам не вдалося виявити керівників соціал-демократичних організацій на кораблях.

Не вдалося дізнатись Голікову й про те, хто з його корабля ходив на таємну сходку за місто.

І. Пономарьов

ГРИГОРІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ ОРДЖОНІКІДЗЕ(СЕРГО)

Ім'я Г. К. Орджонікідзе (1886—1937) — найвірнішого і найдіяльнішого більшовика, як назвав його В. І. Ленін, відоме всій країні. За плечима Орджонікідзе славний шлях революціонера-підпільника, надзвичайного комісара Раднаркому на півдні Росії, видатного військового діяча, талановитого керівника більшовицької організації Закавказзя. Партія і робітничий клас знали Г. К. Орджонікідзе як безстрашного організатора і вожака мас, справжнього лицаря революції.

Це був стійкий і послідовний більшовик-ленінець, який протягом усього свого життя відстоював чистоту марксистсько-ленінської теорії, єдність партії робітничого класу, вірність прапору пролетарського інтернаціоналізму.

Керуючи роботою Центральної Контрольної Комісії Робітничо-селянської інспекції, Г. К. Орджонікідзе багато і плідно працював над удосконаленням радянського апарату. Він нещадно викривав окремі недоліки в роботі радянських органів і насамперед — бюрократизм.

В обстановці розгорнутого наступу соціалізму діяльність РСІ в галузі економічного будівництва набула виключної сили і значення. Тому партія послала сюди Орджонікідзе. Він стає у 1926 р. народним комісаром Робітничо-селянської інспекції СРСР і одночасно заступником Голови Ради Народних Комісарів та Ради Праці і Оборони СРСР, енергійно бореться за розгортання більшовицької критики і самокритики в роботі радянського апарату.

У своїй практичній роботі С. Орджонікідзе послідовно проводив ленінську політику розвитку радянської демократії, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку.

У 1930 р. партія поставила Г. К. Орджонікідзе на пост голови Вищої Ради Народного Господарства СРСР. Одночасно Орджонікідзе був введений до Політбюро ЦК партії.

У найвідповідальніший період радянського будівництва Серго Орджонікідзе очолив промисловість СРСР. Під керівництвом Комуністичної партії С. Орджонікідзе забезпечив могутній розквіт важкої індустрії, створення гігантів першої п'ятирічки, за що був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора та ін.

Усім своїм життям Г. К. Орджонікідзе підтвердив висловлений ним принцип: «Немає більшого патріотизму, як патріотизм чистоти Радянської влади і служіння пролетарським інтересам».

ШЛЯХ БІЛЬШОВИКА

...Вперше я зустріла Серго вересневого хмарного дня 1916 року. Разом з подругою ми йшли широкою вулицею села. Нам зустрівся худий і стрункий кавказець. Він був одягнений в ношене осіннє пальто. Шапки на ньому не було, і вітер розвівав його кучеряве довге волосся.

— Хто це? — звернулась я до подруги.

— Новий фельдшер...— Подруга помовчала.— Не то черкес, не то грузин.

Ми пройшли мимо.

— Звідки він? — знову спитала я.

Подруга знизала плечима:

— Не знаю...

Через кілька днів я зустріла нового фельдшера на пристані біля пароплава.

В наших глухих місцях пароплав був єдиною розвагою. Разом з ним приходили свіжі новини з Росії, приїжджали нові люди... Трудно передати, з яким хвилюванням чекали в глухих сибірських селах після довгої зими першого пароплава. Це було для нас святом. Весь народ валом валив на пристань.

Але тепер була осінь. Накрапав дрібний дощик. Він навіював смуток. Я думала про те, що скоро настане зима і сонце майже зовсім перестане показуватись з-за обрію. Зимовий день в Якутії дорівнює чотирьом годинам...

Незабаром я познайомилась з новим фельдшером. Моїм учням треба було прищепити віспу, і він прийшов до нас.

Мене вразило, з якою увагою і любов'ю була проведена Серго ця процедура. Жодне з моїх дітей не проявило ні найменшого страху.

Потім я стала зустрічатись з фельдшером у сім'ї одного місцевого жителя. У молодій жінки — Каті — було багато дітей. Одного разу у неї захворів десятилітній син. Запросили фельдшера. Коли він увійшов у кімнату, троє дітей гралась біля столу. Вони перелякано глянули на фельдшера. Його великі чорні очі, вуса і зачесане назад волосся викликали в них страх.

— Циган! — закричали вони і сховались під стіл.— Це циган!

Фельдшер пройшов в глибоку кімнату, де лежав хворий хлопчик. Він уважно оглянув дитину і прописав ліки. Нічого страшного з хлопчиком не було — звичайна інфлуенца.

Діти, як і спочатку, з страхом поглядали на «цигана». Він підійшов до них і з жартами став витягати їх з-під столу. Спочатку діти відбивались і пищали, але весела, добра усмішка фельдшера заспокоїла і підбадьорила малят. Уже через п'ять хвилин фельдшер і діти були друзями. Діти сиділи у нього на колінах, а він лоскотав їх своїми пушистими вусами і навчав грузинської скоромовки: «ква, ква, кончала; кончала да кончала; гогона да гогона».

— Дядю, а що це значить? — питали у нього діти, з сміхом повторюючи незрозумілі слова.

— Секрет.

— Ну, дядечку, любенький...

— Ні, не скажу.

Фельдшер дуже любив дітей, і діти платили йому тим самим. Він став найдорожчим гостем у Каті, і завжди з його приходом в домі починалось загальне пожвавлення.

Часто бувало, що він привозив з далекого якутського селища хворих дітей. З якою увагою, з якою дбайливістю лікував він їх! Він сам обмивав їх брудні тіла, сам робив перев'язки, годував...

В домі Каті я довідалась, що він — засланець і звать його Григорієм Костянтиновичем Орджонікідзе. Прізвище було настільки трудним, що ми попросту стали називати його «Грузею», а пізніше — Серго.

Люди півдня важко переносять різку зміну клімату. В суворій Якутії вони часто хворіють.

Проте Серго порівняно легко переносив сувору якутську зиму. Часто, незважаючи на морози в 60 градусів, він на парі коней з бубонцями їздив по навколишніх селищах.

Ми турбувались про Серго. Наряджали його в теплий чорний кожух, а зверху одягали доху. В цьому вбранні Серго мав вигляд дуже смішний, тому що доха була короткою і з-під неї виднілись довгі поли кожуха.

Дільниця, яку Серго доводилось об'їжджати, простягалась на північ на 50 кілометрів, на південь — приблизно на 200 кілометрів і на схід — на 250 кілометрів. Його кибитка спускалась з крутого берега Лени, де лежить село Покровське, і надовго пропадала в тайзі.

Серго з винятковою добросовісністю ставився до роботи. Амбулаторний прийом він починав рано, годині о шостій ранку.

Завідувачка лікарні не раз із здивуванням питала Серго, чому він так рано починає роботу.

Він відповідав:

— Хворих багато, якути приходять з навколишніх селищ. Не можу ж я заставляти їх ждати.

Якути дуже любили Серго. Він був не тільки хорошим медиком, а насамперед людиною; він вникав у побут своїх пацієнтів, уважно ставився до них.

Наближався січень, а разом з ним — і зимові канікули в школі.

Серго запропонував мені:

— Поїдемо разом в Якутськ?

Я погодилась.

В ясний морозний день я, тепло закутана, вийшла на ганок. В кибитці з бубонцями мене уже чекав Серго.

Подорож від Покровського до Якутська пройшла весело і непомітно. Серго співав пісні, розповідав мені про своє дитинство.

Пізно ввечері ми приїхали в Якутськ. Це було досить велике місто, майже всі будинки в ньому були дерев'яні. На головній вулиці горіла електрика.

Ніч під Новий — 1917 — рік Серго провів у товаришів. Під виглядом свята там відбувались підпільні збори більшовиків. Посеред кімнати була влаштована ялинка, на столах — вино, закуска.

О. Ярославський зробив доповідь про поточний момент і завдання партії. Він мав більші, ніж інші засланці, можливості для підготовки до цієї доповіді, тому що працював у музеї і міг, не викликаючи підозри, цілими днями сидіти над літературою. Сама музейна робота була зв'язана з книгами і різними довідниками.

О. Ярославський дав аналіз сучасного становища і зробив висновок про неминучість революційного вибуху в країні.

Серго палко підтримав цю думку. Він говорив, що розруха в країні і затяжна імперіалістична війна повинні неминуче привести Росію до соціального перевороту.

— Повалення самодержавства! — запально кричав він. — Негайне припинення війни!..

Серго дуже любив маленьку дівчинку Маріанну — дочку Ярославського, постійно пестив її і любив розповідати, як після повернення на батьківщину вони разом будуть боротись проти царя, який загнав їх у заслання, переможуть його і тоді почнеться радісне, прекрасне життя.

У своїх мріях Серго доходив до екстазу. Він шумів, співав і навчав Маріанну близьких кожному революціонерів лозунгів:

— Геть царя!

— Геть поміщиків і фабрикантів!

— Геть війну!

Серго питав Маріанну:

— Ми переможемо? Так?

І в знак того, що перемога неминуча, Серго учив дівчинку кидати на підлогу склянки і разом з нею весело сміявся.

Незабаром разом з Серго я вернулась з Якутська в Покровське. Зима була в повному розпалі. Було так холодно, що якути приробляли до вікон великі крижини. Вони зберігали тепло, але зате в юрті наставала цілковита темрява.

На початку лютого Серго поїхав на цілий тиждень за сто п'ятдесят верст від Покровського — в селище Сінськ.

Несподівано я одержала коротку телеграму: «Поздоровляю».

140 Я нічого не зрозуміла. Незабаром я довідалась, що вибухнула

Лютнева революція. Самодержавство було повалене. Десяток тисяч верст відділяє Якутськ від Петрограда, але, незважаючи на це, засланці довідались про Лютневу революцію в день перевороту. Це виявилось можливим тому, що у засланців-більшовиків був тісний зв'язок з центром і звідти прийшла умовна телеграма: «Побачення з матір'ю дозволене».

Серго невимовно зрадив і тут же помчав у Покровське. В своїй кибитці з бубонцями він робив на день по сто верст. На другий день після того, як я одержала його привітальну телеграму, він появився в Покровському.

Спершу Серго заїхав у крамницю, яка стояла на краю села. Там завжди товпився народ. Незабаром він під'їхав до нашого будинку і, не скидаючи дохи і кожуха, увірвався до нас в кімнату. Обличчя у нього було збуджене, радісне.

— Ура! Ура! Революція!..— кричав він.

Вслід за Серго в кімнату ввійшов візник-якут. Він був одягнений у теплу шубу, на ногах у нього були хутряні торбоси — чоботи.

— Пельсер бит,— сказав він, часто кліпаючи своїми вузькими очима,— букатип ірянь халбит, ітірік ду: ирета день тоюга биха солу.

Це означало:

«Фельдшер наш зовсім збожеволів або п'яний: він всю дорогу кричав і співав».

Я, сміючись, переклала слова якута Серго. Той розсміявся:

— А я дійсно був як божевільний. Мені всіх хотілося цілувати. Я готовий був кинутись на шию кожному зустрічному. Воно й правда, якут мав підстави подумати, що я збожеволів.

Серго запропонував мені переїхати в Якутськ. Я не могла цього зробити, тому що настала весна, а з нею — екзамени. Треба було закінчити заняття в школі.

Ми вийшли на вулицю. Серго замовив на поштової станції перекладних коней і того ж вечора поїхав у Якутськ.

ЯКУТСЬК

У Якутськ Серго приїхав в день урочистого засідання «Комітету громадської безпеки», який організувався тут.

Серго був введений від більшовиків в склад членів «Комітету громадської безпеки». Крім цього, він був членом президії Якутської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, членом суду і ін., і ін.

В «Комітеті громадської безпеки» більшовики вели запеклу боротьбу з меншовиками і есерами, з духовенством і торговцями, з царськими чиновниками і домовласниками. Тут ішла непримиренна класова боротьба. В той час як більшовики відстоювали лозунг про восьмигодинний робочий день, есери і домовласники були проти цього. Навіть у піснях позначилась різниця: більшовики співали бадьорі гімни — «Інтернаціонал» і «Варшав'янку», меншовики і есери тягнули тоскних народницьких пісень: «Стонет и тяжело вздыхает бедный наш русский народ» і т. п.

Засланці не могли виїхати з Якутська через страшенне весняне бездоріжжя. Треба було чекати літа. Серго не раз повторював, що час, який лишився у більшовиків, необхідно використати для організації місцевого бідняцького напівпролетарського населення.

Есери висунули лозунг організації спілки сільських господарів. В противагу їм більшовики боролись за організацію сільськогосподарських робітників, переважно якутів.

Серго відіграв значну роль у боротьбі з есерами і меншовиками, будучи членом першого Якутського комітету РСДРП (більшовиків). В цей час він був зайнятий організацією медичних працівників, але не залишав без уваги і організацію сільськогосподарських робітників. Серед засланців-більшовиків і місцевого населення Серго користувався величезним авторитетом.

Тривалу боротьбу довелось витримати більшовикам у селищі Мархі. Там у куркулів батрачили якути. Влітку вони працювали від зорі до зорі. В умовах коротких якутських ночей це значило, що їм удавалось поспати лише дві-три години на добу.

Якути-батраки були дуже забиті. Вони боялись своїх хазяїв, тремтіли перед поліцейськими. Треба було мати велику впертість і наполегливість, щоб революційні заклики дійшли до їх сердець. Але Серго в повній мірі мав цю наполегливість. Він керував боротьбою проти есерівської спілки сільських господарів.

Одночасно Серго не залишав своєї фельдшерської роботи. Міська лікарня, де він працював, містилась на околиці Якутська, проти тюрми. Жив він тут же, в малесенькій чисто вибіленій кімнаті. Меблі були більш ніж скромні: стіл, солдатська койка і табурет. Коли я заходила до Серго, він примушений був сідати на підвіконник.

Я по-старому продовжувала жити в Покровському. У мене був гарячий час — раз у раз з Якутська стали наїжджати ревізори. Можливо, пронюхали, що учителька приходської школи стала часто зустрічатись з засланцями. Одного разу до мене приїхав архієрей. Він лишився дуже незадоволений з того, що мої учні

погано кланялись і хрестились. Він суворо зауважив мені і зробив відповідний запис у журналі.

Серго часто присилав мені з Якутська листи. 17 березня я одержала від нього такого листа: «...До дванадцятої години дня працюю в лікарні, а решту часу присвячую іншій, любимій роботі.

Ми — політичні засланці — думаємо зафрахтувати окремих пароплав з баржею і виїхати числа 17—20 травня...»

В кінці листа була приписка: «Я такий стомлений, що ледве воджу пером».

Через два тижні після цього Серго писав, що в Якутську відкрився з'їзд, на якому йому необхідно бути присутнім. Якутська організація більшовиків уже давно намітила скликання з'їзду якутської бідноти. Підготовка до цього з'їзду забрала дуже багато часу.

З'їзд якутів! Вперше в історії цього народу їх скликали на з'їзд! Великі труднощі були в тому, що доповідь треба було зробити якутською мовою. Підняти якутські маси — означало залучити на сторону більшовиків найчисленнішу народність області.

Більшовики розкріпачували якутську бідноту. Вони розв'язали дуже важливе питання про анулювання заборгованості бідняків. З селян знімався багаторічний податковий тягар.

На з'їзді якутів були поставлені такі питання, як земельне, питання про відокремлення церкви від держави. Були прийняті постанови про виборче право для чоловіків і жінок з 18 років. Церква була відокремлена від держави і школа від церкви.

Однак практичне здійснення цього викликало одчайдушний опір тойонів і їх захисників — чиновників, есерів і меншовиків.

На одному з мітингів царські чиновники стали кричати, що більшовики підривають основи державності і порядку, встановленого богом і царем.

Серго виголосив на цьому мітингу палку промову проти царських чиновників, есерів і меншовиків. Він говорив, що чиновники вірою і правдою служать експлуататорським класам і не хочуть служити народові. Він викривав їхню тупість, найбезчесніші вчинки. Хабарництво — цю характерну рису чиновницького царського апарату — Серго піддав нищівній критиці.

З місць почувлись крики:

— Не давайте йому говорити!

— Геть!

— Женить його!

Серго гнівно крикнув:

— Всі царські чиновники — хабарники!

Одчайдушний шум знявся у залі. Чиновники, есери і меншовики полізли до трибуни: вони стали вимагати від голови позбавити Серго слова. Хтось істерично крикнув:

— Він не вміє поводитись на зборах!

Йому вторив чийсь писклявий голос:

— Таким людям не треба давати волі!..

У відповідь Серго крикнув:

— Серед вас ні одного чесного нема!.. Хто не брав хабара — виходь сюди! Я тверджу, всі ви — хабарники.

Чиновники демонстративно вийшли з залу: вони розуміли, що більшовицька президія не буде їх підтримувати.

Серго писав мені в одному з листів:

«Чиновники намалюють тобі твого Серго в не дуже-то приємному вигляді,— я їх на одних зборах «Комітету громадської безпеки» назвав шпигунами і хабарниками. Вони зняли шум, але нічого не вийшло...»

Після цього мітингу есери почали вимагати, щоб було зібрано засідання «особого присутствія», яке було при комісарі Тимчасового уряду. На цьому засіданні вони поставили питання про зміну комісара. Більшовицька організація пішла на це, тому що центр ваги всієї роботи більшовики перенесли в Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Все, що було кращого серед членів Ради, все найбільш революційне, було об'єднано навколо більшовицької фракції.

Перед Радою стояло питання про усунення від влади губернатора, поліцмейстера, справника та інших чиновників, що залишились тут на своїх місцях і після повалення царизму. Більшовики пропонували скинути губернатора і одночасно з цим захопити казарми. Есери були проти цих революційних заходів.

Більшовики говорили:

— Революція є революція!

Есери у відповідь на це заявляли:

— А що коли революція не перемаже? Нас тоді всіх тут переб'ють, переріжуть, перевішають...

Більшовицька організація випустила листівки із зверненням до солдатів. Ці листівки були надруковані в друкарні. Незабаром в казармах більшовики оголосили про повалення влади губернатора.

Губернатор і поліцмейстер при підтримці міського голови та інших місцевих реакціонерів намагались зв'язатись в цьому питанні з Іркутськом і Тимчасовим урядом, просили прислати військові підкріплення проти більшовиків. Телеграми стали відомі

більшовикам, тому що на телеграфі працювали співчуваючі нам телеграфні службовці. Тоді більшовики запропонували губернаторові скласти свої повноваження. Не добившись відповіді з Іркутська, він погодився скласти повноваження.

В клубі прикажчиків зібрався величезний мітинг. Губернатор і поліцмейстер з'явилися сюди в повній формі, в орденах і з зброєю, і урочисто заявили, що вони вітають революцію і повалення самодержавства. В знак цього вони «добровільно» здають владу і зброю.

Іншого їм нічого не лишалось робити. Серго прийняв від губернатора шпагу, а від поліцмейстера — шаблю. Збори несамовито аплодували цьому роззброєнню і під звуки оркестру співали «Марсельєзу».

Залишивши в Якутську міцну більшовицьку організацію, Серго 23 травня разом з іншими колишніми засланцями виїхав на пароплаві в Іркутськ.

Напередодні Серго зробив запис в альбомі, який називався: «Пам'ять про якутське політичне заслання».

«Прощай, країна вигнання, країна-батьківщина. Хай живе велика російська революція! Хай живе всесвітня революція! Хай живе соціальна революція!

Григорій Костянтинівич Орджонікідзе (С е р г о)».

В ПІТЕР

Пароплав проходив через наше село Покровське. Тут була двогодинна зупинка.

Серго разом з Г. І. Петровським, О. М. Ярославським і іншими товаришами зайшов за мною в школу.

Мати моя плакала. Вона говорила:

— Дочка від'їжджає — камінь у воду падає...

Але ось ми на пароплаві. Я зразу опинилась в дружній сім'ї товаришів Серго — засланців-більшовиків. Всі вони дуже піклувались про мене, і я скоро зовсім забула тяжкі хвилини прощання з рідними.

Їхали ми на пароплаві два тижні. В їдальні, в так званій «рубці першого класу», йшли нескінченні розмови про характер революції, про ставлення до Установчих зборів, про з'їзд Рад і про багато іншого. Особливо гостро сперечались у питанні про політику Керенського і десяти міністрів-капіталістів.

— Росія уже вільна! — кричав меншовик Охнянський. — Треба не балачки розводити, а вести війну до переможного кінця!

Серго гнівno запитав:
— Росія вільна? А поміщики? А капіталісти?..
Охнянський усміхнувся:
— Ну, це не з тієї опери...
— Тобто? Я прошу говорити зрозуміліше,— сказав Серго.
— Зрозуміліше? Будь ласка: більшовики повинні припинити свої безвідповідальні... так, так, безвідповідальні...

Серго примружив очі і перебив:
— Про яку відповідальність ти говориш? Про буржуазно-парламентарну? Так знай, що ми — більшовики, а ти поводишся як наймерзенніший меншовик...

Ріка подекуди вже обміліла, і нашому пароплаву доводилось петляти від одного берега до другого. Десь, здається, під Жигаловим, ми пересіли на баржу, яку тягнув маленький пароплав.

Їхало нас на баржі чоловік сто — всі засланці і їх родини. З пристані Качуг до Іркутська ми їхали кіньми. Настрій у всіх був бадьорий, піднесений. Степ тягнувся без краю; барвисті квіти робили його схожим на чудовий яскравий килим. Нам зустрічались цілі поля незабудок і інших весняних квітів, які чергувались з невеликими дзеркально-чистими озерцями. Ці озерця утворились під час танення снігів. Їхали ми цілим поїздом — віз за возом; копита коней здіймали стовпи куряви.

Вся подорож до Іркутська продовжувалася три дні. Зрідка ми зупинялись в полі, розкладали вогнища і відпочивали.

Приїхавши в Іркутськ, ми зупинились в приміщенні колишньої семінарії.

На вокзалі ми бачили довгі поїзди, повні-повнісінькі солдатів. Їх відправляли на фронт.

Більшовики розгорнули в Іркутську велику партійну роботу. Вони вимагали припинення війни, вимагали притягти до відповідальності безпосередніх винуватців цієї кривавої бойні.

В Іркутську нас зустріли товариші з місцевої партійної організації. Вони просили Серго виступити перед іркутським трудовим населенням. Був організований величезний мітинг: в дебатах виступали Серго, Петровський, іркутські більшовики.

Після цих зборів Серго часто їздив на мітинги, які влаштовували місцеві організації в різних пунктах Іркутська. Пам'ятаю, як Серго застерігали від виступів проти війни:

— Вас можуть убити, якщо будете виступати на широких зборах. Вас приймуть за шпигуна, за підбурювача проти Тимчасового уряду...

Серго, звичайно, не звернув уваги на такі розмови і в той же день поїхав на мітинг у залізничні майстерні.

З Іркутська ми виїхали третім класом. Вперше я бачила поїзд, і нічого говорити, що він справив на мене дуже сильне враження. Засланці-більшовики і далі їхали разом. Нам вдалось дістати окремий вагон.

У другій половині червня 1917 року ми приїхали в Пітер. Тільки п'ять місяців віддаляло нас від Великої пролетарської революції.

Серго відразу ж з головою поринув у революційну роботу. Він ішов з дому рано-вранці і повертався пізно вночі. Прикріплений він був до однієї з робітничих околиць міста — до Нарвської застави.

Часто разом з Серго я ходила на робітничі збори. Пам'ятаю, якось Серго не давали говорити. Якийсь меншовик злобно кричав йому щось в обличчя. Але Серго заставив меншовика замовкнути і почав промову.

Серго викривав меншовиків і есерів. Він говорив, що вони — прямі агенти і поплічники буржуазії в рядах робітничого класу. Серго пояснив, що вони борються проти соціалізму — за капіталізм, проти диктатури пролетаріату — за диктатуру буржуазії, проти миру — за імперіалістичну війну.

Такі бурхливі збори Серго проводив щодня. Більшовики в ті часи брали трибуну з боєм.

Серго проводив збори і мітинги на великих підприємствах і в казармах. Він вів велику організаційну роботу по підготовці соціалістичної революції.

3. Орджонікідзе

ВАЛЕРІАН ВОЛОДИМИРОВИЧ КУЙБИШЕВ

В. В. Куйбишев (1888—1935) пройшов славний шлях більшовицького підпілля.

Його революційна діяльність починається в період першої російської революції. За роки своєї бойової роботи В. В. Куйбишев пройшов через царські тюрми і заслання як самовідданий боєць лєнінської партії.

У роки громадянської війни В. В. Куйбишев став одним з видатних політичних керівників Червоної Армії. У грізні для Радянської влади часи Валеріан Володимирович проявив непохитну мужність і героїзм. Як голова Самарського ревкому він зумів підняти і запалити робітників на боротьбу

з контрреволюцією. І не тільки в Самарі. Розгром найнебезпечнішого ворога — Колчака — був успішно завершений завдяки мужності і таланту Фрунзе та Куйбишева. І на Туркестанському фронті, де Куйбишев був членом Революційної Військової Ради армії, ворог зазнав нищівного удару.

Після закінчення громадянської війни Куйбишев, виконуючи директиви партії, всемірно сприяв відновленню народного господарства, перетворенню в життя ленінського плану електрифікації молодої Радянської держави.

Нарком Робітничо-селянської інспекції і голова Центральної Контрольної Комісії, голова Вищої Ради Народного Господарства СРСР, голова Держплану СРСР, заступник Голови Ради Народних Комісарів СРСР і заступник голови Ради Праці і Оборони СРСР, голова Комісії Радянського Контролю при РНК, перший заступник Голови РНК СРСР і Ради Праці і Оборони СРСР — такий трудовий шлях більшовика-ленінця на керівних державних постах.

На XI—XVII з'їздах ВКП(б) В. В. Куйбишева обирають членом ЦК партії. З 1927 р. він член Політбюро ЦК ВКП(б).

Видатний організатор і керівник нашого державного і господарського будівництва, В. В. Куйбишев є для нас немеркнучим прикладом беззавітного служіння партії і народові.

У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ПІДПІЛЛІ

В одній з анкет, заповнених Куйбишевим, у графі «Коли і яких переслідувань зазнавали за політичну діяльність» записано: «Арештовувався 8 раз (в Омську, Томську, Петербурзі, Самарі), починаючи з 1906 по 1916 рік. Три рази судився. Був у чотирьох засланнях (Каїнськ Томської губернії, Нарим, Іркутська губернія, Туруханськ)».

Все це довелось Куйбишеву пережити за короткий період часу — між першою російською революцією 1905 року і Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Дванадцять років царська охранка тримала молодого більшовика під своїм неослабним наглядом. Жандармерія ганялась по слідах невтомного революціонера, багато разів арештовувала його, кидала в тюрми і каземати, переганяла по каторжних етапах, засилала в найвіддаленіші, дикі місця Сибіру. Але ніщо не могло зламати волю стійкого борця за народну свободу і щастя.

ІРКУТСЬКЕ ЗАСЛАННЯ [1915—1916 РОКИ]

Село Тутури знаходиться в глушині, приблизно за 350 кілометрів від залізниці, на березі ріки Лени. Село невелике. Осінь тут холодна, дощовита, а зима морозна, з вітрами.

Куйбишев оселився в невеликій кімнаті, на одне вікно. Крім дерев'яного ліжка, стола та стільця, в ній нічого не було. Молодий, бадьорий, як завжди, життєрадісний, він зараз же оживив колонію, розворушив, збудоражив усіх.

Валеріан Володимирович розгорнув велику політичну роботу серед засланців, особисто керував марксистським гуртком. Сам багато читав. Довгими зимовими вечорами засланці часто збирались у нього, і тоді розгорялись жваві бесіди. Особливо гаряче і завзято він сперечався з оборонцями. З його ініціативи і під його безпосереднім керівництвом була проведена перша конференція засланців з усіх найближчих сіл. На конференції Валеріан Володимирович виступив з палким закликом зміцнювати більшовицькі ряди і готуватись до наступних великих боїв.

В березні 1916 року один селянин потай від поліції одвіз Куйбишева в Качуг — велике торгове село на півдорозі до Іркутська. А звідти з обозом Куйбишев вирушив далі.

Поліція кинулась шукати його лише через кілька днів. Звичайно двічі на тиждень до засланців додому приходив стражник для перевірки, чи всі є, чи не втік хто-небудь. Прийшов стражник у хату, де жив Куйбишев, а його нема. Хазяї сказали, що він, мабуть, пішов до товаришів.

— А тут він, в Тутурах, не втік? — з сумнівом сказав стражник.

— Тут, куди дінеться...

Пройшло ще три дні. Знов з'являється стражник.

— Де Куйбишев?

Хазяї, стривожені зникненням засланця, шепнули стражникові:

— Є чутки, що в Качуг поїхав.

— Як в Качуг! — скрикнув стражник.— Та як він сміє самовільно відлучатись з волості! Що він, закону не знає?

Кинувся стражник в найближче село, де був телеграф. Запитав Качуг.

— Прибув до вас Куйбишев?

— Ні, не бачили,— відповідають.

Тут стало ясно, що Куйбишев утік. Повідомили про це справника. Той змушений був донести своєму начальству:

«Повідомляю Вашому високоблагородію, що адміністративний Валеріан Володимирович Куйбишев... утік. Прикмети Куйбишева — 28 років, зріст — 2 арш. $7\frac{5}{8}$ верш., волосся чорне, очі сірі, обличчя чисте».

Після втечі з іркутського заслання Валеріан Володимирович передбачав повернутись в Петроград. Однак партійні справи змусили його зупинитись в Самарі, де він весною 1916 року нелегально оселився під іменем Йосипа Андрійовича Адамчика. Він жив у маленькій кімнатці, приблизно кроків п'ять на два. Ніяких меблів не було. Замість ліжка були покладені два поліна, на яких лежали двері. Це «ліжко» було прикрите тонкою ковдрою.

В Самару Валеріан Володимирович приїхав з явкою до одного товариша, який працював у пекарні. В цій же пекарні влаштували і Куйбишева на посаду табельника. Незабаром він перейшов на роботу в кооператив «Самопомощь» конторником, а потім поступив на Самарський трубний завод фрезерувальником по металу. Цей завод був найбільшим у Самарі. Там під час війни налічувалось понад 20 тисяч робітників і було дуже багато висланих більшовиків-робітників.

Валеріану Володимировичу довелось працювати на дуже складному універсально-фрезерному верстаті, що вимагав великого досвіду і вмілості від робітника. Як же могло статись, що Куйбишеву, який не мав необхідної кваліфікації, доручили таку складну роботу? Пояснюється це тим, що на заводі, крім офіційного стола наймання і звільнення робочої сили, існував неофіційний, підпільний. Він складався з революційно настроєних висококваліфікованих робітників, завданням яких було дати кваліфікацію тим, хто приходив на завод для революційної роботи. Через цей підпільний стіл наймання робочої сили Валеріан Володимирович і влаштувався на заводі.

З появою на заводі Адамчика-Куйбишева в партійному заводському житті почалось різке піднесення. Робітники часто збирались в курільнях. Там у них розгорялись політичні спори і бесіди. Курільня заміняла їм клуб. Куйбишев часто виступав тут. Він говорив про те, як живуть робітники в царській Росії, як їх пригноблюють і експлуатують капіталісти. Обережно, не відкриваючи зразу свою належність до більшовицької партії, він роз'яснював, кому вигідна світова війна, за що борються більшовики, які вимоги треба робітникам пред'являти. Слухати його любили. Говорив він просто, зрозуміло, роз'яснював усе на фактах, близьких робітникам.

Під його керівництвом проводились підпільні сходки на приватних квартирах. Виступаючи, Куйбишев учив робітників боротись за визволення трудящих. Після кожної такої бесіди

робітники розходились, переконані в перемозі і торжестві пролетарської революції.

Як завжди, Валеріан Володимирович вів боротьбу з меншовиками, есерами і анархістами. Завдяки йому їх вплив на робітників значно слабшав. Маса йшла за більшовиками. Особливо запекла боротьба велась в питанні про революцію, про те, як забезпечити її перемогу, чи повинні робітники із зброєю в руках захопити владу, чи досить їм проголосувати і мирно дістати владу від буржуазії. Куйбишев переконливо доводив, що без боротьби ніяка влада в світі не здобувається. Для підтвердження цього він наводив приклади з історії. Робітникам ставала ясною і зрозумілою необхідність збройного повстання.

Виникла думка влаштувати забастовку. Перед тим мав відбутись загальнозаводський мітинг. Куйбишев зібрав по-більшовицькому настроєних робітників. Він говорив про те, як треба виступати на мітингу:

— Головне, не хвилюйтесь, не піддавайтесь на провокацію. Цього начальство і жандарми тільки й чекають, щоб приступити до розправи. Відсічі ми їм поки дати не можемо.

І дійсно, коли почався мітинг, поліція і війська оточили робітників. Управитель заводу став сам розганяти тих, що зібралися, загрожуючи:

— Розходьтесь негайно, інакше накажу стріляти...

Солдати навели рушниці. Але робітники продовжували спокійно стояти під наведеними рушницями. Вони уважно вислухали промови Куйбишева та інших товаришів, і лише після цього стали розходитись. Забастовка була оголошена.

Будучи одним із керівників самарської партійної організації, Куйбишев у серпні 1916 року був обраний до організаційного комітету по скликанню Поволзької конференції, завданням якої було об'єднання і керування роботою більшовиків ряду губерній. На конференції передбачали обговорити і розв'язати дуже важливі питання: ставлення до війни і до Інтернаціоналу; ставлення до буржуазних партій; ставлення до оборони і оборонців; ставлення до воєнно-промислових комітетів і ін.

Жандарми, попереджені провокаторами, встановили посилений нагляд за більшовиками.

Конференція зібралась в Самарі у вересні 1916 року. На ній були представлені парторганізації Самари, Саратова, Нижнього Новгорода, Пензи, Оренбурга. Валеріан Володимирович умовився, що приїде на конференцію останнім, щоб переконатись, чи не стежить поліція за будинком, в якому зібрались делегати конфе-

ренції. Куйбишев обережно підійшов до місця конференції і ще з рогу кварталу, де був розташований будинок, помітив якогось чоловіка, який, глянувши на нього, подивився на годинника. Напроти цього кварталу був розташований громадський сад. Замість того, щоб прямо йти на конференцію, Куйбишев пройшов у сад і звідти став стежити. Незабаром він побачив, що мимо будинку пройшла якась підозріла людина, помахуючи паличкою і пильно вдивляючись у вікна будинку. Потім цей суб'єкт пройшов уже назад, так само помахуючи паличкою і так само пильно вдивляючись у вікна. Це остаточно переконало Валеріана Володимировича в тому, що конференція провалена.

«Що ж робити? — подумав він і вирішив: — треба що б там не стало попередити товаришів».

Він піднявся з садової лави і в той момент, коли шпиг завернув за ріг, кинувся в будинок і запропонував усім негайно розійтись. Однак дехто запротестував:

— Все це дурниці, фальшива тривога...

Переконувати і доводити не було часу. Валеріан Володимирович майже силою вигнав усіх з квартири. Партійні документи і справи він примусив спалити, а деякі сховав у надійному місці. Як тільки всі розійшлись, зразу ж з'явилися шпиги і жандарми. Вони нікого вже не застали...

Проте через кілька днів Куйбишев був арештований і ув'язнений в тюрму за втечу з заслання і участь у роботі місцевої більшовицької організації.

Арештували його по паспорту Йосипа Андрійовича Адамчика. В паспорті було зазначено, що він син селянина. Це здалось підозрілим. Жандарми подумали, що вони спіймали особливо важливого злочинця-каторжника, важливого не по значенню і ролі в революційному русі, а за кількістю років, проведених на каторзі. Жандармський полковник після трьох допитів прямо заявив Куйбишеву:

— Ви не Адамчик, ви втекли з каторги, отже, ми зможемо вас знов туди заслати.

Валеріан Володимирович усміхнувся і спокійно заявив, що він син засланого поляка Адамчика і досі займався сільським господарством. Лише після тримісячного ув'язнення, переконавшись, що каторга йому не загрожує, Валеріан Володимирович, коли його знов викликали до жандармського управління, заявив полковнику, що він дійсно не Адамчик, а Куйбишев, який втік із заслання, і що ніякої каторги йому не зможуть дати.

Обуренню жандарма не було меж. Він кричав на Куйбишева: 153

— Ви брешете, ми вас викриємо!

— Пане полковнику, не хвилюйтесь,— насмішкувато сказав ув'язнений,— візьміть ваші архіви, розшукайте в них мої фотографії і ви переконаєтесь, що я дійсно Куйбишев.

— Не може бути, не може бути! — кричав жандарм і вибіг з кабінету.

Через кілька хвилин він повернувся з пачкою фотографій і з точними відомостями про Куйбишева. Жандармові було дуже прикро, що не вдалось влаштувати процесу і запроторити Валеріана Володимировича на каторгу. Помстився він йому лише тим, що добився заслання його в Туруханський край на п'ять років, в той час як більшість більшовиків, арештованих у справі Поволзької конференції, пішла в іркутське заслання, менш суворе і на менший строк.

Коли ув'язненим оголосили вироки, Валеріан Володимирович сів на нари і написав віршоване звернення до своїх друзів:

Тянулась нить дней сумрачных, пустых,
Но мысль о вас, о милых и родных,
Тоску гнала. Улыбка расцветала,
И радость бурная по камерам витала.
Мы светло грезили о счастье дней былых.
Мы в путь пошли под звуки кандалов,
Но мысль бодра и дух наш вне оков,
Когда увидели мы лица дорогие,
Заботы милые, улыбки молодые,
Веселый смех и ласку милых слов.
И там вдали, в снегах страны чужой,
Ваш образ милый, бодрый, дорогой,
Растопит лед суровой, злой неволи
И воскресит мечту о светлой, гордой доле,
О днях грядущих, наполненных борьбой.

ОСТАННЕ ЗАСЛАННЯ [1917 РІК]

Шлях в туруханське заслання лежав через пересильні тюрми в Оренбурзі, Челябінську, Новоніколаєвську, Красноярську. Скільки знегод, страждань, принижень, образ довелось перенести засланцям! В Новоніколаєвську Куйбишева ледве не зарубав шаблею один з конвойних лише тому, що його на станції зустріла мати.

До красноярської тюрми партія засланців добралась 25 лютого, напередодні Лютневої революції, не підозріваючи того, що відбувається в центрі. З Красноярська на місце заслання треба було йти пішки. Довідавшись, що остання група засланців вихо-

дять через день, Куйбишев і товариші, що прибули з ним, стали наполягати на включенні їх в цю групу, бо інакше їм довелося би сидіти в тюрмі кілька місяців, чекаючи відправлення другої партії засланців. Начальник тюрми рішуче відмовив їм в цій просьбі.

Куйбишев разом з товаришами зажадали прокурора, але начальник тюрми відхилив і цю вимогу. Тоді засланці стали виражати різкий протест — шуміти, стукати. Прокурор все ж появився. Це було вже 26 лютого. Засланці пред'явили прокуророві вимогу:

— Відправте нас завтра ж з цією партією. Ми — не арештовані, ми — засланці. Яке право маєте ви тримати нас в тюрмі кілька місяців?

І раптом несподівано для всіх прокурор погодився:

— Добре. Якщо ви хочете, завтра ж відправляйтесь.

Засланці не знали, що вже почалась революція і що прокурор, вирішив загнути їх далі від революційних подій...

27 лютого, коли царя було скинуто і влада перейшла до Тимчасового уряду, Куйбишев і його товариші вийшли з красноярської тюрми, сковані рука в руку з сусідом. Під час одного з привалів в дорозі до Валеріана Володимировича звернувся конвойний начальник. Бажаючи вивчити алгебру і геометрію, він попросив виділити кого-небудь з засланців для заняття з ним по цих предметах. Куйбишев порадився з товаришами. Вирішили допомогти начальникові, щоб він надав їм пільги: дозволяв знімати кайдани під час привалів, купувати продукти і т. д. Вчити його засланці доручили Валеріану Володимировичу.

Пройшовши близько двохсот кілометрів, 6 березня партія засланців прийшла в глухе село Бобровка. Розташувались на відпочинок. Політичних розкували. Вони почали пити чай, снідати.

Раптом до Куйбишева підходить конвойний солдат:

— Вас викликає начальник конвою.

Валеріан Володимирович подумав, що начальник конвою викликає його для занять, і тому невдоволено відповів:

— Ось вип'ю чаю і прийду.

Пройшло кілька хвилин. Конвойний повернувся знов:

— Начальник конвою викликає вас негайно.

Куйбишев розсердився:

— Що я, зобов'язаний вчити вас? Скажіть йому, що я не навчаюся у вчителі. Нап'юся чаю і прийду...

Солдат знов пішов, але швидко повертається:

— Вас пан начальник просить не для занять. Справа у нього до вас.

Дивуючись, Куйбишев іде в караульне приміщення. Начальник сидить за довгим столом в оточенні солдатів. Він простягнув Куйбишеву якогось папірця і говорить:

— Прочитайте і роз'ясніть.

Валеріан Володимирович проглядає папірець: «Тимчасовий уряд. Міністр юстиції — Керенський. Амністія політичним». Обрадуваний, він кидає телеграму і хоче бігти до товаришів, щоб передати їм радісну вість. Але його спиняють:

— Поясни!

— Що ж пояснювати? Відбулась революція. Ми амністовані. Ми вільні. Чого ж ще пояснювати?

— Ні, ти поясни як слід... Чому це? Без цього ми тебе не випустимо звідси.

Куйбишеву довелось підкоритись, тим більше що і йому було інтересно довідатись про подробиці.

— Ну, а тепер іди, тільки нікому не говори.

— Що ви, збожеволіли?

— Розкажеш?

— Звичайно, розкажу.

— Ну, добре, тільки май на увазі, що, коли ви спробуєте організувати втечу, я застосую зброю.

— На якій підставі? Яке ти маєш право?

— Я присягав цареві і, поки не буду переконаний в тому, що дійсно царя скинуто, доти я вас не відпущу.

Коли Куйбишев вернувся до товаришів, ті, нічого не підозріваючи, продовжували спокійно відпочивати.

— Товариші, революція!

Всі здивовано подивились на Куйбишева. Почувся сміх:

— От здорово ти вигадуєш!

— Так, товариші, революція!

Після повторних запевнень всі, нарешті, повірили. Це був незабутній момент. Засланці встали і урочисто заспівали «Марсельєзу». Потім говорили промови. Почали обговорювати, як бути, що робити. Викликали начальника конвою і вимагали звільнення. Але той відмовив:

— Я не знаю, можливо, влада дійсно змінилась. Я буду всякій владі служити. Але я присягав цареві і, поки твердо не дізнаюсь, що царя скинуто, я не можу вас звільнити...

— Що робити? — радились між собою засланці, — якщо ми спробуємо звільнитись силою, то, можливо, половина з нас буде убита, а між тим через день-два і так будемо звільнені.

Наступного ранку засланці дозволили закувати себе в кайдани і рушили далі.

Підходячи до найближчого селища, вони здалека побачили демонстрацію, що йшла їм назустріч з червоними прапорами. Демонстранти йшли звільнити їх. Однак начальник конвою рішуче заявив, що при найменшій спробі звільнити засланців він буде стріляти. Довелось знову підкоритись насильству. Конвойний начальник замкнув засланців в «етапку» на великий замок, а сам пішов дізнатись, чи справді царську владу скинуто.

Пішов — і пропав. Години через три якийсь солдат відкрив двері і звільнив засланців.

Валеріан Володимирович з групою засланців зараз же виїхав назад в Самару. В день його приїзду на самарський вокзал прийшли з прапорами робітники майже всіх заводів. Підійшов поїзд. Перший з вагона вийшов Куйбишев у супроводі інших товаришів. Його коротка промова прозвучала бадьорим закликком до переможної боротьби.

Куйбишев повернувся в Самару як боєць, упевнений в скорому торжестві пролетарської революції. Він був готовий до нових рішучих боїв.

П. Березов

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ ФРУНЗЕ

У буремні роки революції М. В. Фрунзе (1885—1925) був у перших лавах героїчних борців за справу робітничого класу. Вірний учень В. І. Леніна, професійний революціонер, видатний військовий діяч, він пройшов славний шлях боротьби за торжество Великого Жовтня.

Михайло Васильович був безпосереднім учасником Жовтневого повстання проти контрреволюційних військ у Москві. Будучи командуючим 4-ю армією Східного фронту, Південної групи Східного фронту, Східного, Туркестанського і Південного фронтів, Фрунзе проявив великий талант пролетар-

ського полководця, організатора розгрому інтервентів і внутрішньої контр-революції.

Особливо відзначився Михайло Фрунзе в боротьбі з Врангелем.

Успішному переходу молодої Радянської держави до мирного господарського будівництва величезною мірою сприяла мудра ленінська зовнішня політика. У проведенні цієї політики велика і почесна роль належала Фрунзе. Яскравою сторінкою його діяльності як дипломата була безпосередня участь у виробленні і підписанні українсько-турецького договору про дружбу.

Виступи М. Фрунзе з міжнародних питань, в яких він висвітлював радянську зовнішню політику, завжди знаходили гарячий відгук у серцях українського народу.

До березня 1924 р. М. В. Фрунзе перебував на посту командуючого Збройними Силами України і Криму та заступника Голови Раднаркому Української РСР, наполегливо борючись за зміцнення української радянської державності. З квітня 1924 р. він — начальник штабу РСЧА і начальник Військової академії РСЧА, яка тепер носить його славне ім'я. З січня 1925 р. М. В. Фрунзе — народний комісар у військових і морських справах СРСР та голова Реввійськради республіки. На цьому відповідальному посту Фрунзе провів величезну роботу по реорганізації Червоної Армії.

Передчасна смерть видатного полководця перешкодила йому закінчити розпочату справу.

За видатні заслуги перед партією і Радянською державою він був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

У зверненні ЦК РКП(б) з приводу смерті М. В. Фрунзе було написано: «Тов. Фрунзе належав до тієї славної сталінської гвардії більшовиків, яка в глибокому підпіллі, під бичами і скорпіонами царизму підривала підвалини проклятого самодержавства; яка серед непроглядної темряви зуміла організувати ряди незламної пролетарської партії, вести в бій революційні мільйони трудящих; яка зуміла керувати перемогою в битвах, ще не бачених в історії людства; яка вела і веде партію, а через неї весь народ до великого будівництва соціалізму».

В КАМЕРІ СМЕРТНИКІВ

26 січня 1909 року військовий суд у місті Володимирі за закритими дверима ухвалив: Фрунзе Михайла Васильовича (він же Арсеній), належного до соціал-демократичної партії більшовиків, за зловмисну діяльність проти державного ладу, за збройний опір поліції покарати на смерть через повішення.

Підсудний Фрунзе з нерухожим обличчям вислухав вирок. Єдине, що цікавило його,— це час, коли станеться страта.

Голова військового суду генерал-майор Мілков з великим задоволенням скріпив своїм підписом судову постанову. Вгорі він власноручно приписав навскоси: «Підстав для опротестування немає».

Засудженого вивели. Він ступав, сповнений дивним спокоєм і рішучістю. Він був свідомий того, що надій на врятування немає. Сідаючи в тюремну карету, що нагадувала собою катафалк, Фрунзе набрав повні груди п'янливого, зимового повітря. Ніби прощаючись, із замилюванням дивився на засніжене подвір'я суду.

Поліцай, який стояв за спиною, прискорив це прощання, нерпляче підштовхнувши його ефесом оголеної шаблі. Фрунзе сів у карету і зімкнув повіки. Він намагався зберегти рівновагу і нічим не видати свого хвилювання. Це була якась неймовірна боротьба мислі і почуттів. Дорого заплатив би він, щоб у цю мить бути разом з товаришами.

Карета прогуркотіла через місток і в'їхала у двір тюрми. Фрунзе, оточений з усіх боків вартою, увійшов у кам'яний мішок. Гудима, вже сповіщений про вирок, зустрів в'язня глузливою усмішкою. Він сам відчинив двері камери і, знущаючись, вимовив:

— Пожалуйте!

— Мерзотник! — кинув йому в лице Фрунзе і переступив поріг камери. Якусь хвилину стояв біля порога, неспроможний ступити крок.

Крізь маленьке віконце, що містилось майже під стелею, на забруднені стіни й підлогу камери падало тьмяне світло. Це був справжній занедбаний колодязь, де людям судилося дотлівати останні дні, готуючись прийняти смерть. Не звертаючи уваги на в'язнів, що сиділи на цементованій підлозі, Фрунзе опустився на єдиний у камері табурет, пригвинчений до підлоги. Стиснувши руками голову, він похитувався з боку на бік. В'язні з острахом позирали на нього, без пояснень розуміючи долю Фрунзе.

Він сидів так недовго. Випростався, притулився до мокрої стіни і оглянув затуманеними очима камеру. Провів рукою по неголемих щоках і, невідомо до кого звертаючись, наче спокійно вимовив:

— Треба поголитися.

Довготелесий Андрон — селянин Владимирського повіту, ув'язнений за замах на поміщика, скорботним поглядом зміряв Фрунзе і повчально сказав:

— Богу помолись, хлопче! Воно легше на страту буде йти. В'язні гнівними поглядами обпалили Андрона. І, ніби сам зрозумівши недоречність свого зауваження, старий селянин звернувся до них:

— Ви чого? Бог є. Його за правду теж кували. Ось дивлюся на вас, ось ти,— він ткнув пальцем на низенького чорнобородого чоловічка,— ти, Феклушкін, розбійник. Тебе на шибеницю варто послати,— простодушно заявив Андрон,— а от тебе, Маслюченко, їй-право, жаль.

Маслюченко, кинутий у тюрму за розповсюдження революційних прокламацій, сердито перебив старого:

— Облиште, дядьку! Нічого вам, видко, не втлумачиш. Бог... Ви і поміщик ваш в одного бога вірите, проте поміщик шкуру з вас спускав...

При цьому нагадуванні Андронове обличчя розчервонілося. Він схопився і майже закричав:

— Потому за правду я стою! Бог правду любить... і я не грішен,— бурмотів старий, хитаючи бородою.

Фрунзе, що весь час мовчав, тихо сказав:

— Не туди, батьку, гнеш. Дієш по-одному, а міркуєш по-іншому. І бог твій, і поміщики, і фабриканти, і цар — це єдиний наш ворог. Розумієш? Єдиний! І в світі існує одна правда,— піднесено вигукнув Фрунзе,— правда робітників і селян. За цю правду треба боротись, і вона переможе. Це мусить бути запекла і невпинна боротьба.

Очі у Фрунзе загорілися. Схвильовано вимовляючи кожне слово, він, сам не помічаючи того, запалював таким же завзяттям кожного в цій брудній, смердючій камері. Він спинився і, торкнувшись рукою чола, ніби щось пригадуючи, сказав:

— Мене засудили на страту.

В'язні з внутрішнім тремтінням сприйняли цю звістку, яку так спокійно проронили вуста засудженого. Ніхто з них не ворухнувся, зачаровано впиваючись очима в одверте, схвильоване обличчя. Чорнобородий Феклушкін, змахуючи величезним кулаком з вії сльозу, невідомо кому загрожуючи, крикнув:

— Сволота! Кровопивці!

Вартовий за дверима двічі стукнув прикладом і, заглянувши у «глазок», сказав:

— Ви, тихше, тихше там, чорт забори!

Фрунзе почекав, доки стихнуть кроки вартового, і, нахиливши голову вперед, тихо промовив:

— Лягайте, товариші. Лягайте!

Він сам простягся на солом'яній підстилці і, вмовивши голову між руками, удав, що засипає.

Тиша запанувала в камері. Лише Маслюченко, нервово розмахуючи руками, ходив з одного кутка в другий.

Машинально рахував Фрунзе кроки Маслюченка. І коли той раптом спинився, Фрунзе підвів обличчя і попросив:

— Ходіть. Будь ласка, ходіть.

Маслюченко знову став ходити, не розуміючи, як заспокоїливо впливають його кроки на Фрунзе.

Ніч минула безсонна, у глибокій тривозі, повна різних думок і хвилювань. Це була якась неповторна ніч, яку потім засуджений проніс у своїй пам'яті крізь усе життя. І завжди у найскрутіші години він пригадував цю жахливу ніч у камері № 16 Владимирського централу, камері смертників.

В ту ніч народилася незламна безстрашність, невидана сміливість, що, як креміль, вибивала вогонь.

Ні другого дня, ні наступної ночі Фрунзе ні слова не проронив про свою долю. Він зберігав, як найцінніший скарб, мовчання, з таємною надією чекаючи звісток з волі. В одну з наступних ночей відчинилися двері тюрми, і забрали Феклушкіна. Через день забрали Андрона. Вони не повертались. Маслюченка випустили напередодні, перед стратою Феклушкіна, і, покидаючи камеру, він не втримався від сліз, прощаючись з Фрунзе. Лишившись сам, Фрунзе відчував себе якось вільніше. Годинами просиджував на табуреті, перегортаючи сторінки словника англійської мови. У «глазок» зазірав цікавим оком начальник централу Гудима. Єхидно усміхаючись, проказав:

— Перед смертю учиться...

Минув січень. З виконанням вироку не поспішали. Фрунзе догадувався, що рука друзів всякими способами намагається відтягнути страту, готуючи врятування. Він якось звик до свого стану, вимірюючи своє життя одним днем, кожної ночі чекаючи смерті. Не раз уночі його неспокійний сон проганяли кроки. По кроках він навчився відгадувати, з якою душею йшли на страту. Чи охоплював жах безодні, чи, навпаки,— був спокій. Він навіть почав лічити, скільки виводили щоночі, і нігтем надряпав на стіні цифру: 26.

«Вони хочуть розстріляти всю Росію,— гірко подумав Фрунзе однієї ночі,— шукаючи в цьому собі порятунку. Яка марна спроба!»

В неймовірному напруженні минали ночі чекання смерті. Одного разу на порозі камери з'явився Гудима, поруч з ним стояла у шинелі, очевидно, високопоставлена державна особа, її оточу-

вали офіцери, і кожен з них дивився на Фрунзе такими очима, ніби чекав, що той може кинутись на державну особу і перегризти їй горло. Особа роздивлялась досить вільно постать в'язня. Помітивши в руках Фрунзе книжечку, вона щось спитала у начальника тюрми. До Фрунзе долетіли слова, якими титулував високе начальство Гудима:

— Ваше височество... в'язень вивчає іноземні мови.

Великий князь здивовано знизав плечима і повернувся до Фрунзе спиною. Кожний з начальства, хто приїздив у Владимир, вважав за свій обов'язок поглянути на відомого смертника-революціонера. Дивилися крізь розчинені двері, частіше хвилинами у «глазок». Фрунзе повертався спиною до дверей і сидів нерухомо. Гудима був радий показувати начальству важливого в'язня. Він робив це з великою приємністю, відчуючи, як кожні такі відвідини підносять його авторитет: мовляв, така важлива птиця в його руках.

Уночі 6 квітня на порозі камери з'явився наглядач.

— Фрунзе,— сказав він, як завжди, байдужим голосом,— у контору!

Фрунзе встав з підлоги. Він засунув руки в кишені, приховуючи від наглядача зрадливе тремтіння. На одну мить так застиг, обводячи камеру холодними, порожніми очима. Щось різко урвалося в грудях. Він добре знав, що означають слова «в контору». Наважившись, він розправив плечі і переступив поріг камери.

В коридорі тільки тужно дзвеніли на ногах кайдани. Стояла гнітюча тиша. Фрунзе знав — в інших камерах слухають. Він суворо, з якоюсь дивною твердістю крикнув на повний голос:

— Товариші, прощайте!

Враз ця мертва тиша вибухнула неймовірним галасом. Десятки кулаків люто билися в двері.

— Хай живе Фрунзе!

— Хай живе партія більшовиків!

— Смерть цареві!

— Смерть катам!

Наглядач заспішив, підштовхуючи Фрунзе.

Шторм протесту й ненависті клетотів у похмурих казематах централу.

Кайдани дзвінко вдарялись об цементовану підлогу. Фрунзе зібрав усі сили і, нарешті, заспокоївся. Він відчув, що сама смерть тепер не страшна.

Коли він увійшов у канцелярію тюрми, назустріч кинувся адвокат.

— Голубчику, Михайле Васильовичу, радісна звістка: вирок скасовано! Призначено перегляд справи.

Фрунзе гірко усміхнувся. Однаково він не вірив. Навіщо адвокат удався до такого способу заспокоєння? Це зовсім зайве.

Спиною до Фрунзе біля вікна стояв начальник тюрми Гудима. Гудима не ворухнувся, коли адвокат схвильовано й радісно сповіщав Фрунзе про перегляд судового вироку. Адвокат не розумів стану Фрунзе. Невже він незадоволений з такої радісної звістки? Які дивні ці більшовики...

— Ви що, Михайле Васильовичу? — адвокат розводив руками і мружив короткозорі очі.

Начальник тюрми одійшов від вікна, спинився перед Фрунзе, глянув на нього презирливо і ненависно:

— Так, ваш захисник каже правду.— І поквапно відійшов від в'язня, вже на порозі додавши:

— На жаль! Так-с!

Коли тюремний слюсар нахилився до ніг Фрунзе і почав знімати кайдани, лише тоді він зрозумів, що смерть залишилася десь за порогом.

Н. Рибак

НАД ЗАЛИТОЮ КРОВ'Ю ЗЕМЛЕЮ

Над залитою кров'ю землею
Ніч похмура, туманна стоїть,
А в тумані під сірою млою
Бій кривавий, останній кипить.

Бій працюючих, бідних, убогих,
Бій дающих, творящих, живих
З оборонцями світу старого,
З царством ситих, нікчемних, гнилих.

П р и с п і в:

Гей, пролетарство, щільніше в ряди —
Кров'ю за кров всім тиранам.
Тільки смертю платімо за рани,
Тільки смертю ми знищим катів.

Але зійде над сірим туманом
Пролетарськеє сонце ясне,
Запалають вертепи тиранів,
Царство визиску, горя мине.

І з'єднаються творчі, убогі
У велику робочу сім'ю,
На руїнах неволі старої
Праця викує долю свою.

П р и с п і в.

СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ КОСІОР

С. В. Косіор (1889—1939) — видатний радянський партійний і державний діяч.

«Мій життєвий шлях,— говорив він,— це шлях звичайний, я б сказав, типовий для робітника, який зв'язав своє життя з революцією. Нічого особливого в цьому житті немає. Це шлях кожного революційного працівника, який цілком був відданий партії і, не покладаючи рук, проводив революційну роботу» (газ. «Комуніст», 1 грудня 1937 р.).

Рано вступивши на шлях революційної боротьби, С. В. Косіор став видатним більшовиком, який самовіддано служив інтересам народу, великій справі комунізму.

У роки революції С. В. Косіор бере активну участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді. Він стає комісаром Петроградського військово-революційного комітету.

Працюючи з 1918 р. на Україні, Станіслав Вікентійович був одним з визначних організаторів розгрому іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Після окупації України Німеччиною та Австро-Угорщиною С. В. Косіор залишився на підпільній роботі як секретар підпільного Київського обласного (правобережного) комітету КП(б)У.

Працюючи з квітня 1919 р. секретарем ЦК КП(б)У, а з червня — членом Політбюро ЦК КП(б)У, С. В. Косіор разом з Г. І. Петровським, А. С. Бубновим, К. Є. Ворошиловим, Я. Б. Гамарником, В. П. Затонським, Д. З. Мануїльським, Ю. М. Коцюбинським проводить велику роботу по налагодженню партійного і державного будівництва в республіці, по зміцненню регулярних частин Червоної Армії.

Діяльність Станіслава Вікентійовича Косіора була високо оцінена Центральним Комітетом партії. У 1922 р. С. В. Косіор був призначений першим секретарем Сибірського бюро ЦК РКП(б), а в 1930 р. був обраний членом Політбюро ЦК ВКП(б).

Протягом десяти років С. В. Косіор був Генеральним секретарем, членом Політбюро, Оргбюро і секретаріату Центрального Комітету КП(б)У. Майже десятиліття — до січня 1938 р., — очолюючи Комуністичну організацію України, він наполегливо боровся за здійснення лінії партії, за розвиток української радянської державності, української соціалістичної культури. С. В. Косіора було обрано делегатом VI, XII—XVII з'їздів партії, депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання.

У ці роки з найбільшою силою і повнотою розгорнувся його визначний талант політичного і державного діяча, організатора трудящих мас України.

Він жив і творив у нерозривному єднанні з широкими масами українського народу.

Видатні заслуги С. В. Косіора у розвитку промисловості і сільського господарства Української РСР були відзначені найвищою нагородою — орденом Леніна.

ПУТЬ ДО ЛЕНІНА

«...На чергових партійних зборах Мерхалівського партизанського загону вирішили послати до Києва за інструкціями підпільного комітету партії більшовиків партизана Андрія. Андрій хоч був ще молодий комуніст, але знав добре Київ і зустрівся вже з товаришем Борисом, тому ніхто не заперечував проти цієї кандидатури...

...Командир партизанського загону наказував з'ясувати тактику більшовиків щодо німецької армії. На це Борис сказав:

— Армія окупантів безоглядно тікає. Нам нема чого підставляти лоба під їхні кулі, де можна обійтися без цього, але народного добра вивозити не давати. Де можна, домагайтесь, щоб німецькі солдати вивозили з України не хліб, не сало, а більшовицькі ідеї. Так і передай своєму командирові. Все? Коли ти збираєшся назад? Завтра? А ти, здається, сам з-під Києва?

— Із Мерхалівки,— сказав Андрій.— Звідти і наш командир.

— А ти його дружину знаєш?

— Оксану! — голосніше, ніж треба, вигукнув Андрій і почервонів.

Товариш Борис помітив, примружив одне око й ледь посміхнувся.

— Тоді тобі буде доручення. Партийне. По дорозі зайдеш до Мерхалівки до товаришки Оксани і скажеш: «Кланяється вам дядько Сидір».

— Це що, як пароль?

— Правильно. Після цього передай їй записочку і трохи прокламацій, а вона знатиме, кому передати. На Київщині Петлюра пробує робити мобілізацію, так нехай люди знають, проти кого їх хоче використати петлюрівська Директорія. Коли що, записку проковтні, щоб і сліду не залишилось, а про Оксану жодного слова. І мою адресу забудь!..»

Цей уривок взято з моєї повісті «Рано-вранці», надрукованої ще в 1936 році.

Про те, що під кличкою Борис переховувався Станіслав Вікентійович Косіор, не знали ні київська охранка, ні німецька контррозвідка. Станіслав Косіор прибув на окуповану Україну для керування підпільним Правобережним комітетом партії по чужих документах. Кличка ця зберегла в художній літературі і мою повість за часів культу особи.

Говорячи про політично дозрілий пролетаріат, Володимир Ілліч Ленін відзначив, що народився «новий тип соціал-демократичного робітника, який бере партійну справу до своїх рук...» Ці слова можна цілком віднести до Станіслава Вікентійовича Косіора. З його біографії ми довідуємося, що він син польського селянина, який став робітником у Донбасі, і сам робітник, загартований на українських заводах.

Крім Станіслава, в родині Косіорів були ще діти, і тому він не мав можливості одержати освіту більшу за три класи техшколи

при заводі, а політичну освіту набував з листівок РСДРП, що їх підкидали в скриньки робітникам, та в політичних гуртках. А в гуртках читали Маркса, Енгельса, Володимира Леніна. Роздобували і газету «Искра». Продовжував освіту і за ґратами, куди його кидала жандармерія, починаючи вже із сімнадцяти років. Надто вже красномовний і гострий на язик був цей молодий більшовик, член партії з 1907 року.

Вийшовши з в'язниці після одного з арештів, Косіор побачив, що брама заводу перед ним уже зачинена. Довелося шукати інших засобів до існування. З рік працює в шевській майстерні, але партійної роботи не кидає. Навпаки. Рішення присвятити своє життя боротьбі за щастя народу не було чимсь винятковим. Пізніше Станіслав Косіор про це сам казав:

— Мій життєвий шлях — це шлях звичайний, я б сказав, типовий для робітника, який зв'язав своє життя з революцією...

Родині Косіорів доводилося працювати на різних заводах — спочатку на Сулинському, потім на Юр'ївському, тому молодий революціонер Станіслав Вікентійович постійно перебуває серед робітників, живе їхнім життям і не минає кожної зручної нагоди, щоб розбудити в них класову свідомість, донести до їхнього розуміння партійні гасла. Його всі знають, йому вірять, і Косіор стає одним з керівників Донецько-Юр'ївського підрайонного комітету партії, а згодом — членом Алмазо-Юр'ївського районного комітету.

В ті часи на політичній арені царської Росії активно діяв монархічний «союз русского народа», який нацьковував робітників на іногородців. Станіслав Косіор пише листівку, в якій роз'яснює, що у злидарів будь-якої національності один ворог — буржуазія і царський уряд.

З кожним днем революційні настрої ширилися серед робітників усе більше. Уже були створені партійні організації РСДРП, і завдяки цьому чорносотенний «союз русского народа», хоч і був поширений на Донбасі, проте успіху не мав.

Треба гадати, що саме ця активність і самовідданість партійних працівників нового типу навіть у роки реакції послужила підставою для заяви В. І. Леніна: «Всю, або майже всю, наявну партійну роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики».

Незважаючи на молоді роки Станіслава Косіора, жандармерія вважала його вже «серйозним діячем РСДРП» і не позбавляла своєї уваги: знову й знову заарештовувала.

Це траплялося так часто, що Станіславу Косіору не було ще й двадцяти семи років, а він уже відбув п'ять арештів і висилку в Сибір.

Із сибірського заслання Станіслава Косіора достроково звільнила Лютнева революція. Він їде до Петрограда і там включається в партійну роботу.

Ще замолоду Станіслав Косіор, читаючи праці Леніна, мріяв, якщо не почути, то хоч побачити Володимира Ілліча. І ця мрія збулася тут, у Петрограді.

Коли по місту поширилася чутка про повернення в Росію Леніна, численні демонстрації трудящих потяглися до Фінляндського вокзалу. Тисячі робітників, революційних солдатів і матросів йшли, щоб привітати того, хто створив більшовицьку партію. Над головами колихалися червоні транспоранти: «Хліба!», «Геть війну!», «Хай живе соціалістичний Інтернаціонал!», «Привіт Леніну!».

Серед тих, хто зустрів, був і Станіслав Косіор. З Неви дув легенький вітерець, а в повітрі вже відчувалося наближення бурі. Кинуте Леніним ще в Швейцарії гасло: «...ні тіні довір'я і підтримки новому урядові (ні тіні довір'я Керенському, Гвоздьову, Чхенкелі, Чхеїдзе і К^о) і з б р о й н е в и ч і к у в а н н я, з б р о й н а п і д г о т о в к а б і л ь ш ш и р о к о ї б а з и д л я б і л ь ш в и с о к о г о е т а п у» — було вже знайоме для багатьох з тих, хто прибув зустрічати Володимира Ілліча.

В. І. Ленін у круглому чорному капелюсі вийшов із «царських кімнат» вокзалу з букетом живих квітів у руках. Натопв зустрів його радісними вигуками «ура!». Зійшовши на панцерник, освітлений прожекторами, Володимир Ілліч виголосив хвилюючу промову, яка закінчилася словами: «Хай живе соціалістична революція!»

Перед Косіором ніби відчинилося вікно в новий світ. Ось та відповідь, на яку так чекали після послання Леніна із Швейцарії!

Ще більш виразною стала програма діяльності більшовиків, коли Ленін у своїх історичних Квітневих тезах виклав план переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Цей план був у центрі уваги Всеросійської конференції більшовиків, делегатом якої від петроградських робітників був і Станіслав Косіор. Гасло, що народилося в ті дні: «Вся влада Радам!», характеризувало новий етап революції.

На цей час Станіслав Косіор уже завоював серед робітників визнання талановитого організатора і полум'яного оратора-більшовика. На конференції його обирають до складу Петро-

градського комітету, а також до комісії по підготовці VI з'їзду партії.

Слідом за розгромом Тимчасовим урядом липневої демонстрації робітників у Петрограді, після чого В. І. Ленін примушений був піти в підпілля, було оголошено заборону будь-яких з'їздів. Стало питання про конспірацію VI з'їзду. Я. М. Свердлов знав про авторитет Станіслава Косіора серед робітників за Нарвською заставою і тому саме до нього звернувся з пропозицією організувати охорону з'їзду. Охорона була забезпечена, а Станіслав Косіор як делегат від петроградської організації брав участь у роботі з'їзду.

Підготовка до повстання робітників проти Тимчасового уряду стала ще більш інтенсивною після розгрому корніловщини, яка готувала військовий переворот. Станіслав Косіор виявляє і тепер свою завзятість: він організовує у своєму районі загони Червоної гвардії, постачає робітникам зброю, налагоджує зв'язки з військовими частинами.

Тимчасовий уряд також згуртовував сили проти більшовиків...

25 жовтня 1917 року стало днем перемоги революційного пролетаріату. II Всеросійський з'їзд Рад взяв владу в свої руки і створив перший Радянський уряд на чолі з В. І. Леніним.

Але скинутий Тимчасовий уряд не хотів здаватись. Скупчивши рештки відданих йому військових частин у Гатчині, він повів наступ на пролетарську революцію.

Настало важке випробування сили і моці щойно народженої революції. Чинила шалений опір контрреволюція, спалахнув заколот юнкерів, але на захист своїх здобутків твердо стали озброєні робітники.

Штаб пролетарської революції, керований В. І. Леніним, містився в Смольному.

На третій день, коли вже бої відбувалися під Царським Селом, Косіора викликали до Смольного, до В. І. Леніна. В його кабінеті на всю стіну висіла карта. Володимир Ілліч стояв біля столу, приклавши олівець до підборіддя, в глибокій задумі. Почувши кроки, стрепенувся, бистрим поглядом ніби просвітив Станіслава Косіора і підійшов до карти. Стукаючи олівцем по слову Царське Село, сказав:

— Щойно одержані відомості: Краснов прорвав наш фронт і наближається до Петрограда. На ранок може захопити Балтійський вокзал. Треба негайно підняти на ноги всіх робітників. Зібрати увесь, який є в районі на заводах і на складах, колючий

дріт, усі лопати, усі кирки й рити окопи. Щоб дати на підступах до міста бій Краснову й врятувати становище. Зрозуміло?

Станіслав Косіор запропонував організацію робітників доручити штабові й ревкому. Володимир Ілліч відповів на це:

— Ви не те говорите. Ніякий тут штаб врятувати становище не зможе. Треба негайно підняти на ноги всіх робітників!

Зрозумівши, що зараз дорога кожна хвилина, Станіслав Косіор взявся виконувати доручення Леніна. Робітники дружно відгукнулися на заклик партії, всю ніч рили окопи, і тільки вдосвіта, коли стало відомо, що ворога затримали, зітхнули з полегшенням.

30 жовтня В. І. Ленін від імені Петроградського воєнно-революційного комітету підписав посвідку, в якій сказано: «Пред'явник цього, товариш Косіор, є представником Воєнно-революційного комітету і користується правом ревізиції всіх предметів, необхідних як для потреб армії, так і для потреб революційного комітету».

Весною 1918 року Станіслав Косіор повертається на Україну. Тут бере активну участь в роботі по об'єднанню більшовицьких організацій в Комуністичну партію (більшовиків) України. Організаційне бюро, членом якого був Косіор, підготувало скликання I з'їзду українських комуністів, який відбувся в Москві в липні 1918 року. На цьому з'їзді Станіслава Косіора обрано членом ЦК КП(б)У.

Гнів на німецьких окупантів і тих, хто їм прислужував, все більше зростає в українського народу. Почали спалахувати страйки, повстання. В серпні 1918 року в Орлі під головуванням Станіслава Косіора відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Основним питанням було керівництво повстанським рухом, що почав розгортатися на Україні. Пленум ухвалив не обмежуватися веденням партизанської війни, а розгорнути широку пропаганду серед трудящих, а також серед солдатів окупаційної армії.

За ухвалою ЦК КП(б)У більшість його керівних працівників було послано в тил ворога. Станіслав Косіор направляється для підпільної роботи в Київ.

Складна була обстановка в той час на Україні. Посилювалася вона ще й тим, що серед самих комуністів не було однакового ставлення до деяких питань, зокрема до питання укладання миру з німцями, про ставлення до Директорії. В цих питаннях і Косіор, як пізніше він сам признавався, не завжди був на висоті становища. Але «крім нас,— казав він,— із яких одні лівіли, інші правіли, робили помилки і т. п., були ще ЦК РКП(б) і Володимир Ілліч

Ленін, який кожного разу, коли ми приїздили на з'їзд, викликав керівну групу до себе і протягом кількох годин вислуховував наші суперечки і т. п., і після цього слово РКП(б) у відношенні керівництва виконувалось і питання було вичерпане».

Ще більш тяжкі дні настали на Україні, коли владу захопила Директорія, очолювана буржуазним націоналістом Симоном Петлюрою. Як ніколи, в Києві почав лютувати терор. Комуністи були оголошені поза законом, але Станіслав Косіор, секретар Київського підпільного комітету, продовжує працювати, керує агітаційною роботою, випуском листівок, газетою «Киевский коммунист».

У 1919 році Україну плюндрують білі армії генерала Денікіна. Комуністи примушені знову піти в підпілля.

На III з'їзді КП(б)У С. В. Косіор знову обирається до складу ЦК, а далі секретарем ЦК КП(б)У. Вся діяльність українських комуністів зосереджується тепер на скорішому розгромі білих орд Денікіна. Косіор призначається одним із керівників Зафронтбюро.

Повстанський, партизанський рух, що розгорнувся в тилу денікінських військ, уміло скеровувався партією. Він став великою підмогою для Червоної Армії.

В пресі тих часів, як у місцевій, так і в центральній, стали з'являтися дописи, в яких популяризувалася особа ватажка куркульсько-анархістських банд на Україні Нестора Махна і українські есери — боротьбісти. Це завдавало великої шкоди, і Косіор примушений був 31 жовтня 1919 року звернутися з листом до ЦК РКП(б), в якому протестував проти публікації такого матеріалу, бо він не відповідав дійсності: «Надто важливіше для нашої партії принциповий і політичний бік цих повідомлень, що культивують Махна і всякі неопетлюрівські партії, як УКП(боротьбістів). Ми гадаємо, що ЦК РКП(б) повинен дати директиву нашому партійному органу вміщувати зведення інформаційного відділу КПУ, складені за відомостями, що їх подають наші кур'єри, і строго перевірені, які ми надсилаємо, популяризувати нашу партію, що з кожним днем все більше оволодіває повстанським рухом на Україні».

Лист Косіора був розглянутий Оргбюро ЦК РКП(б), яке ухвалило опублікувати в пресі повідомлення Зафронтбюро. На цьому ж засіданні Оргбюро розглянуло поданий Косіором список українських комуністів, які перебували в Москві і виявили бажання працювати за завданням Зафронтбюро.

За якийсь місяць після утворення Зафронтбюро на Україні було організовано тринадцять повстанських штабів і шість складів зброї і боєприпасів. Повстанці надали велику допомогу Червоній Армії, яка наприкінці 1919 — на початку 1920 року звільнила Україну від денікінських орд.

Не встигли затихнути постріли в боротьбі з денікінцями, як на Україну вдерлися легіони буржуазно-поміщицької Польщі, з одного боку, а з другого — барона Врангеля. Цілий рік точилася боротьба, аж доки трудящі України під проводом Комуністичної партії остаточно звільнили свою землю від різних загарбників і відстояли завоювання соціалістичної революції.

Немало зусиль і праці поклав для перемоги українського народу Станіслав Вікентійович Косіор — член і секретар ЦК КП(б)У, керівник підпільної діяльності партії в тилу ворога. Багато зробив він і для відбудови зруйнованої і пограбованої України.

Для повноти характеристики невтомого Станіслава Вікентійовича Косіора, який заслужив високе звання партійного працівника нового типу, ми хоч коротко зупинимось ще на подальшому його життєвому шляху.

З 1928 року С. В. Косіор — Генеральний секретар ЦК КП(б)У. Як один із керівників Комуністичної партії України він був активним учасником боротьби за перемогу соціалізму.

З ім'ям Косіора зв'язано будівництво великих підприємств України — Дніпрогеса, Краматорського машинобудівного, Харківського тракторного та інших заводів, шахт, копалень, виникнення і розвиток перших у країні машинно-тракторних станцій, зростання і благоустрій міст, в тому числі і Києва, куди в 1934 році була переведена столиця республіки.

Українські науковці теж багато чим зобов'язані С. В. Косіорові, який не раз заявляв: «Робітничий клас мусить довести, що він уміє посувати вперед науку хутчіше, ніж це було досі».

Під час проведення загальної колективізації на місцях траплялися перегини. Косіор теж було помилявся, але, усвідомивши свої помилки, мав сміливість признаватися в цьому, виправляв їх і від інших вимагав того ж. Він наполегливо нагадував партійним органам про неодмінну обережність, чуйність і гнучкість в проведенні колективізації, про необхідність «рішуче припинити методи командування в колгоспі. Командуванням,— казав Станіслав Вікентійович,— ми занапащаємо колгоспне господарство. Праця в

колгоспі мусить провадитися на засадах активного залучення до неї всієї колгоспної маси».

Великою заслугою С. В. Косіора як Генерального секретаря ЦК КП(б)У було і те, що він уважно ставився до української радянської культури. Робилося це не заради особистої популярності, а завдяки глибокому розумінню суті ленінської національної політики. За ініціативою Косіора і за його активною участю ЦК КП(б)У розробив і виніс низку важливих ухвал, що відіграли значну роль у становленні і розвитку української соціалістичної культури. Серед них — ухвала ЦК КП(б)У «Про початкову й середню школу» (1933), «Про підготовку курсу історії України» і «Про підготовку курсу історії української літератури» (1935).

Ті, хто знав Станіслава Вікентійовича ближче, відзначають особливу рису його характеру — це уважне і дбайливе ставлення до людей і скромність у всьому. Зупинюся тільки на одному факті, який не був винятковим. Відомий український драматург Іван Кочерга в 1933 році написав глибоко філософську п'єсу «Майстри часу», де він змальовує людей як справжніх майстрів часу, що примусили час служити на благо й щастя всіх трудящих. П'єса викликала суперечливу критику. Це дійшло до С. В. Косіора, і він захотів обговорити цю п'єсу в тісному колі; на обговорення запрошений був автор, кілька письменників і кілька товаришів із партійного керівництва і не до ЦК, а на квартиру Косіора.

І просто обставлені кімнати, і добродушна усмішка господаря зразу приглушили офіційний тон. Станіслав Вікентійович вів невимушену розмову, а слухаючи, ходив по діагоналі кімнати. І це, природно, впливало на настрої присутніх: вони бачили перед собою не начальника, а товариша.

Після прочитання п'єси перейшли до її обговорення. П'єса сподобалась усім, в тому числі й Станіславу Вікентійовичу, але Косіор все-таки зробив кілька слушних зауважень, з якими не міг не погодитись і автор.

Коли обговорення закінчилося, присутніх запросили до столу на чашку чаю. Станіслав Вікентійович, попросивши пробачення за відсутність господині, заходився господарювати сам. Простенький посуд, відсутність служниці, привітність і щирість мимохіть підкупали, тому чаювання обернулося в невимушену бесіду. З п'єси розмова перекинулася вже на теми дня, на становище радянської літератури.

Не можна не сказати також про уважне ставлення Косіора до молоді. Багато вимагаючи від неї, він в той же час виявляв і велику чуйність до її вимог і потреб. Розмовляючи якимось із

піонерами шкіл ФЗУ Києва — авіамоделістами Льовою Гутманом і Борею Свистуновим та іншими, Станіслав Вікентійович довідався, що на Україні важко дістати бамбук.

— Доведеться, діти, вам самим влітку поїхати на Кавказ за бамбуком для своїх моделей. Не заперечуєте?

Звичайно, піонери були дуже задоволені, бо чули, як тут же товариш Косіор дав розпорядження про надання їм путівок.

Велику турботу виявив Станіслав Вікентійович і щодо створення в Харкові Палацу піонерів. Кращий будинок міста, в якому до переїзду столиці до Києва містився ЦВК України, був переданий дітям.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна, Косіор головним у партійній роботі вважав постійний зв'язок з людьми, виховання їх в дусі комунізму. При цьому на перше місце він ставив прищеплення свідомого ставлення до праці. «Створення комуністичного суспільства, створення загального щастя можливе тільки одним способом — працею»,— казав Станіслав Вікентійович. «Працювати і тільки працювати треба для того, щоб завоювати гарне життя».

Щоб привчити людей свідомо ставитися до праці, Косіор вимагав від керівників самодисципліни, умілої організації трудових процесів, чуйного ставлення до підлеглих.

Станіслав Вікентійович Косіор і більшість його товаришів по роботі на Україні були визначними партійними представниками першого радянського покоління. Відмітною рисою їх було неухильне наслідування ленінських заповітів, ленінський стиль у роботі, уміння гуртувати навколо себе здібних працівників, класти в основу роботи тісний зв'язок з масами, теоретично узагальнювати нагромаджений досвід і застосовувати його в житті.

В своєму нарисі я тільки коротко накреслив діяльність товариша Косіора і то переважно на Україні, хоч він з таким же запалом працював і в Москві, і в Сибіру. За дорученням партії С. В. Косіор скрізь і всюди працював на повну силу.

Станіслав Вікентійович до кінця днів своїх залишався відданим ленинцем. Він жив для революції, він боровся за її перемогу, за перемогу соціалізму в нашій країні, і ми з пошаною згадуємо його ім'я!

П. Панч

СМІЛО У НОГУ РУШАЙТЕ

Сміло у ногу рушайте,
Душу гартуйте в борні,
Груддю собі прокладайте
Шлях у країни ясні.

Вийшли ми, браття, з народу,
Діти робочих родин.
Спілка братерська й свобода —
Шлях перед нами один.

Довго тримали нас в путах,
Зараз до бою мерщій.
Щоб волю й щастя добути,
Ми вирушаємо в бій.

Ось робітничі колони
Знищать знуцання і гніт.
Прапор засяє червоний,
Вкриє поновлений світ.

ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ ПЕТРОВСЬКИЙ

«Важке життя революціонера. Хто стає на цей шлях, повинен знати, що його чекають в'язниці, переслідування царського уряду, а можливо, і смерть; революціонер повинен жертвувати всіма вигодами особистого життя, родиною, дітьми; він готовий на всі злигодні заради благородної мети — визволення трудящих від того жахливого життя, в яке ввергнув їх капіталізм».

Ці полум'яні слова належать Г. І. Петровському (1878—1958), життєвий шлях і революційна діяльність якого ніколи не розходилися з висловленою ним думкою. Він належав до найстаріших діячів революційного робітничого руху в Росії, до ленінської гвардії більшовиків-підпільників.

Корінний український пролетар, широко відомий і популярний діяч більшовицької гвардії, який пліч-о-пліч працював з Леніним як нарком внутрішніх справ РРФСР, Г. Петровський був обраний Головою вищого органу Радянської влади на Україні — ВУЦВК. Одночасно Григорій Іванович був заступником Голови ЦВК СРСР. На цих почесних постах Петровський працював до 1938 року, показавши себе талановитим державним діячем, який умів сам працювати по-ленінському і навчати цього інших. Г. І. Петровський з 1919 по 1938 роки — член Політбюро ЦК КП(б)У.

Завдяки невтомній праці Г. І. Петровського та інших більшовиків, що працювали тоді з ним, український народ досяг великих успіхів у соціалістичному будівництві республіки.

За видатні заслуги перед Радянською державою він нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора і трьома орденами Трудового Червоного Прапора.

Майже 20 років Григорій Іванович працював у Державному музеї революції СРСР, вкладаючи всю свою енергію і пристрасть у справу збирання та пропаганди матеріалів про історію героїчної революційної боротьби робітничого класу і його партії більшовиків.

Величезний життєвий досвід, революційне загартування, ленінська школа керування державою, яку пройшов Петровський, керівництво протягом багатьох років ЦВК України, його мудрість у розв'язанні великих і малих питань — усе це забезпечило йому величезну любов, шану і безмежну вдячність українського народу.

ДІТЯМ ПРО МИНУЛЕ

В 1900 році, після недовгого перебування в Харкові і Миколаєві, звідки мене вислали, я знову приїхав до Катеринослава. Не зразу я знайшов роботу. Тут я відновив усі свої зв'язки з робітниками, а головне — з революційними підпільними організаціями.

Була тоді гаряча пора. Криза, що почалася, особливо важко відбилася на робітниках і дала можливість капіталістам посилити експлуатацію. Підпільна Катеринославська соціал-демократична організація розгортала свою діяльність. Щоразу частіше і частіше друкували ми прокламації, які закликали робітників захищати завойоване і боротися далі за поліпшення свого становища.

Ми розклеювали ілюстровані прокламації із зображенням царського самодержавства у вигляді піраміди: зверху цар Микола, під ним царські міністри, управителі, нижче попи—благословляють, а ще нижче пристроїлось дворянство, поміщики, купці —

п'ють, жеруть і пересичуються, а внизу цієї піраміди — робітники і селяни несуть тягар цього устрою і, знемагаючи, падають.

В одному з наших гуртків на Чечеловці виявився шпигун-провокатор, якийсь Закс. Він доніс про роботу наших підпільників катеринославським жандармам. Були проведені численні арешти.

Потрапивши до в'язниці, ми, робітники різних катеринославських заводів, ще ближче познайомились. Серед заарештованих був Миха Цхакая — один з найстаріших кавказьких більшовиків. Спочатку нас посадили у в'язницю разом з карними злочинцями. Але в камері ми завели свої порядки і не підкорялись так покійно тюремній адміністрації, як карні. Замість молитв співали «Марсельезу», «Варшав'янку», «Дубинушку».

Тюремне начальство відокремило нас від карних і перевело в окрему камеру. І тут ми співали революційні пісні, вчилися у гуртках, вивчали марксизм.

Годували нас справжніми помиями, а хліб давали такий, що його неможливо було їсти. Ми ліпили з нього шашки і грали ними.

Перебування політичних арештованих в одній камері згуртувало нас і сприяло обміну досвідом практичної революційної роботи. Від тюремного начальства, прокуратури, жандармерії ми вимагали пояснень, на якій підставі ми арештовані, і добивалися звільнення. Нарешті, катеринославське начальство переконалося, що нас треба якомога швидше вислати, тому що такий колектив революціонерів, зібраних разом, не тільки не зменшує небезпеки революції, а збільшує її.

Незабаром відібрали нас чоловік дев'ять-одинадцять ув'язнених робітників і відправили до полтавської в'язниці, де я просидів в одиночній камері майже рік.

У полтавській в'язниці, в корпусі одиночних камер, де нас тримали під суворим арештом, вікна були закриті щитами, які закривали двір. Видно було лише шматочок неба, в камері було темно. Це нас обурило, і ми вирішили боротися за поліпшення свого становища в тюрмі.

Спочатку ми вимагали зняти з вікон щити. Тюремна адміністрація рішуче заявила, що «не такі люди сиділи, і то нічого не могли вдіяти проти цих щитів, а вам і поготів не вдасться».

Ми знайшли спосіб для переговорів одиночних заарештованих між собою. Наші камери прибирали карні. Вони приносили нам їжу. Через карних нам удавалося встановити зв'язок між собою... Іноді ми у чайнику передавали один одному записки. Домовившись, ми вирішили оголосити голодовку, поставивши вимогу: «Щити з вікон зняти». Це викликало великий переполох серед

губернського начальства. Спочатку до нас прийшов начальник тюрми, умовляв відмовитись від голодовки, потім прийшов інспектор тюрми, потім віце-губернатор, прокурор. Ми рішуче відмовились припинити голодовку. Дехто з нас від голоду захворів. Тюремне начальство, злякавшись великого скандалу, одного ранку зняло щити з вікон.

Вийшло так, що ми, прості пролетарі, в полтавській тюрмі зуміли дати відчуті тюремному начальству, що таке солідарність, що означає натиск на гнилі підвалини царського самодержавства.

Після цього ми не переставали бомбардувати прокурора і департамент поліції своїми заявами, щоб вони сказали, на якій підставі нас арештували; відмовляючись від будь-яких свідчень про революційну діяльність, ми вимагали звільнення.

Тюремне ув'язнення затягувалось. Ми вирішили не гаяти часу — дістали книжки, почали організовано читати і вчитись. Нам вдалося загітувати стражників тюрми. Вони відчиняли зранку наші камери, ми сходились, обмінювались думками про прочитане, а потім і самі почали потроху писати.

У тюрмі ми багато читали і, таким чином, одиночне тяжке тюремне ув'язнення перетворили в революційний університет, школу марксизму; багато теоретичних знань з основ соціалізму ми непогано засвоїли в тюрмі. Деякі царські зубри, аж до прокурора харківської судової палати, приїздили спеціально до Полтави, щоб подивитись, що то за нова поросль з робітників, що займається такою високою політикою, яку вони ніяк не можуть збагнути. Полтавський міський голова також приїхав подивитись на нас.

Через кілька місяців поступово почали звільняти товаришів, і вийшло так, що в полтавській тюрмі я залишився один. Мене ще довго жандарми не випускали. Зимою я в тюрмі простудився, захворів на туберкульозне запалення залоз, яке могло б закінчитися для мене смертельно. Дружина весь час клопотала про моє звільнення. Нарешті, жандарми запропонували дати 100 карбованців у вигляді застави. Гроші зібрали робітники. Дружина внесла їх, мене звільнили. Негайно ж після звільнення довелося лягти в полтавську земську лікарню на операцію залоз. Пролежав я в ній понад два місяці. З лікарні вийшов такий кволий, що вітер мене валив з ніг. На деякий час товариші дали мені притулок.

Після тяжкої хвороби, під час другого призову в армію, мене остаточно забракували. Мені довелося поїхати знову до Катеринослава і шукати собі роботу, перебуваючи під наглядом поліції.

По своїй спеціальності — токаря — я не знайшов роботи. Довелося влаштуватись на роботу електриком у катеринославських залізничних майстернях, де я й працював з червня 1901 року до травня 1902 року. Тут працював В. А. Шелгунов, петербурзький робітник, учасник «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», якого так само, як і Бабушкіна, вислали до Катеринослава за участь у революційному русі, Шевченко, старий катеринославський робітник, і інші товариші.

Моя квартира знову стала місцем, де не раз відбувалися засідання катеринославського комітету РСДРП.

Поліція ще більше почала переслідувати мене. Товариші порадили мені виїхати з Катеринослава, бо мене неминуче б заарештували.

В травні 1902 року я поїхав на роботу в Донбас. Там я зустрівся з товаришем П. А. Мойсеєнком — організатором знаменитого морозовського страйку. Разом з ним ми утворили кілька підпільних робітничих гуртків на Щербинівському, Нелєпівському і Нікітовському рудниках. У серпні 1903 року мене на руднику заарештували, і я шість місяців просидів у бахмутській і луганській тюрмах.

Були ясні тихі серпневі дні. Два поліцаї прийшли на квартиру, об'явили про мій арешт і відразу ж повели мене до каземату в селі Железному. Бліх у цьому казематі було тьма-тьмуца. В цій «блошильні» мене хотіли тримати кілька днів до етапу. Після різкої і наполегливої вимоги мене відправили до бахмутської тюрми. Тут уже сиділи заарештовані в справі підпільної роботи на тих же рудниках товариші Соколов, Князев і інші. В луганській тюрмі я зустрівся з іншими заарештованими товаришами.

Вже в тюрмі ми дізналися про Другий з'їзд партії, який відбувся влітку 1903 року і був підготовлений зусиллями Володимира Ілліча, зусиллями іскрівських організацій. На з'їзді відбувся розкол між послідовними революційними марксистами, керованими Леніним, які з того часу почали називатися більшовиками, і опортуністами, на чолі з Мартовим, Аксельродом і Троцьким, яких назвали меншовиками. Цей розкол має всесвітньо-історичне значення не тільки для нашої партії, але й для долі нашої революції, для міжнародного пролетаріату. На Другому з'їзді в боротьбі з меншовиками, з опортуністами всіх мастей оформилась більшовицька партія...

З тюрми мене звільнили наприкінці 1903 року, і я знову став безробітним. На рудник мене назад на роботу не прийняли. Я листовно зв'язався з катеринославськими робітниками, які за-

пропонували мені приїхати. Після приїзду до Катеринослава я за допомогою товаришів поступив на трубний завод «Шодуар» фрезерувальником і там працював до травня 1905 року. Знову налагодились у мене зв'язки з катеринославською підпільною організацією більшовиків.

Г. Петровський

ОСТАННІ

В управлінні зібралися вищі чиновники Якутії. Фон Вітте — в парадному мундирі, при всіх орденах і медалях—сидів на чільному місці за довгим столом; з обох боків столу розташувалися чиновники. Яскраво горіли електричні лампи, губернаторська лисина так нестерпно сяяла, ніби щойно побувала в старанних руках чистильника. Поряд з фон Вітте вмовився віце-губернатор барон Тізенгаузен. Статечно сиділи радники в наглухо застебнутих сюртуках; непокоївся, сердито кривив губи відставний полковник Березов, колишній поліцмейстер; насторожено вдвлялися в губернатора поліцмейстер капітан Рубцов і полковник Попов — начальник місцевого гарнізону.

На всіх обличчях застигла тривога і розгубленість. Справді, для веселощів не було причин: всі знали про останні події в Петрограді — хвили, що здійнялися на Неві, докотилися й сюди, на береги могутньої Лени. Кожен намагався триматися невимушено й безтурботно, однак приховати занепокоєння було важко. Тільки відставний полковник Березов мав хоч і гнівний, але бравий вигляд.

Всі чекали, що скаже губернатор, наче від його слів могло статись чудо. Чекали й боялися. Нарешті, фон Вітте підвівся, обережно провів рукою по блідій лисині й поважно мовив:

— Панове, всі ви, певне, здогадуєтесь, для чого я вас покликав. Очевидно, ні для кого не буде новиною, що я вам зараз скажу,— з гіркотою й сумом говорив фон Вітте.— Династія Романових, що царювала понад триста років, що вивела Росію на шлях слави й могутності, впала. Цар зрікся престолу, зрікся престолу й великий князь Михайло Олександрович. Росія переживає чорні дні смуту... Створено Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим. Ми повинні висловити своє ставлення до нового уряду... Прошу, панове, сказати свою думку.

Підхопився сухорлявий, блідий від люті полковник Березов. Він довгий час прослужив у Якутську, через його руки пройшла

не одна тисяча політичних засланих, і кожного з них він вважав своїм найзапеклішим ворогом. Ворог трону — його особистий ворог.

— Я пропоную,— заскрипів на всю залу полковник, витягуючи тонкі, безкровні, сині губи,— всіх політичних засланих негайно під замок! Почати з цього колишнього думського балакуна Петровського...

Поліцмейстер Рубцов ворухнувся, й Березов кинув йому:

— Я знаю, що ви хочете сказати. У вас не вистачить місця в тюрмі. Знаю. Вітчизна вимагає негайних рішучих дій. Частину в'язнів можна вивести на берег Лени й пустити під лід, звільнити місце для наших політиків...

— Але ми повинні зважити на настрої...— кинув Рубцов.

Березов блимнув на нього суворо й презирливо:

— Вам, капітане, личить бути не поліцмейстером, а гувернантою. У вирішальні моменти представники влади не мають права поводитись як тендітні сльозливі гімназистки. Ми повинні бути твердими й нещадними в цей історичний час.

Фон Вітте і сам хотів проявити якнайбільше твердості й державної мужності, проте він не був таким прямолінійним і засліпленим вірою в непохитність влади. Він не знав, до чого все це призведе, і йому хотілося якомога тонше, якомога хитріше повестися в цих умовах. Він боявся спіткнутись у цей відповідальний час, в час, коли валиться старий лад, коли все тріщить... Мінються уряди... Горемикін, Штюрмер... Тепер князь Львов. Але, боже ж ти мій, що станеться, коли до влади прийде оця розгнуздана челядь, оця так звана соціал-демократія... Він не був спритний у політиці, був просто посереднім адміністратором далекого краю. Але навіть і його невидатний розум підказував: діяти так прямолінійно, як рекомендує Березов, пертися на рожен — не зовсім обачно. З другого боку... В лихі часи тільки твердість і нахабство підіймає людину на гребінь політичної хвилі... Може, й справді варто підтримати тверду політику Березова, стати на шлях швидких і рішучих заходів, бо, видно, російській монархії настає кінець... Фон Вітте, нарешті, запропонував:

— На чолі уряду зараз стоїть людина з князівським титулом, людина нашого кола... Я гадаю, що ми повинні висловити солідарність з новим урядом, мусимо запевнити, що продовжуємо вірою і правдою служити йому. Ваша думка, панове?

Барон Тізенгаузен вагався. В словах фон Вітте він відчував нещирість, прочитав їхній підтекст: губернатор на всі випадки життя, незважаючи на будь-який поворот подій, волів залишити

собі шлях до відступу, можливість по-різному тлумачити свої слова. Він закликав усіх триматися мужньо, а в той же час ще два дні тому відправив свою дружину в Іркутськ. Полковник Попов навіть виділив охорону, правда, трохи дивуючись, що тепер губернаторша надумала поїхати в гості. Полковник і не підозрював справжньої причини від'їзду губернаторші.

Але він, барон, ясно відчуває небезпеку... Можливо, йому самому доведеться пожати те, що посіяли інші... А чому це він, Тізенгаузен, має підставляти свою голову? Він, звичайно, підтримує пропозицію Березова, але той дурень залишиться осторонь, а йому самому доведеться за все відповідати... Досить того, що його з Петербурга загнали сюди і ось десять років тримають у «почесному» засланні. Тізенгаузен теж хотів визначити свою позицію так само нечітко й двозначно, як губернатор...

Він підвівся й почав неквапно, з гідністю:

— На жаль, через відсутність повної інформації я не можу цілком певно накреслити дії, до яких нам слід вдатися. Газет з повідомленням про події, що відбулися в Петрограді, ми не одержали... Скупі телеграфні відомості дають туманне й далеко не повне уявлення про сумну картину зречення престолу. Нам варто, очевидно, скористатися з тих незгод, які існують між різними політичними групами і партіями на засланні... Ми знаємо, що більшовики, приміром, у своєму ставленні до війни стоять на позиції поразки, а есери, меншовики і центристи підтримують війну, вважають за непотрібне боротися проти уряду у годину всенародного нещастя, спільного лиха для всіх прошарків суспільства... Можливо, ці незгоди й потрібно використати...

Полковник Березов зірвався з місця і закричав:

— Як можна з цими покидьками єднатися!.. Жах! — в його словах було стільки зненависті й обурення, що всі це відчули майже фізично. Разом з тим його слова свідчили про розгубленість, вагання усіх присутніх.

— Петровський організовує бойові дружини і от-от захопить владу... Невже ми хочемо, щоб нас подушили, як курчат? У нас військо, поліція... Чого ми чекаємо?! — кричав Березов.

— А я не зовсім вірю своїм солдатам,— зауважив Попов.

— За таких умов,— гукнув фон Вітте,— потрібна не тільки зненависть, а й розум, гнучкість, хитрість.— Заспокоївшись, вів далі: — Я вдячний вам, панове. Мені дуже приємно, що в ваших словах я відчув одностайність і рішучість підтримувати новий уряд, що ви всі готові виконати свій патріотичний обов'язок перед урядом, перед російським народом.

Слухаючи його, барон думав: «Хитра bestія!» А фон Вітте продовжував:

— Я гадаю, що ми повинні дати в Петроград телеграму приблизно такого змісту:

«Купка невідомих на чолі з колишнім депутатом Державної думи Петровським намагається захопити засоби управління. Ми, адміністрація Якутського краю, є вірними новій владі».

Та не судилося телеграмі полетіти на Неву в такому вигляді. Якби несподівано впала стеля, то й це не приголомшило б так, як те, що сталося... Коли телеграма була зредагована й одностайно схвалена, коли секретар побіг на телеграф,— в губернаторській залі несподівано появився Петровський з двома озброєними молодими якутами Амосовим і Слепцовим.

Ніхто не здатний був вимовити жодного слова. Петровський спокійно обвів уважним поглядом присутніх, зустрівся з лютими, повними зненависті очима Березова, з розгубленим зором губернатора... Хлопці стали обіч Петровського й мовчки пильно стежили за владарями Якутії.

— Панове,— почав Петровський.— Я бачу, ми якраз доречно прийшли. Ви марно витрачаєте час, панове. Сподіваюсь, про те, що діється в Петрограді, Кронштадті, Москві й по всій Росії, ви знаєте не гірше, ніж ми, тому я не гаятиму часу на інформацію. Я тільки хочу познайомити вас з тим, що сталося тут, в Якутську. Владі вашій настав кінець. Опір, якщо ви задумали його чинити, буде марним. Раджу скласти свої повноваження й передати владу в руки обранців народу. Я висловився досить категорично і, сподіваюсь, з вашого боку різною в тлумаченні моїх слів не виникне. До побачення, панове.

Петровський вийшов, слідом за ним — Амосов і Слепцов.

Із спотвореними обличчями завмерли чиновники Якутська. І тільки по великій паузі раптом схопився з місця Березов і заверещав дискантом:

— Як можна таке терпіти!

— Спокійно, пане полковнику,— перебив фон Вітте.— Треба все обміркувати без паніки і без зайвої гарячкості.

...Наступного дня фон Вітте втік, лишивши всі справи на барона Тізенгаузена.

О. Савчук

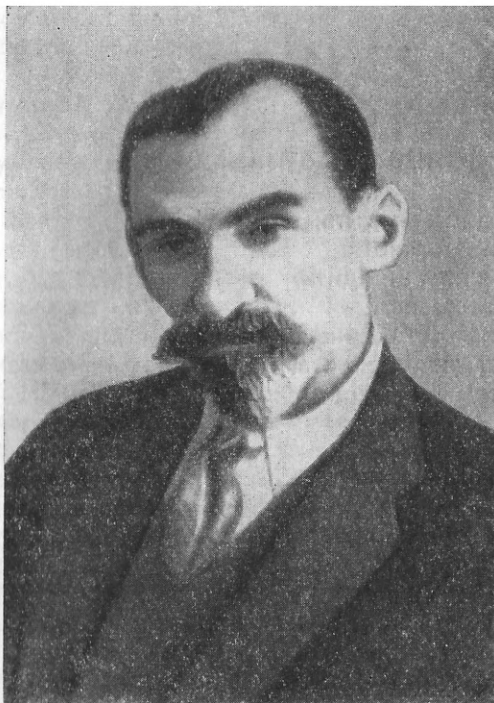
ТУДИ, ДЕ СОНЦЕ СХОДИТЬ

Туди, де сонце сходить,
Рушаймо на борню!
Загине, хто нам шкодить,
Від зброї та вогню!
Сміліш вперед! Одкиньмо страх
І вище наш юнацький стяг,
Бо молода ми гвардія
Робочих і селян!

Самі ж ми відчували
Тяжкий без волі труд,
Дитинства ми не знали
В тенетах рабських пут!
У темряві держали нас,
Були ми сковані ввесь час!
Ми молодая гвардія
Робочих і селян!

І ми вкривались потом
Коло станків своїх,
А наслідок роботи —
Багатство для других...
Дала нам праця твердий гарт,
До бою стане авангард
З нас, молодої гвардії
Робочих і селян!

Під нашими стягами,
Громадо молода,
Будуй укупі з нами
Республіку труда!
Щоб праця світ перемогла
І всіх в одній сім'ї злила,
На бій! юнацька гвардіє
Робочих та селян!

МИКОЛА ОЛЕКСІЙОВИЧ СКРИПНИК

Героїчний життєвий шлях М. О. Скрипника (1872—1933) є чудовим зразком беззавітного служіння Комуністичній партії, радянському народові, яскравим взірцем особистої мужності, непохитної віри в сили партії і народу, в перемогу ідей марксизму-ленінізму.

Вже в юнацькі роки Скрипник боровся за перемогу революції і віддавав їй усього себе. Ні повне небезпеки життя підпільника, ні тортури в катівнях царської охоранки не могли примусити його відмовитися від боротьби за визволення людства, за краще майбутнє свого народу.

Після перемоги Великого Жовтня М. О. Скрипник з властивою йому енергією гаряче взявся за будівництво Радянської влади.

Виняткове значення для зміцнення революційної законності мала його діяльність на постах народного комісара юстиції УРСР, Генерального прокурора УРСР.

Борючись за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні, М. О. Скрипник був непримиренним до ворогів марксизму-ленінізму.

У 1927 р. М. О. Скрипник став народним комісаром освіти УРСР. З його ініціативи був розроблений план заходів культурного будівництва на Україні. За роки першої п'ятирічки на Україні було збудовано 2391 нову школу, здійснено загальне обов'язкове початкове навчання, проведено велику роботу щодо поліпшення якості виховної роботи в школі, ліквідації неписьменності серед дорослого населення.

Як видатний партійний і державний діяч Микола Олексійович разом з усією партією веде боротьбу за здійснення історичних рішень XIV, XV і XVI з'їздів партії. За великі заслуги в справі будівництва соціалізму в республіці М. О. Скрипник був нагороджений у 1928 р. орденом Трудового Червоного Прапора.

Микола Олексійович був і видатним ученим. Він є автором 270 друкованих праць.

За великі заслуги в розвитку радянської науки Скрипника обирають членом Комуністичної Академії СРСР, академіком Академії наук Української РСР і Академії наук Білоруської РСР.

У день свого 60-річчя М. О. Скрипник у своїй промові-відповіді сказав: «...Я мав щастя працювати під безпосереднім керівництвом Леніна. Я брав і беру участь у нашому соціалістичному будівництві, я певен, що матиму щастя бачити збудований соціалізм у нашій країні. Для такого щастя варто жити, варто працювати. Я гордий тим, що я більшовик».

НА УКРАЇНУ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді стала сигналом для боротьби за встановлення влади Рад на місцях. Разом з російським народом на шлях соціалістичної революції став український народ. Та встановлення Радянської влади на Україні зустріло рішучу протидію з боку українських буржуазних націоналістів, які в особі Центральної ради всупереч волі народу проголосили тут свою владу. Під керівництвом більшовиків український народ вів кровопролитну боротьбу з націоналістичною контрреволюцією.

Центральний Комітет партії і особисто В. І. Ленін подавали велику допомогу трудящим України в їх боротьбі з Центральною радою. На Україну посилалися зброя, війська, військові спеціалісти і загартовані в трьох революціях партійні і радянські працівники. Знаючи і поважаючи М. О. Скрипника як досвідченого партійного працівника, прекрасного організатора, В. І. Ленін вважав, що найбільше користі за даних обставин він принесе на Україні. Крім того, до Володимира Ілліча зверталися і більшовики України з проською послати до них М. О. Скрипника. Незважаючи на те, що М. О. Скрипник вів відповідальну роботу в комісії по виборах до Петроградської думи і брав участь в організації Вищої Ради Народного Господарства, Володимир Ілліч наполягав на негайному його від'їзді на Україну. Про цей епізод в житті М. О. Скрипника розповідає його дружина Марія Скрипник, що тоді працювала в секретаріаті Радянського уряду.

«Мабуть, у Леніна склалася думка, що я перешкоджаю від'їздові т. Скрипника на Україну. Переконалася я в цьому, коли одного разу він викликав мене до себе і, докірливо дивлячись на мене, запитав:

— Коли Скрипник виїжджає на Україну? Його там ждуть.

Я відчула в його словах докір і сказала:

— Володимир Ілліч, хіба нема, крім Скрипника, українців, які там будуть корисні?

У відповідь на мої слова він суворо зауважив мені:

— Нам потрібен не тільки українець, а саме Скрипник,— і незадоволено відвернувся від мене.

Я в той самий день передала його слова т. Скрипнику, незважаючи на те, що особисто була засмучена його відрядженням.

Я не сподівалася, що Ленін змінить своє рішення і Скрипник залишиться в Петрограді, де його знали робітничі маси як одного з керівників фабрично-заводських комітетів. На третій день Ленін знову викликав мене до себе в кабінет і, тримаючи в руці телефонограму, сказав:

— Вплиньте на т. Скрипника, щоб він скоріше їхав на Україну.

При цьому Ілліч подивився на мене не суворо, а м'яко. Мабуть, він не міг виявити нечулість до мене, відчуваючи і розуміючи мою тривогу.

— Не затримуйте його,— додав він, уважно подивившись на мене.

Я була збентежена тим, що Ленін вдруге дав мені відчуття, що я перешкоджаю поїздки Скрипника на Україну. Але те, що Ленін

цього разу не докоряв мені, а підійшов до мене з іншого боку, примусило мене відчути свою вину перед партією.

— Я його не затримую, він перебуває в розпорядженні партії. Коли Ви вважаєте потрібним, він поїде.

Коли я йшла з кабінету, Ленін ще раз сказав мені:

— Передайте йому сьогодні ж, щоб він їхав»¹.

У кінці грудня 1917 року М. О. Скрипник виїжджає на Україну з підписаним Я. М. Свердловим мандатом, в якому говорилося:

«Дана ця посвідка т. Скрипнику в тому, що він відряджається ЦК партії на Україну агентом ЦК. Всі партійні організації просямо подавати йому всіляку допомогу».

ЦВК Радянської України незабаром призначає Миколу Олексійовича Скрипника народним секретарем праці. Він відразу ж включається в боротьбу за встановлення Радянської влади, багато уваги приділяє соціалістичному будівництву на Україні. Але мирна творча праця українського народу тривала недовго.

В лютому 1918 року німецькі імперіалісти за угодою з Центральною радою хижою зграєю напали на Радянську Україну. Окупанти ставили собі за мету знищити Радянську владу, реставрувати буржуазно-поміщицький лад, перетворити Україну в свою колонію, захопити її величезні багатства. Вони руйнували міста і села, вкривали тисячами трупів свій кривавий шлях.

В ці дні тяжких для Радянської України випробувань ЦВК УРСР призначає М. О. Скрипника Головою Радянського уряду України. Очолюваний ним уряд мобілізує всі матеріальні ресурси та кошти для справи оборони і звертається з закликом до українського народу піднятися на вітчизняну війну за свою свободу і незалежність, за Радянську владу:

«В час небезпеки, що насувається з боку контрреволюційної буржуазної Центральної ради, підтримуваної багнетами німецьких імперіалістів і об'єднаними силами буржуазної контрреволюції, Центральний Виконавчий Комітет Рад України та Народний Секретаріат Української республіки закликає всіх, кому дорогі інтереси мас, хто готовий боротися за справу соціалізму, повстати із зброєю в руках...

У тяжкі дні випробувань Народний Секретаріат Української народної республіки від кожного робітника і селянина, від кожного трудящого, від усіх, хто був пригноблений важким життям, злиднями, гнітом капіталу і уярмленням, сподівається дружного відгуку на заклик до боротьби».

¹ М. Скрипник. Воспоминания об Ильиче, М.—Л., 1927, стор. 17.

Радянський уряд Росії, зв'язаний умовами Брестського миру, не міг подати негайної воєнної допомоги українському народові. Ряд партійних організацій і партійних працівників України, до кінця правильно не розуміючи значення Брестського миру, виступали проти нього. М. О. Скрипник належав до тієї частини партійних працівників, які непохитно підтримували ленінську лінію на укладення миру. Він провадив роботу в масах по роз'ясненню необхідності такого миру, доводячи, що іншого виходу у Російській Радянській республіці не було, і давав рішучу відсіч тим, хто наполягав на оголошенні Німеччині війни. В телеграмі, надісланій ним в Петроград, говорилося:

«Тепер треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би тільки на певній території (мова йде про центр Росії.— Ю. Б.), коли це тільки можливо. Тому, по-моєму, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, але, насамперед, інтересами дальшого розвитку соціальної революції»¹.

Велика роль М. О. Скрипника у правильному спрямуванні роботи II Всеукраїнського з'їзду Рад, який відбувся в березні 1918 року в Катеринославі. Серед делегатів з'їзду було багато есерів, анархістів і буржуазних націоналістів, що виступали проти Брестського миру. До того ж і серед більшовиків були «лівокомуністичні» елементи, які також були проти мирного договору з Німеччиною. В цій складній обстановці більшовицької фракції з'їзду на чолі з Я. Б. Гамарником, Ф. А. Сергєєвим (Артемом), М. О. Скрипником довелось докласти чимало зусиль, щоб відстояти ленінську позицію в питанні про мир. З'їзд схвалив рішення IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад про ратифікацію мирного договору з Німеччиною.

В ході боротьби з австро-німецькими окупантами постало важливе питання про об'єднання партійних сил і створення Комуністичної партії на Україні. Важливим етапом на шляху до створення Комуністичної партії України і вироблення правильної тактики боротьби проти німецьких окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції була нарада більшовиків у Таганрозі, що відбулася в квітні 1918 року.

Напередодні наради М. О. Скрипник, Ю. М. Коцюбинський та інші виїхали в Москву. Вони зустрілися з В. І. Леніним і одержали від нього цінні поради щодо утворення КП(б)У і тактики

¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 211—212.

більшовиків України в умовах німецької окупації. На Таганрозькій нараді делегація, що їздила до Москви, проводила в життя ленінські вказівки, зокрема це виявилось під час обговорення питання про назву створюваної партії. Одні пропонували назвати її «Російська комуністична партія на Україні», другі — «Українська комуністична партія». М. О. Скрипник, виходячи з ленінської національної політики і принципів територіального будівництва партійних організацій, запропонував назвати майбутню партію «Комуністична партія (більшовиків) України». Ця пропозиція була прийнята.

Таганрозька партійна нарада визнала необхідним скликати з'їзд більшовицьких організацій України і утворити Комуністичну партію України. Для здійснення цього завдання було створено Організаційне бюро на чолі з М. О. Скрипником, яке працювало під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Бюро розглянуло стан роботи по зміцненню підпільних партійних організацій, розширенню їх сітки і згуртуванню сил. Воно забезпечувало партійні організації грошми і літературою, підбирало і посилало на Україну керівних працівників.

У липні 1918 року сталася визначна історична подія в житті більшовиків України і всього українського народу: в Москві відбувся I з'їзд КП(б)У. М. О. Скрипник брав активну участь у роботі з'їзду, виступав з доповідями про діяльність Організаційного бюро і про утворення КП(б)У, з співповіддю про політичне становище і завдання партії, виголосив промови при обговоренні інших питань порядку денного. Він закликав делегатів з'їзду рішуче боротися за революційне об'єднання України і Радянської Росії, вказував на необхідність використовувати революційний досвід комуністів і трудящих Росії в боротьбі проти німецьких окупантів і націоналістичної контрреволюції. «В Росії,— говорив Скрипник,— ми черпаємо свій революційний досвід і свій партійний досвід... Російська Комуністична партія є керівним прикладом, що показує, як треба йти і боротися»¹.

Історичне значення Першого з'їзду КП(б)У полягає насамперед в тому, що він об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі і створив Комуністичну партію України як складову і невід'ємну частину РКП(б). М. О. Скрипник був одним з безпосередніх організаторів Комуністичної партії України, побудованої на непорушних принципах демократичного центра-

¹ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 29, арк. 177—181.

лізму і пролетарського інтернаціоналізму, нерозривно зв'язаної з РКП(б) єдністю програми і статуту, спільною генеральною лінією.

М. О. Скрипник перебував увесь час у вирі партійного і громадського життя. Його завжди можна було бачити на найважчих ділянках роботи. Скінчився з'їзд. І знову нова робота — цього разу у Всеросійській надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем. В апарат ВЧК посилалися найкращі, кристально чисті, непримиренні до ворогів революції люди. Будучи членом колегії ВЧК, Микола Олексійович очолював відділ по боротьбі з контрреволюцією. Цій роботі він віддавав все своє полум'яне серце, старанно розмотував нитки контрреволюційних закулотів, викорчовував шпигунські організації і тим самим сприяв зміцненню Радянської держави. М. О. Скрипнику належить зокрема велика заслуга в розкритті і ліквідації контрреволюційної змови, організованої під керівництвом глави англійської місії в Москві Локарта. Вороги вирішили підкупити охорону Кремля, заарештувати Раду Народних Комісарів, а Володимира Ілліча Леніна вбити. Завдяки швидким і сміливим діям чекістів змовники були розгромлені.

Та недовго довелося Миколі Олексійовичу працювати в органах ВЧК. Його знову посилають на Україну. На початку 1919 року він уже на посаді народного комісара державного контролю УРСР.

Міста і села України тільки-но почали визволятися від німецьких військ, гетьманців, петлюрівців та англо-французьких окупантів. Радянську владу доводилося будувати заново. На Україні не існувало державного апарату, не було досвіду його створення. Тому відрядження М. О. Скрипника, який добре був обізнаний з радянським будівництвом в Росії, було великою допомогою з боку ЦК РКП(б) Тимчасовому робітничо-селянському урядові України.

Микола Олексійович багато сил віддавав будівництву центрального і місцевих органів контролю на Україні, залучаючи до роботи в них широкі верстви робітничого класу. Так, з його ініціативи для обслідування продовольчих органів у Києві було залучено понад 400 робітників. В міру визволення території України від ворожих військ за дорученням уряду М. О. Скрипник бере активну участь у наведенні суворого революційного порядку і придушенні всіляких контрреволюційних вилазок, в проведенні націоналізації промисловості, ліквідації поміщицького землеволодіння і створенні перших колективних господарств.

М. О. Скрипник послідовно проводить ленінську національну політику, виступає активним пропагандистом встановлення міцного союзу з братньою Росією, найтіснішої дружби між українським і російським народами. Цю ленінську ідею він скрізь і завжди доносив до мас. Під час однієї з своїх розмов з інтелігенцією М. О. Скрипник говорив:

«Своє ставлення до Радянської соціалістичної Росії ми вже визначили. Вихідним пунктом наших взаємовідносин є право кожної нації на самовизначення, спільна боротьба з капіталізмом. Ми завжди будемо стояти за об'єднання робітничого класу з селянством усіх країн і всіх народів для боротьби за свободу і соціалізм. Тепер тільки сліпий може не бачити, що лише в союзі і єднанні з усіма радянськими республіками Україна може забезпечити свій вільний розвиток.

...Ми висуваємо лозунг федеративного союзу. Не приєднання України до Росії, а вільне об'єднання на основах рівності і спільної боротьби за спільні цілі».

Водночас М. О. Скрипник багато уваги приділяє ліквідації старого, буржуазно-поміщицького апарату і створенню місцевих органів влади — військово-революційних комітетів, комітетів бідноти. З цією метою він багато їздить по Україні, особливо по Київській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях, буває на волосних, повітових і губернських з'їздах Рад. У травні 1919 року він бере участь у роботі з'їзду Рад Радомишльського повіту Київської губернії, в засіданнях повітових і сільських виконкомів цієї ж губернії, у Всеукраїнському з'їзді представників повітових виконкомів; у червні цього ж року виступив з великою промовою про роботу Тимчасового робітничо-селянського уряду України на першому Волинському губернському з'їзді Рад, в якій спинився на одному з найважливіших питань — про земельну політику Радянського уряду. Він критикує неправильні дії деяких земельних відділів, що насильно відчужували землі у селян для організації комун і радгоспів, ігнорували принцип добровільності при створенні колективних господарств і т. д. А вороги Радянської влади видавали ці перекинуття за політику партії. З приводу цього Микола Олексійович говорив:

«Різні провокатори говорять вам, що більшовики насильно примушують селян йти в комуну. Не вірте цим провокаціям. Ніяких насильств нема, все робиться добровільно. Ми тільки вважаємо, що об'єднання селян для обробітку землі краще, ніж в одиночку. Можна об'єднатися в артілі, кооперативи і комуну. Але знов-таки, я повторюю, що ніяких насильств тут нема».

Полум'яний більшовицький трибун М. О. Скрипник багато уваги приділяв виконанню рішень VIII з'їзду партії про зміцнення регулярної Червоної Армії і обороноздатності країни. Він борець за впровадження суворої військової дисципліни в частинах Червоної Армії, за ліквідацію пережитків в ній партизанщини і неорганізованості, за згуртування бійців навколо партії Леніна, піднімаючи їх на боротьбу проти ворогів революції. В травні 1919 року він виступив у приміщенні Могилів-Подільського театру «Гігант» на спектаклі-мітингу перед бійцями Бессарабської бригади з промовою, в якій палко закликав червоноармійців додержувати суворої дисципліни, пильно стежити за всякими анархічними елементами, які намагались підірвати силу і могутність Червоної Армії, бути готовими в будь-яку хвилину дати гідну відсіч підступам ворогів революції.

Багато сил віддавав Микола Олексійович і боротьбі з контрреволюційними заколотами, які організовували українські буржуазні націоналісти. Велика заслуга його в організації розгрому банди отамана Зеленого, що діяла на Київщині в районі Трипілля — Обухів — Германівка — Кагарлик. Ця банда в червні 1919 року по-звірячому закатувала велику групу комуністів, комсомольців і червоноармійців. Рада Оборони республіки призначила М. О. Скрипника своїм особоуповноваженим по боротьбі з бандою Зеленого. Разом з Я. А. Яковлевим Скрипник швидко сформував дивізію Трипільського напрямку, бійці якої розгромили бандитів.

Влітку 1919 року на Україну рушили білогвардійські полчища Денікіна, організовані і озброєні імперіалістами Антанти, а також банди петлюрівців. Партія підняла робітників і селян на боротьбу з Денікіним. М. О. Скрипник бере активну участь у боротьбі з денікінцями як начальник відділу Гомельського укріпленого району і як начальник особливого відділу Південно-Східного (Кавказького) фронту. Армійські комуністи за відданість справі партії, сміливість і мужність, виявлені М. О. Скрипником у боях з білогвардійцями, обирають його своїм представником на IX з'їзд РКП(б). Після цього з'їзду Микола Олексійович був делегатом усіх партійних з'їздів, що відбулися за його життя. В квітні 1920 року М. О. Скрипник повертається на Україну. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет за заслуги у справі визволення України від білогвардійців і виявлену особисту сміливість у рядах Червоної Армії нагороджує Миколу Олексійовича орденом Червоного Прапора.

В цей же час він бере участь у I Всеукраїнському з'їзді Робітничо-селянської інспекції, після закінчення роботи якого призначається народним комісаром Робітничо-селянської інспекції (РСІ УРСР). Для керівника такого наркомату М. О. Скрипник мав усі необхідні якості: принципиальність, непримиренність до всіляких недоліків, знання принципів радянського будівництва.

Перед Миколою Олексійовичем стояло завдання — мобілізувати органи РСІ на подання допомоги урядові УРСР в налагодженні зруйнованого війною народного господарства, відбудові транспорту, підвищенні продуктивності праці. За його особистою участю були створені центральний, губернські і місцеві апарати контролю.

Органи РСІ України проводили, зокрема, обслідування і дитячих закладів. Ініціатором цього був М. О. Скрипник, який дуже любив дітей — майбутніх будівників соціалістичного суспільства, постійно піклувався про їх здоров'я, побут і виховання. В грізні роки імперіалістичної і громадянської воєн внаслідок розрухи, епідемій, голоду тисячі дітей втратили батьків і опинилися на вулиці. Радянський уряд і особисто В. І. Ленін вживали найенергійніших заходів, щоб подати допомогу безпритульним дітям, оточити їх материнським теплом, батьківським піклуванням. Для цього створювалися дитячі будинки і трудові колонії. Цей захід Радянського уряду палко підтримав і народний комісар РСІ України М. О. Скрипник. Він накреслює детальний план перевірки роботи дитячих закладів. Влітку 1920 року органи РСІ обслідували дитячі будинки в Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях і виявили серйозні недоліки в їх роботі. Винних було суворо покарано.

Микола Олексійович ніколи поверхово не ставився до дорученої йому справи. Він завжди старанно вникав у всі деталі роботи, прагнучи якомога більше принести користі на дорученому йому посту. Будучи народним комісаром РСІ республіки, Скрипник ґрунтовно вивчав роботу радянських установ України, вів рішучу боротьбу з бюрократизмом і тяганиною, наполегливо боровся за скорочення розбухлих управлінських апаратів, за плановість, проти паралелізму в роботі різних установ, проти безгосподарності і марнотратства.

Прагнучи організувати широкий, справді народний контроль над усіма сторонами діяльності радянських установ, він добивався, щоб до кожної ревізії, до кожного обслідування залучалися широкі маси робітників і селян. Тільки по відділах масових обслідувань і летючих ревізій РСІ кількість залучених робітників за

шість місяців 1920 року становила 85—90 процентів усіх учасників.

Діяльність очолюваної М. О. Скрипником РСІ дістала високу оцінку на нараді відповідальних працівників РСІ, яка відбулася в кінці жовтня 1920 року в Москві. Апарат РСІ УРСР було визнано одним з найбільш чітко і продуктивно працюючих, незважаючи на те, що штати РСІ УРСР були набагато менші, ніж в інших районах країни. В республіці налічувалося всього 250 штатних співробітників, в той час як у Москві і Петрограді їх було понад 3000 чоловік. Нарада рекомендувала всім співробітникам РСІ широко використовувати досвід роботи Робітничо-селянської інспекції УРСР.

Під час наступу білополяків М. О. Скрипник перебудовує роботу РСІ і спрямовує її діяльність на організацію оборони республіки і зміцнення тилу, контроль за евакуацією населення і матеріальних цінностей, за охороною військових, продовольчих і інженерних складів, шляхів і важливих промислових об'єктів.

На початок серпня 1920 року вся Україна була очищена від військ польської шляхти. Бої йшли на території Польщі і Східної Галичини. Польські пани були охоплені панікою і запропонували Радянському уряду почати мирні переговори, на що він дав згоду. Переговори, як стало ясно пізніше, були лише маневром з боку польського уряду і його західних покровителів, що розраховували виграти час і підготуватися до контрнаступу проти Червоної Армії. Для ведення мирних переговорів урядами РРФСР і УРСР були призначені делегації. Від Радянського уряду України представником на цих переговорах, що відбулися в серпні 1920 року в Мінську, був Микола Олексійович Скрипник, який добре розбирався в міжнародному становищі і був обізнаний з станом справ у Польщі.

Представники РРФСР і УРСР виступили на переговорах з декларацією, в якій підкреслювалося, що соціалістичні республіки прагнуть до припинення війни, укладення справедливого миру без анексій і контрибуцій. У відповідь на радянські миролюбні пропозиції польська делегація застосувала улюблений прийом західної дипломатії — тактику зволікань і затягування мирних переговорів, щоб виграти час до початку контрнаступу польських військ. Одним з маневрів польських дипломатів була заява, що вони не визнають представника України і не мають повноважень для ведення переговорів з УРСР. Не бажаючи визнавати законного уряду Радянської України, польські правлячі кола водночас

в Мінську вели переговори з петлюрівським «урядом» про підготовку недобитків націоналістичних банд для наступу на Україну.

На захист повноважень представника Радянської України М. О. Скрипника виступила делегація РРФСР, яка висловила енергійний протест проти незаконних дій польської делегації. Незважаючи на небажання буржуазної Польщі вести мирні переговори, визнати його представником Радянської України, Микола Олексійович докладав усіх зусиль, щоб був укладений мир. Але Польща у зв'язку з контрнаступом її військ припинила переговори.

На початку вересня 1920 року Микола Олексійович повернувся в Харків. Він виступав перед трудящими міста, докладно розповідав їм про хід переговорів у Мінську, викривав імперіалістичну політику правлячих кіл Польщі та їх натхненників — імперіалістів західних країн.

«...На найвищому ступені наших воєнних успіхів ми ніколи не мали наміру писати мирний договір мечем,— говорив Микола Олексійович.— Тільки одного вимагали Радянські республіки від Польщі — гарантії того, що Польща знову не буде зняряддям світового капіталізму проти пролетарських республік, що біла Польща не буде постійною воєнною загрозою на нашому західному фронті».

З непохитною вірою в торжество соціалізму М. О. Скрипник в роки громадянської війни виконував найрізноманітніші відповідальні завдання партії. Не шкодуючи сил і праці в ім'я соціалістичної Батьківщини, Микола Олексійович зробив дуже багато для якнайскорішого розгрому внутрішньої контрреволюції і іноземної воєнної інтервенції.

Ю. Б а б к о

ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ ЗАТОНСЬКИЙ

В. П. Затонський (1888—1938) — славний син Комуністичної партії, видатний партійний і державний діяч. Він пройшов тернистий шлях більшовика-ленінця в героїчній боротьбі за перемогу Великого Жовтня.

І в роки громадянської війни і пізніше В. Затонський з великою енергією та завзяттям бореться за зміцнення Радянської влади на Україні. Він виконує важливі доручення партії по боротьбі з троцькістською опозицією.

Працюючи на найвідповідальніших партійних і державних постах: головою Київського комітету РСДРП(б), головою ЦВК України, представником

України при Раднаркомі РРФСР, членом ЦК КП(б)У, головою Галицького ревкому, головою ЦКК КП(б)У і наркомом Робітничо-селянської інспекції УРСР, В. П. Затонський відіграв велику роль у боротьбі за створення компартії України, за зміцнення органів Радянської влади. Володимир Петрович не поривав зв'язків і з наукою. Він виступає з рядом спеціальних праць з хімії, організовує роботу науково-дослідних установ у республіці, проводить велику роботу з хімізації народного господарства.

У 1929 р. В. Затонського обирають дійсним членом Академії наук УРСР.

З 1933 р. В. П. Затонський очолює наркомат освіти УРСР.

З великою енергією і наполегливістю він бореться за запровадження загального початкового і за перехід до обов'язкового семирічного навчання, він приділяє багато уваги культурному будівництву, зокрема роботі університетів і педагогічних вузів.

В. П. Затонський був учасником багатьох наукових з'їздів і конференцій у нашій країні і неодноразово представляв радянську науку за кордоном. Його перу належить ряд праць з історії, зокрема історії партії, філософії, літератури, педагогіки.

Особливу увагу В. П. Затонський приділяв вивченню мови і літератури, тому що, як він говорив, «з мови починається всяка культура, з мовою зв'язане мислення людини... Від цього залежить піднесення культури, а наша соціалістична культура повинна бути високою».

В усіх питаннях, як і в своїй багатогранній партійній, державній і науковій діяльності, В. П. Затонський залишався стійким ленінцем, принциповою, скромною і чуйною людиною.

Життя В. П. Затонського було віддане боротьбі за щастя народу.

РЕВОЛЮЦІЄЮ МОБІЛІЗОВАНИЙ...

29 жовтня о 5-й годині вечора над містом з'явився літак. Це було умовним сигналом до початку повстання. Трудящі Києва із зброєю в руках під проводом більшовицького ревкому піднялися на боротьбу проти контрреволюції.

У дні жовтневих боїв за владу Рад В. П. Затонський весь час — у гущі подій. Він разом з іншими членами більшовицького комітету очолює загальноміський штаб повстання, підтримує зв'язок з Печерським районом, що став ареною найзапекліших боїв з військами Тимчасового уряду, керує доставкою зброї і продовольства для революційних загонів робітників «Арсеналу», посиляє до них поповнення, разом з іншими членами ревкому пише звернення до солдатів чеської бригади. У Києві тоді перебували окремі військові частини, що склалися з чехів і словаків, які

були під час першої світової імперіалістичної війни взяті у полон як солдати австро-угорської армії. Штаб Київського військового округу намагався використати чеську бригаду для придушення повсталих робітників і солдатів. Прокламація, одним з авторів якої був Володимир Петрович, викривала ці заміри контрреволюції і мала на меті нейтралізувати солдатів чеської бригади. Згадуючи про це, В. П. Затонський писав: «Зміст прокламації зводився не до того, щоб чехи підтримали наш виступ, а до нейтралітету. Прокламацію було видано від імені групи чеських солдатів, і в ній пропонувалося чехам не втручатися до громадянської війни на Україні»¹.

Володимир Петрович веде також роз'яснювальну роботу серед солдатів військових частин Центральної ради, обдурених націоналістами. Долаючи великі труднощі, не раз ризикуючи життям, він пробирався у казарми, виступав на мітингах у полках Центральної ради, де викривав брехливу пропаганду українських буржуазних націоналістів, роз'яснював солдатам політику і програму більшовицької партії, закликав їх до боротьби за владу Рад.

«На мою долю,— писав у своїх спогадах Володимир Петрович,— припали два українські полки. Відбулися величезні мітинги, на одному з них озвірілі офіцери мало не вбили мене, але солдати не дали, і з їхньої волі мені мусили дати слово... В одному полку пощастило так розбуркати кількох хлопців, що вони самі виступили проти керенців, за активну допомогу робітничим Радам... На Печерську одна українська частина, що була в районі бою, сама відкрила вогонь по керенцях і... перейшла до нас»².

Робота більшовиків, зокрема В. П. Затонського, серед солдатів Центральної ради дала відчутні наслідки. В дні збройної боротьби з штабом Київського військового округу солдати Богданівського, Георгіївського полків і ряду інших військових частин, незважаючи на заборону Генерального секретаріату Центральної ради, виступили на боці більшовицького ревкому.

Вечері 31 жовтня Володимир Петрович за дорученням ревкому передав через Центральну раду ультиматум штабові Київського військового округу — звільнити заарештованих членів більшовицького комітету. Одночасно подібний ультиматум ревкому А. Іванов передав міській думі. «Ми,— згадував В. П. Затонський,— через радівців і меншовиків з міської думи запропонували штабові поміняти полонених на захоплених комітетчиків...

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 148.

² Там же, стор. 147—148.

Іванов натискав на меншовиків, я — на радівців, а арсенальці встигли пристосувати якусь стару гарматину, що валялася на подвір'ї, і почали обстрілювати місто»¹.

З невідомим гумором розповідає Володимир Петрович про переляк керівників Центральної ради, хоч, як він зауважує, ця гарматка великої шкоди заподіяти не могла: «Один набій розірвався саме на подвір'ї Центральної ради... Грушевський вискочив із свого кабінету і, побачивши мене, скрикнув:

— Та невже обстрілюватимете місто?

— Еге ж... Як не випустять наших членів комітету, будемо бомбардувати...

— Так ви обов'язково дайте наказ припинити стрілянину. Ми доб'ємося, що їх визволять...

І радівський міністр внутрішніх справ Ткаченко побіг брати штаб у роботу»².

Ультиматум було прийнято, і всіх заарештованих більшовиків звільнено. Це майже збіглось з переможним закінченням повстання і втечею штабу Київського військового округу з міста.

Але перемогою повсталих робітників і солдатів у Києві позрадницькому скористалася Центральна рада, яка захопила у місті всі ключові позиції — пошту, телеграф, вокзал тощо. Почався новий етап боротьби київських більшовиків за владу Рад.

В. П. Затонський, обраний у листопаді 1917 року головою Київського комітету партії, знову веде величезну агітаційну роботу серед солдатів петлюрівської «армії», з'являючись у казармах різних військових частин. У ці дні Володимир Петрович показав себе полум'яним більшовицьким агітатором, який умів знайти шлях до сердець солдатів, обдурених демагогічною націоналістичною пропагандою. «Звичайно,— згадував В. П. Затонський,—тільки встигнеш кілька слів сказати, вже заядли шовіністи, що їх навмисно для цього підготовляли радівці, починають кричати, що треба нас за вікно викинути або розстріляти. Зчиняється страшенний галас. До нас підступають, щоб стягти з якогось підвищення, куди ми вже встигаємо вилізти. Тут увесь секрет був у тому, щоб перекричати галас і на цілу горлянку, що є сили вигукнути декілька українських фраз. Коли маса чула українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася... Радівці присягалися і божилися, запевняючи солдатів, що поміж більшовиками жодного українця немає. І на цьому вони зривалися»³.

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 149.

² Там же.

³ Там же, стор. 152—153.

В. П. Затонський веде в цей час і велику партійно-організаційну роботу. Він був одним з ініціаторів і організаторів обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, який став першим кроком до об'єднання місцевих партійних організацій України. В його роботі взяли участь 54 делегати від 7 губерній України.

З'їзд відкрився 3 грудня в приміщенні того ж Маріїнського палацу, де в буремні жовтневі дні працював Київський ревком. Засідання його проходили напівлегально, в надзвичайно складній і небезпечній для делегатів обстановці. На цей час Центральна рада вже скинула з себе машкару демократичності: роззброювала революційні частини (як це було, наприклад, 30 листопада з солдатами 3-го авіапарку), жорстоко переслідувала більшовиків, відкрито ставши на шлях терору. Характеризуючи умови, в яких починав свою роботу партійний з'їзд, Володимир Петрович писав у своїх спогадах: «Становище в Києві так загострилося, що ми вже могли сподіватися нападу Центральної ради на палац. В день відкриття конференції в Києві аж кишіли «вільні козаки» — організація, що трохи скидалася на фашистську, дуже шовіністична, її утворила Центральна рада для боротьби з більшовиками»¹.

В. П. Затонський брав найактивнішу участь у роботі з'їзду. На першому ж засіданні його обирають до президії — товаришем голови і до складу комісії, на яку покладалося «ідейне керівництво з'їздом»². Він виступає основним доповідачем в питаннях про ставлення до Центральної ради і Українських установчих зборів. У першій доповіді Володимир Петрович, аналізуючи політичне становище на Україні, викрив контрреволюційне обличчя Центральної ради, підкресливши, що вона зайняла ворожу позицію щодо Жовтневої революції і Радянського уряду Росії. В резолюції, ухваленій з'їздом, зазначалось, що Центральна рада, прикриваючись «загальнонаціональним» прапором, всіляко прагне зберегти капіталістичні порядки, що вона стала центром, навколо якого групуються всі контрреволюційні сили для боротьби проти соціалістичної революції, за збереження влади капіталістів і поміщиків.

З'їзд зобов'язав місцеві партійні організації нещадно викривати «реакційну шовіністичну політику Центральної ради, що затемнює класову свідомість пролетаріату», і боротися за те, щоб на Україні «створити дійсно революційну владу Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»³.

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 154.

² «Летопись революции», № 5, 1926, стор. 71.

³ Там же, стор. 86.

У доповіді про ставлення більшовиків до Українських установчих зборів В. П. Затонський підкреслив, що партійні організації повинні взяти активну участь у виборах до них, але виступити з своїми самостійними списками і з власною виборчою платформою. Його пропозиції лягли в основу резолюції, прийнятої з'їздом з цього питання.

В. П. Затонський виступав і під час обговорення інших питань порядку денного з'їзду: про центральну владу на Україні, про роботу в краї та крайовий орган, про аграрне питання, про маніфест Ради Народних Комісарів РРФСР до українського народу і ультимативні вимоги до Центральної ради. В своїх виступах він різко критикував Євгенію Бош та деяких інших делегатів, які заперечували необхідність об'єднання більшовицьких організацій України на тій підставі, що, мовляв, «у той час, як ми йдемо до соціалізму — дійсного об'єднання пролетаріату, смішно говорити про організацію національної партії»¹. В. П. Затонський переконливо довів, що мова йде не про «нову партію, а лише нове крайове об'єднання, територіальне, а не національне»². На пропозицію Володимира Петровича майбутню партію більшовиків України було названо «РСДРП більшовиків — соціал-демократія України»³.

З'їзд прийняв рішення об'єднати більшовицькі організації України і створити керівний партійний центр, обрав головний комітет, до складу якого ввійшов і В. П. Затонський, і закликав робітників і селян України об'єднатися з трудящими Росії в спільній боротьбі проти контрреволюції, за Радянську владу.

З'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю відіграв важливу роль у боротьбі більшовиків за встановлення влади Рад і створення керівних радянського і партійного центрів на Україні.

Перед більшовиками України, що робили перші кроки по об'єднанню всіх партійних організацій, постало важливе завдання створити єдиний всеукраїнський радянський центр. Він мав протистояти Центральній раді, навколо якої групувалися сили буржуазно-націоналістичної контрреволюції. З цією метою зразу ж після жовтневого повстання більшовицькі організації взяли курс на скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Підготовка з'їзду проходила в умовах жорстокого терору з боку Центральної ради, яка обрушила репресії на революційний пролетаріат. У цій складній обстановці з ініціативи Київської

¹ «Летопись революции», № 5, 1926, стор. 81.

² Там же, стор. 83.

³ Там же, стор. 82.

обласної більшовицької організації виконком Ради робітничих депутатів Південно-Західного краю і Київська Рада робітничих і солдатських депутатів постановили скликати в Києві 4 грудня 1917 року Перший Всеукраїнський з'їзд Рад.

Центральна рада вжила наймерзенніших заходів, щоб зірвати роботу з'їзду. З цією метою вона викликала в Київ своїх «делегатів» від націоналістичних військових частин і куркульських «селянських спілок» на скликаний нею на той же час «селянський» з'їзд. З усіх кінців України з'їхалося близько 2000 «делегатів».

Вже 4 грудня зранку ці «делегати» групами по 20—30 чоловік, озброєні і п'яні, почали вдиратися до приміщення, де працювала мандатна комісія з'їзду Рад, вимагаючи для себе мандатів з правом ухвального голосу. Після категоричної відмови членів комісії задовольнити ці незаконні вимоги бандити вчинили у приміщенні погром, захопили всі документи, печатки й почали самі собі видавати «мандати» на Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Як згадує В. П. Затонський, «кінчилося на тому, що годині о дванадцятій дня мандатній комісії довелося залишити помешкання... через вікно. Добре хоч те, що не дуже високо було — півтора поверхи»¹.

Перед відкриттям з'їзду, що мав відбутися в будинку купецького зібрання (тепер будинок державної філармонії), Центральна рада зняла вартових Київської Ради і поставила своїх. До приміщення вдерлися понад тисячу «гайдамаків» і куркулів. Вони зайняли майже всі місця не тільки в залі, а й за столом президії.

В такій обстановці В. П. Затонському довелося за дорученням більшовицької організації відкривати з'їзд. Ось як писав він про це в своїх спогадах: «Тільки підійшов я до столу президії й промовив: «Товариші...», як накинуться на мене купа українських есерів. Стасюк, здоровий, грубий чоловічина, схопив мене ззаду за ший, жвавий Аркадій Степаненко, керівник селянських спілок, вискочив наперед і, відштовхуючи мене ліктем, почав щось кричати про те, що з'їзд незаконний. Все це тяглося кілька хвилин... Я боровся з лідерами, що напосідали на мене, а через величезний важкий стіл лізла осатаніла маса. Виявилось, що стіл був напрочуд міцний. Нападники перешкоджали один одному й не могли сразу доп'яти мене до своїх рук...»².

Звичайно, В. П. Затонський, М. М. Майоров та інші представники Рад були змушені залишити місця в президії, які захопили

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 155.

² Там же, стор. 155—156.

ватажки націоналістів. І все-таки Володимир Петрович примусив цю оскаженілу націоналістичну банду вислухати його. Виступаючи від імені більшовицького організаційного комітету з'їзду, В. П. Затонський сказав: «Із з'їздом сталося непорозуміння. На з'їзд прибули делегати, які, згідно з виробленими організаційним комітетом нормами представництва, не мають права бути на ньому присутні з ухвальним голосом». Далі він роз'яснив, чому більшовики не вважають це зборище з'їздом, підкреслив, що вони завжди боролися, борються і будуть боротися за цілковите самовизначення націй¹, і висловив впевненість у тому, що «Центральну раду скинуть самі селяни і робітники і на Україні все ж швидко буде Радянська влада»².

За пропозицією більшовиків засідання з'їзду було відкладене для перевірки мандатів і мало продовжитися наступного дня в приміщенні оперного театру. Але вже зранку театральну площу оточили кінні «гайдамаки» і зал з'їзду знову заповнила бандитська зграя націоналістів. Після провокаційної промови Винниченка, який відкрито закликав до війни з Радянською Росією, більшовики, виголосивши декларацію про неправомочність з'їзду, залишили театр.

Зібравшись у той же день у приміщенні Київського Центрального бюро профспілок, делегати-більшовики разом з безпартійними представниками Рад і військових частин на короткій нараді прийняли рішення, в якому вказувалося: «Не вважаючи себе вправі брати участь у цій комедії, згубній для інтересів пролетаріату і біднішого селянства, ми, представники 49 Рад, в кількості 124 чоловік, постановили: піти із зборів, влаштованих політиканами з Центральної ради, і звернутися до всіх трудящих України... з рішучим протестом проти нечуваного насильства української буржуазії та її прислужників з так званих «соціалістів» над повноважними органами революційної демократії України — Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів»³.

У той час як основна маса делегатів Рад невеличкими групами пробиралася до Харкова, де було вирішено провести Всеукраїнський з'їзд Рад, В. П. Затонський залишився у Києві, щоб продовжувати боротьбу проти Центральної ради. «Я тоді був за голову Київського партійного комітету,— писав пізніше

¹ Див. «Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад», Х., 1932, стор. 380.

² «Летопись революции», № 4, 1924, стор. 169.

³ «Донецкий пролетарий», № 35, 14 грудня 1917 р.

В. П. Затонський.— Розгорталася велика, хоч і небезпечна робота тут, у Києві, і товариші згодилися залишити мене в Києві»¹.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад, що зібрався в Харкові 11 грудня 1917 р., став поворотним пунктом в історії українського народу. Висловлюючи волю трудящих України, він оголосив Центральну раду поза законом і 12 грудня урочисто проголосив Україну республікою Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. З'їзд підкреслив нерушиму єдність трудящих України і Росії, заявивши, що Українська Радянська республіка основана «на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами Росії»². З'їзд доручив ЦВК поширити на території України ленінські декрети про мир, про землю і про робітничий контроль над виробництвом.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України (ЦВК) в складі 41 чоловіка, з яких 35 були членами більшовицької партії³. 17 грудня на засіданні ЦВК В. П. Затонського обрали до складу першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату, призначивши його на посаду народного секретаря освіти.

У ці дні Володимир Петрович разом з Леонідом Пятаковим веде революційну агітацію серед солдатів військових частин Центральної ради. Це була надзвичайно важлива і відповідальна робота, тому що Центральна рада у відповідь на рішення з'їзду Рад посилює терор, стягувала до Києва свої війська, готуючись до повного розгрому Рад і більшовицьких організацій. Роботу по розкладу її збройних сил доводилося проводити у надзвичайно важких умовах, щодня ризикуючи життям. «Гайдамаки» позвірячому вбили Леоніда Пятакова і буквально полювали на В. П. Затонського.

«Він був перший, до кого радівці вжили терор,— писав пізніше про загибель свого бойового товариша Володимир Петрович.— Вже як Київ було взято, ми знайшли його тіло під Постом-Волинським, верстов за шість від міста,— покаліченого, із слідами людських катувань... Це радівці мстилися за розклад своїх частин...»⁴.

Така ж доля чекала й В. П. Затонського, якби він потрапив до рук петлюрівських катів. «Мені пощастило,— згадував він.— Господар тієї квартири, де я жив, доки виїхав з Києва, розповідав

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 157.

² «Известия юга», № 223, 15 грудня 1917 р.

³ «Вісник УНР», № 2, 21 грудня 1917 р.

⁴ «Літопис революції», № 5—6, 1929, стор. 117.

мені, що саме в свят-вечір якийсь загін «гайдамаків» приходив мене шукати й перевернув усе в хаті»¹.

І все ж, незважаючи на такі небезпечні умови роботи, Володимир Петрович близько двох тижнів залишався в Києві. Лише дізнавшись з газет, що його обрали народним секретарем освіти, він виїхав у Харків.

Проте тут В. П. Затонський пробув тільки два дні. В кінці грудня 1917 року ЦВК Рад України вирішив послати свою делегацію до Бреста, де делегація Радянської Росії вела переговори про укладення миру з представниками німецького командування. ЦВК доручив українській делегації діяти спільно з делегацією Російської Федерації і в повній згоді з нею відстоювати ленінську мирну зовнішню політику. До складу делегації увійшов і В. П. Затонський. ЦВК доручив їй «заявити, що жодні зобов'язання, якими від імені українського народу зв'яже Україну буржуазна Українська Центральна рада, не будуть визнані ні Робітничо-Селянським урядом України, ні трудящими масами її»².

В один з останніх днів грудня делегація виїхала з Харкова до Петрограда, де була прийнята Володимиром Іллічем Леніним. На все життя в пам'яті Володимира Петровича залишилося 1 січня 1918 року. В цей день, приїхавши до Петрограда, він уперше побачив В. І. Леніна і довго розмовляв з ним, розповідаючи про становище на Україні, про підготовку до рішучої боротьби проти Центральної ради.

В. І. Ленін, як пише у своїх спогадах В. П. Затонський, позитивно поставився до створення всеукраїнського центру, схвалив план українських більшовиків почати бойові дії проти Центральної ради і дав наказ Антонову-Овсієнку, який в той час перебував у Харкові для організації боротьби з Каледіним, подати трудящим України допомогу в розгромі Центральної ради³.

В. П. Затонському надзвичайно пощастило. Володимир Ілліч, на якого справила велике враження ця незвичайна для тих буремних часів бородата людина, сугубо цивільного вигляду, в окулярах, запропонував Володимир Петровичу залишитися в Петрограді представником Радянської України при Раднаркомі РРФСР.

Делегати виїхали до Бреста, а через кілька днів у Смольний надійшла постанова Народного Секретаріату України: «Товариш

¹ «Літопис революції», № 5—6, 1929, стор. 117.

² «Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.)». Сборник документов и материалов, Госполитиздат УССР, 1962, стор. 39.

³ Див. «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 161.

Володимир Петрович Затонський... призначається народним секретарем Української республіки при Робітничо-Селянському уряді Російської Федерації»¹. А ще через три дні на засіданні Раднаркому РРФСР було прийнято рішення: «Народний секретар України т. Затонський входить як представник вільної Української республіки до Ради Народних Комісарів з ухвальним голосом у справах, що стосуються України, і з дорадчим голосом в інших питаннях...»².

Так Володимир Петрович став першим повпредом Радянської України в Радянській Росії.

Як згадував В. П. Затонський, «роботи великої в представництвах України, звичайно, не було, опріч щоденних переговорів з Харковом прямим дротом... Більшу частину дня я висиджував у Іллічевім кабінеті... Він доручав мені розібрати деякі справи, ознайомитися з деякими питаннями, щоб потім стисло все йому розповісти»³.

Володимир Ілліч високо цінував організаторські здібності, відданість В. П. Затонського справі революції, його глибокий аналітичний розум, високу культуру — кращі риси бійця партії.

В. І. Ленін давав Володимирі Петровичу складні й відповідальні завдання. Так, за дорученням Ілліча він разом з Я. М. Свердловим виступив 10 січня на об'єднаному засіданні III Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів і III Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів. Вітаючи від імені українського народу делегатів з'їзду, В. П. Затонський розповів про спільну боротьбу робітників і селян проти націоналістичної контрреволюції. Розповідь Володимира Петровича про обрання українськими робітниками і селянами єдиного Центрального Виконавчого Комітету справила велике враження на делегатів і відіграла важливу роль в об'єднанні обох з'їздів і створенні єдиного ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

В. П. Затонський згодом писав: «Одного разу, будучи свідком розмови Леніна з Свердловим про можливі засоби, які полегшили б злиття двох з'їздів, а головне про вибори на з'їзді Центрального Виконавчого Комітету, я зауважив, що ми на Україні від самого початку оголосили об'єднаний з'їзд і створили об'єднаний ЦВК. Володимир Ілліч ухопився за це:

¹ «Вестник УНР», № 5, 10 січня 1918 р.

² «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР». Збірник документів і матеріалів, Держполітвидав УРСР, 1963, стор. 41.

³ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 169.

— Доконче треба скористатися з українського досвіду й якось підказати селянам, що й нашому з'їздові слід було б зробити так само»¹.

Об'єднання двох з'їздів і створення єдиного ЦВК Рад, у чому діяльну участь взяв В. П. Затонський, було блискучою перемогою ленінської тактики.

Володимир Петрович брав участь у багатьох засіданнях Раднаркому і ЦК більшовицької партії, що відбувалися під головуванням В. І. Леніна. Під ленінським декретом про створення Червоної Армії (23 січня 1918 року) поряд з підписами П. Ю. Дибенка, М. В. Криленка і М. І. Подвойського стоїть також підпис В. П. Затонського.

Про незабутні дні спільної роботи з В. І. Леніним Володимир Петрович писав: «Ледве не цілий місяць пощастило мені бути свідком того, як працював товариш Ленін... Мені самому щодо загального розвитку і розуміння більшовизму цей місяць дав дуже багато»². В. П. Затонський був достойним учнем В. І. Леніна. Близьке знайомство з Іллічем багато чого його навчило. Все своє життя Володимир Петрович додержувався ленінського стилю у роботі.

30 січня 1918 року В. П. Затонський у складі уряду Радянської України приїздить до Києва, щойно визволеного радянськими військами від петлюрівських банд. «Приїзд уряду до Києва,— писав він у спогадах,— зустріли всі, навіть обивателі, з радістю та надіями... Радівці залишили по собі поганий спогад»³. У ці дні В. П. Затонський багато працює. Він виконує свої безпосередні обов'язки народного секретаря освіти і разом з тим займається іншими найрізноманітнішими справами.

Проте в Києві Володимир Петрович перебував недовго. В лютому 1918 року ЦК партії вирішив підписати мирний договір з Німеччиною. В зв'язку з цим В. І. Ленін запропонував Радянському уряду України надіслати в Брест свою делегацію. За рішенням Народного Секретаріату її очолив В. П. Затонський.

Перед виїздом до Бреста делегати Радянської України направилися в Москву, щоб виїхати звідти разом з делегацією Російської Федерації.

Перед від'їздом В. П. Затонський був прийнятий В. І. Леніним, який схвалив постанову Радянського уряду України про підписання

¹ «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 165.

² Там же, стор. 170.

³ Там же, № 5—6, 1929, стор. 117.

мирного договору з Німеччиною і порадив «не дуже торгуватися з німцями». «Найважливіше,— сказав Володимир Ілліч,— тепер мати передишку, щоб вони нас не задушили, доки ми безсилі. Україну шкода буде втратити»¹.

Делегація Радянської України виїхала до Бреста поїздом, в окремому салон-вагоні, який їй було надано за особистим наказом В. І. Леніна. Проте вона доїхала тільки до Пскова, який на той час вже був зайнятий німецькими окупантами. Тут делегати дізналися, що німецьке командування вже підписало мирну «угоду» із запроданцями з Центральної ради, і змушені були повернутися до Петрограда.

В Петрограді Володимир Петрович знову побував у В. І. Леніна. Володимир Ілліч був дуже стурбований тяжким становищем Радянської держави. «Ви передайте від мене українським товаришам, щоб вони виступали на з'їзді (мова йшла про IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад.— В. М.) за підписання миру. Це тепер конче потрібно. Від них значною мірою залежить, чи втримаємося ми тепер»²,— двічі повторив на прощання В. І. Ленін В. П. Затонському.

З цим напуттям Володимира Ілліча він виїхав у березні 1918 року на Україну, щоб взяти участь в організації відсічі наступаючим австро-німецьким військам.

В. Морозов

¹ «Літопис революції», № 5—6, 1929, стор. 119.

² Там же, стор. 125.

ЖАЛІБНИЙ МАРШ

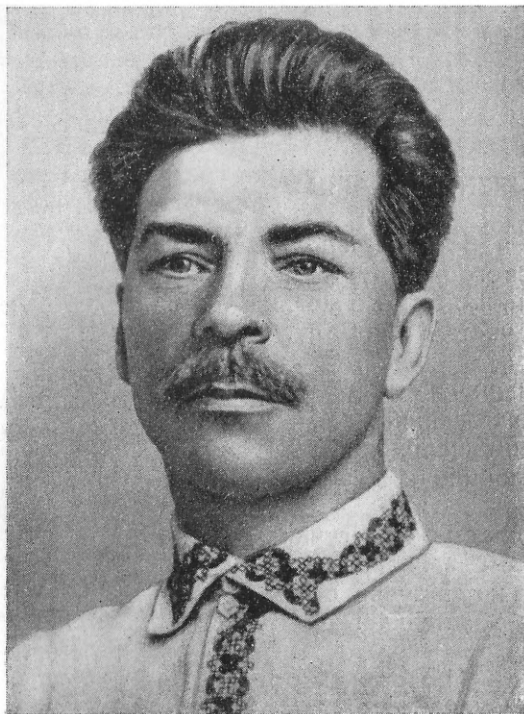
Ви жертвою в бою нерівнім лягли
З любові до свого народу;
Ви все віддали, що за його могли,—
Життя своє, честь і свободу.

Не раз ви конали в в'язницях брудних,
Свій суд беззаконний над вами
Катюги-судді вирікали, і ви
На смерть волочили кайдани.

А деспот гуляє на учті гучній,
Неспокій вином заливає...
А грізні слова на двірцевій стіні
Вогниста рука розставляє:

«Настане пора — і повстане народ,
І прапор підніме свободи,
Розкидає все, що гнітило його,
І скаже напасникам: «Годі!»

За вами борців свіжий полк уже йде,
На смерть і загибель готовий...
Прощайте ж, братове, ви чесно пройшли
Велику дорогу любові.

ПАВЛО ПЕТРОВИЧ ПОСТИШЕВ

Славне ім'я Павла Петровича Постишева (1887—1940) стоїть у перших рядах видатних більшовиків-ленінців. Скрізь, де жив і працював Павло Петрович — в Іваново-Вознесенську, Іркутську, на Далекому Сході, на Україні,— його знали як випробуваного лєнінця, невтомного, самовідданого борця за справу робітничого класу, за соціалізм.

Протягом тривалого часу П. Постишев працював на Україні — секретарем Харківського і Київського обкомів партії, секретарем ЦК КП(б)У.

Під його керівництвом почалася реконструкція м. Києва, будівництво нових підприємств, громадських будівель і житлових будинків.

Український народ ніколи не забуде його вагомого вкладу в боротьбу за піднесення економіки і культури республіки, за зміцнення віковичної дружби російського і українського народів.

Його кипуча невтомна енергія, чесність і принциповість комуніста відчувалися скрізь, де б він не працював і за яке діло не брався б.

За видатні заслуги перед партією і народом П. П. Постишев був нагороджений орденом Леніна.

Павло Петрович безмежно любив дітей. Він часто бував у них, цікавився їх побутом і життям. Особливо піклувався про роботу піонерської організації, про комуністичне виховання дітей.

Діти відповідали Павлу Петровичу такою самою любов'ю. В його особі вони вбачали щирого друга і доброго радника.

Усе життя П. Постишева було присвячене боротьбі за щастя народу. Він був скромною, задушевною людиною, справжнім комуністом.

У ВОГНІ РЕВОЛЮЦІЇ

Іркутськ, куди переїхав Павло Петрович Постишев, був у той час важливим господарським і торговим центром Східного Сибіру. В 1913 році в місті налічувалось близько 110 тисяч жителів, переважно чиновників, торгово-промислових службовців та їх сімей. Пролетарський прошарок становив незначну меншість.

Правда, з початком першої світової війни значення Іркутська стало швидко зростати, чому сприяли широкі продовольчі заготовки для армії, що проводилися в губернії, переведення промислових підприємств на обслуговування потреб фронту, а також використання сибірської залізничної магістралі для перевезення військових вантажів.

З розвитком економіки кількісно і якісно зростав робітничий клас. Проте Іркутськ тоді ще не міг іти ні в яке порівняння з промисловими центрами царської Росії.

Доречно нагадати, що Іркутськ і Іркутська губернія аж до 1917 року були місцем політичного заслання. Тут налічувалось близько 6 тисяч засланців, серед яких було багато більшовиків. Засланці передавали іркутським робітникам свій досвід політичної боротьби, провадили серед них агітаційно-пропагандистську роботу.

Після прибуття в Іркутськ П. П. Постишев деякий час працював в електромеханічних майстернях В. Львова, а потім монтером міської електростанції. До його обов'язків входило оглядати

вуличні ліхтарі, що пізніше, в дні революції, дало привід місцевій буржуазії зарозуміло називати Постишева «ліхтарником».

На момент приїзду Павла Петровича в місті відновлювалась розгромлена в кінці 1912 року партійна організація і вже склалось керівне ядро більшовиків, у яке входили В. І. Вельман, В. Ю. Кисельов, С. І. Лебедев, О. І. Скобенников, А. Є. Бабушкін, П. І. Старостін та інші. Разом з названими більшовиками-ленінцями П. П. Постишев натхненно веде партійну роботу, бореться за перетворення в життя рішень Празької конференції РСДРП, спрямованих на очищення пролетарської партії від опортуністів. Для більш повної характеристики умов, у яких доводилось вести цю боротьбу, слід відмітити, що, хоча в 1912—1913 роках у значній частині місцевих організацій РСДРП пройшов процес розмежування і меншовиків було вигнано з них, подекуди, зокрема в Іркутську, збереглися ще об'єднані організації соціал-демократів і між більшовиками і меншовиками точилася гостра боротьба. Постишев у той період брав участь в ряді нарад, доводячи необхідність створити в місті самостійну більшовицьку організацію.

Влітку 1914 року, незадовго до початку війни, більшовики-ленінці поставили це питання на нелегальних зборах членів РСДРП. Розгорнулась запекла боротьба. П. П. Постишев пристрасно обстоював ленінські принципи, але остаточного рішення прийнято не було. Незабаром на квартирі Постишева відбулися ще одні збори, на яких було обрано комітет РСДРП. До його складу ввійшов і Павло Петрович.

Однак соціал-демократична організація була відновлена як об'єднана, до неї, як і раніше, входили і більшовики і меншовики. Це негативно позначилось на всій подальшій роботі, бо меншовики сковували діяльність більшовиків, усіяюко заважали їм вести революційну пропаганду в масах робітників і селян. Але більшовики все ж таки зуміли в цей період організувати й очолити цілий ряд великих, у тому числі й загальноміських, забастовок.

Нелегко бувало в ту пору Постишеву. Справа в тому, що, дозволивши йому жити в Іркутську, жандарми не забували уважно стежити за кожним його кроком.

У дні війни більшовики Сибіру, незважаючи на репресії і терор з боку уряду, активно виступають проти кривавої бойні, ведуть велику роботу в солдатській масі. Немало зробив у цьому напрямі Постишев. Більшовик В. Кліпов, наприклад, у своїх спогадах пише, що, коли наприкінці 1916 року він за дорученням томської партійної організації виїжджав до Іркутська, йому через Постишева вдалось зв'язатися з місцевою солдатською організацією, пере-

дати прокламації з лозунгом «Війна війні», а також домовитися про зв'язок і листування.

...1917 рік. Відразу ж, як тільки 1 березня в Іркутськ докотилися звістки про лютневі події в Петрограді, про повалення самодержавства, тут відбулися збори активу організації РСДРП. Вирішувалось питання про утворення нових органів влади. На цих зборах П. П. Постишев, як і інші більшовики, наполягав на організації Ради робітничих депутатів. Меншовики ж розпиналися за участь в створюваному буржуазними партіями і групами «комітеті громадських організацій», головою якого став меншовик І. Церетелі, згодом член Тимчасового буржуазного уряду.

Зусиллями більшовиків у місті вдається створити Раду робітничих депутатів. На чолі Ради був виконком, до якого увійшли В. Вельман, П. Постишев, О. Розмирович, Й. Уншлихт, Я. Янсон та інші. Вже на другий день свого існування Рада звернулася до робітників із закликком організовуватися, зміцнювати і розвивати новий революційний порядок.

Однак незабаром до Ради пробрались непролетарські елементи, представники спілок інтелігенції, службовців державних і приватних підприємств, поштово-телеграфних чиновників. Керівництво в ній перейшло до меншовиків та есерів. 5 березня у місті було створено Раду військових депутатів, у якій керівництво також перебувало в руках меншовиків та есерів — цих зрадників інтересів робітників і селян, провідників угодовської політики. В перші ж дні існування Рад в Іркутську меншовики і есери протягли рішення про продовження відправки маршових рот на фронт.

Більшовики добре розуміли, що тільки робітничий клас здатний на дальший послідовний розвиток революційної боротьби і що тому необхідно особливу увагу звернути на роз'яснення в робітничому середовищі ленінської програми переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

З ініціативи П. Постишева, Я. Шумяцького і С. Лебедева 12 березня в Іркутську створюється Центральне бюро Спілки професійних спілок, головою якого спочатку був більшовик Д. Трофімов, а пізніше, напередодні Жовтневої соціалістичної революції, став Павло Петрович Постишев, що очолював у той час найбільшу в місті профспілку металістів.

У Раді робітничих депутатів більшовики організували свою фракцію. Вони викривали буржуазну суть Тимчасового уряду й оборонства соціал-шовіністів. Нелегко було виступати більшовикам у Радах, оскільки більшість їх членів ішла за угодовцями. Але,

незважаючи на це, П. П. Постишев, С. І. Лебедев, М. О. Гаврилов, А. К. Сафонов наполегливо відвойовували в есерів і меншовиків на свій бік робітничих депутатів. Так, 5 травня 1917 року на засіданні Ради робітничих депутатів при обговоренні питання про професійний рух в Іркутську доповідач Лебедев і Постишев, який виступив слідом за ним, різко критикували меншовиків та есерів за те, що вони зовсім не цікавились справами місцевих професійних спілок, в рядах яких тільки в Іркутську налічувалось 13 тисяч робітників.

Гостра боротьба між більшовиками і угодвцями розгорнулась 9 травня 1917 року на загальноміських зборах соціал-демократичної організації, коли розглядалося питання про ставлення до створеного в Петрограді коаліційного уряду Керенського. На зборах виявились серйозні незгоди. Постишев та інші більшовики, викриваючи угодвців усіх мастей, намагались схилити на свій бік найбільш свідому частину робітників. Наступного дня після загальноміських партійних зборів Павло Петрович виступив з яскравою промовою на об'єднаному засіданні Ради робітничих і військових депутатів.

У другій половині травня і в червні більшовикам удалось організувати в Іркутську ряд страйків. Страйкарі добились встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення заробітної плати на всіх підприємствах міста.

Важливе значення для дальшого розвитку революційного руху в Іркутську мав липневий виступ робітничих і солдатських мас Петрограда. Питання про ставлення до липневих подій у Петрограді обговорювалось на зборах міської партійної організації, а потім (20 липня) на губернській конференції РСДРП. У своїх виступах на зборах і конференції П. П. Постишев та інші лєнінці гаряче підтримували петроградських більшовиків, таврували ганьбою місцевих угодвців, що грають на руку контрреволюційним елементам.

Викриваючи перед широкими масами меншовиків та есерів, іркутські більшовики день у день посилювали свою роботу в Радах. До серпня вони добились значних змін у самому складі Ради робітничих депутатів. Головою Ради замість меншовика Гольдмана став більшовик Я. Янсон, його заступником — П. Постишев. Посилюють більшовики свою діяльність і в професійних спілках. Під їх керівництвом з метою встановлення робітничого контролю над виробництвом на всіх підприємствах створюються фабрично-заводські комітети. 14 серпня скликається перша конференція представників фабзавкомів міста, на якій Постишев виступив з

доповіддю про поточний момент. Він говорив про необхідність згуртування сил робітничого класу для дальшої боротьби, роз'яснив значення і завдання заводських комітетів.

В умовах класової боротьби, що загострювалась, дедалі чіткіше вирисовувалась зрадницька політика меншовиків та есерів, дедалі відчутливішою ставала неможливість збереження в місті об'єднаної організації РСДРП. Велику допомогу іркутським більшовикам у розмежуванні з меншовиками подав ЦК РСДРП(б), який прислав у місто свого уповноваженого. З такою самою метою сюди прибула група партійних працівників із Красноярська.

У перших числах жовтня 1917 року на околиці Іркутська відбулись закриті збори більшовиків. З яскравою промовою на них виступив П. П. Постишев. «Приємно було бачити,— пише учасник цих зборів Л. М. Власов,— як цей русявий робітник — людина з великої букви, неабиякого розуму і людської простоти, в косоворотці, схожий на столяра, з більшовицькою твердістю доводив своїм противникам, що боротьба за диктатуру пролетаріату є основою більшовизму і той, хто в цій боротьбі не з нами, той наш ворог, той проти нас»¹.

Рішення про остаточний розрив з меншовиками і створення самостійної партійної організації було прийнято одноголосно.

Таким чином, історична обстановка склалась так, що в самий переддень пролетарської революції самостійна більшовицька організація в місті тільки ще створювалась, і ця обставина, безумовно, негативно позначилась на дальшому розвитку революційних подій в Іркутську.

Перше повідомлення про Жовтневе повстання в Петрограді було одержано в Іркутську 27 жовтня 1917 року.

Обраний 23 жовтня 1917 року на I Всесибірському з'їзді ЦВК Рад Сибіру (Центросибір) вітав перемогу революції в столиці і відразу ж вжив ряд заходів для успішного переходу влади в Сибіру до рук робітників і селян. В результаті в одному місті за одним влада почала переходити в руки Рад, що стали вже більшовицькими. Але в самому Іркутську, де позиції контрреволюції виявились найбільш сильними, цей перехід трохи затягнувся. 1 листопада тут відбулися перевибори Ради військових депутатів, і вона злилася з новообраною Радою робітничих депутатів. 19 листопада на засіданні об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів з ініціативи Постишева створюється Військово-

¹ Л. М. В л а с о в, Лиственичное на Байкале, «Как мы боролись за власть Советов в Иркутской губернии», Сборник, Иркутск, 1957, стор. 87.

революційний комітет (ВРК). До складу комітету ввійшли П. Постишев, Я. Янсон, Б. Мельников та інші.

А через день, 21 листопада, вийшов перший номер «Известий Центросибири». В ньому було опубліковано маніфест Військово-революційного комітету.

У перший же день існування ВРК його представники зайняли урядові установи. Були призначені комісари в банк, суд, міліцію, управління Забайкальської залізниці, на пошту і телеграф. Буржуазію було оподатковано.

Згадуючи ті дні, П. П. Постишев писав:

«Революційний комітет — найвища влада області — засідав безперервно, працюючи над питаннями роззброєння військових і юнкерських училищ і розпуску старих царських офіцерських штабів. Важко було йому тоді працювати, тому що весь державний апарат перебував у руках старих чиновників, які бойкотували і саботували розпорядження ревкому. Але основне питання, що хвилювало всіх нас, — це питання про підготовку до рішучої битви; всі бачили, що без бою ворога не зламати, не перебороти саботажу чиновників і не налагодити державної машини. Через це провадилась найенергійніша робота по створенню червоногвардійських загонів»¹.

Робота по організації загонів Червоної гвардії була тоді покладена на Постишева і Лебедева. Взяли гвинтівки і пішли в загони Червоної гвардії насамперед робітники іркутських обозних майстерень (понад 300 чоловік), а потім металісти, шкіряники, булочники, залізничники. Командиром загонів було призначено популярного серед робітників більшовика Сергія Лебедева — людину безмежного героїзму, мужності й енергії. У перших числах грудня за дорученням ревкому П. П. Постишев провів огляд революційних сил міста. У своїх спогадах він писав:

«Ревком доручив цей огляд робити мені. Я неспроможний передати мого особистого настрою в цей момент. Подумайте тільки! Робити огляд пролетарських військ від імені пролетарської влади. Я відчував таке саме хвилювання, яке переживав, коли після довгого перебування на каторзі вперше вийшов на вулицю. Тоді я переживав почуття людини, яка начебто входила в новий світ, досі невідомий їй, але про який мріяла. Чи міг я думати, що мені, іркутському «ліхтарникові», тепер представникові верховної влади області, доведеться приймати парад пролетарських військ... Мрії перетворилися в дійсність.

— Здрастуйте, товариші червоногвардійці! — вигукнув я, намагаючись чітко, по-військовому відчеканювати ці слова, прикладаючи руку до непокритої голови...

Це було не просто видовище, на яке звичайно люблять дивитися, це було втілення пролетарської мрії. До сліз хвилювала всіх присутніх ця картина»¹.

Становище в місті, однак, ускладнювалось. Саботаж проти Центросибіру і Іркутської Ради з боку службовців різних підприємств не тільки не припинявся, але набирал дедалі більших розмірів. Дійшло до того, що вони зовсім перестали ходити на роботу. Готувались виступати проти Радянської влади випускники юнкерських шкіл і шкіл прапорщиків, серед яких вели агітацію представники контрреволюційного офіцерства.

5 грудня 1917 року Окружне бюро Рад Східного Сибіру схвалило дії Іркутського військово-революційного комітету і створило окружний ВРК, до складу якого ввійшли П. П. Постишев, М. Ф. Чужак-Насимович, К. В. Сухомлин та інші. Окружний ВРК відразу ж зажадав від службовців приступити до роботи до 8 грудня, але більшість чиновників не виконала цього розпорядження.

Треба відмітити, що в рядах міської контрреволюції налічувалось тоді близько 4000 добре озброєних колишніх царських офіцерів, прапорщиків, юнкерів і козаків. Військревком мав більшу кількість людей, але озброєні вони були значно гірше. Не вистачало гвинтівок, патронів, артилерійських снарядів; не було жодного кулемета.

У цих умовах ВРК поставив військовому училищу і школам прапорщиків вимогу: до 2 години дня 8 грудня здати зброю і розійтись по домівках. Однак 1-ша і 2-га школи прапорщиків відмовились підкоритися. У місті почалось контрреволюційне повстання. Зав'язалась перестрілка, що перейшла незабаром у запеклі вуличні бої.

Того самого дня П. П. Постишев телеграфує в Черемховську Раду робітничих депутатів про обстановку, що склалася, і просить послати в Іркутськ підкріплення. Незабаром перший загін в кількості 250 чоловік прибув із Черемхова в Іркутськ.

Тим часом юнкерам удалося захопити центральну частину міста і сконцентрувати свої основні сили проти Білого дому (так називався будинок генерал-губернатора), в якому містилися ВРК, штаб Червоної гвардії і ряд інших радянських установ.

¹ П. П. П о с т ы ш е в, Из прошлого, стор. 21, 22.

У приміщенні був невеликий загін червоногвардійців і група керівників Радянської влади міста — П. Постишев, Я. Шумяцький, С. Лебедев, М. Триліссер та інші, всього близько 150 чоловік.

Ось як описував потім Постишев оборону цього будинку: «Білий дім відразу потрапив в оточення юнкерів, і перші постріли противника із бомбометів побили в будинку всі вікна, а мороз був 40 градусів. Червоногвардійці наші та й ми були одягнуті дуже погано... Вдень було більш-менш стерпно, а от годині о третій ночі становище страшенно погіршувалось. Хліба у нас не було, водопровід замерз, а вибратися по воду на Ангару було нелегко — кожне відро коштувало багатьох людських жертв; до того ж з'явилися поранені, медикаментів не було, перев'язочних засобів також»¹.

Кілька днів продовжувалась облога Білого дому юнкерами. Разом з іншими членами штабу Павло Петрович очолював оборону, закликаючи червоногвардійців мужньо і сміливо битися з ворогами революції. У маленького гарнізону, що оборонявся, вичерпалися боеприпаси, становище здавалось безнадійним, але більшовики вирішили битися до останнього, їх не залишала надія на підтримку ззовні.

І надія їх справдилась. На кінець п'ятого дня облоги до Білого дому вдалось пробратися «санітарній летучці», в якій мужні дівчата-більшовички Ванда Фальковська і Варя Рамішевська привезли вдало закамуфльовані патрони, бомби, хліб і медикаменти. За рішенням ВРК вони разом з М. Сах'яною, яка була в Білому домі, мали вивезти з обложеного будинку Постишева, чия присутність необхідна була в штабі радянських військ, що керував боями проти контрреволюції в місті. Згадуючи цей епізод, М. Сах'янова писала: «Я вийшла... на сьомий день, супроводячи П. П. Постишева під виглядом пораненого з прапором Червоного Хреста»².

У штаб радянських військ Павло Петрович прибув пізно вночі. По дорозі він бачив сотні озброєних робітників і солдатів, які лежали в цепу і вели інтенсивний вогонь по ворогах. Над містом стояла заграва пожеж.

У цей час в Іркутськ на чолі загону солдатів прибув із Красноярська Сергій Лазо. Разом з Лазо, Янсоном і Б. Шумяцьким Постишев керує розгромом заколотників. На допомогу робітникам Іркутська приходять нові озброєні загони з Черемхова і Кан-

¹ П. Постишев, Из прошлого, стор. 24, 25.

² М. М. Сах'янова, Коммунисты Бурят-Монголии в борьбе за Советскую власть, «Партизаны Прибайкалья», Улан-Удэ, 1957, стор. 30.

ська. Починаються ще більш запеклі бої. Кількість убитих і поранених з обох сторін досягла тисячі чоловік.

Боротьба набрала зтяжнього характеру. Тоді штаб радянських військ вирішив почати з заколотниками переговори, в результаті яких 20 грудня обидві сторони домовились про перемир'я, і воєнні дії припинились.

Через два дні після підписання перемир'я в Іркутськ прибули нові радянські військові частини з Красноярська, Черемхова та інших міст Сибіру. В результаті співвідношення сил змінилось на користь Радянської влади. Юнкерам було поставлено вимогу протягом 24 годин скласти зброю і розійтись по домівках. У той же день Іркутська Рада робітничих і солдатських депутатів вирішила ліквідувати коаліційну губернську раду, створену в момент перемир'я, і взяти всю владу в свої руки.

У повідомленні про взяття влади Радою говорилось: «Уся повнота влади в м. Іркутську, губернії й округу переходить до Іркутської Ради робітничих і солдатських депутатів і Окружного бюро Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Східного Сибіру»¹.

Оборона Білого дому ввійшла яскравою сторінкою в літопис героїчної боротьби робітничого класу за встановлення Радянської влади в Іркутську.

Покінчивши з юнкерами, більшовицька організація Іркутська приступила до створення в місті органів Радянської влади. Одночасно було обрано новий склад міського комітету партії, в який увійшов і П. П. Постишев.

Однак, незважаючи на перемогу, ні на хвилину не можна було ослабляти боротьби з контрреволюцією. Розбиті у відкритих боях сили контрреволюції не тільки не були повністю знищені, але ще поповнювались тими ворогами Радянської влади, що втекли з Центральної Росії.

Важливим заходом, покликаним посилити боротьбу з контрреволюцією, було створення Іркутською Радою робітничих і солдатських депутатів революційного трибуналу. На почесну, але в той же час дуже важку в тих умовах роботу в трибуналі партія посилає свого вірного бійця П. П. Постишева, не звільняючи його при цьому від обов'язків одного з керівників Іркутської Ради робітничих і солдатських депутатів.

З великою енергією взявся Павло Петрович за організацію Іркутського трибуналу. Він називав його органом захисту

¹ «Власть труда», № 1, 30 грудня 1917 р.

Жовтневої революції, виховання мас в душі шанування встановленого нею суспільного порядку.

В роботі ревтрибуналу траплялось багато труднощів, не було ще нового, радянського законодавства. У зв'язку з цим Постишев звернувся до центральних органів Радянської влади з проханням підказати, якими законами і положеннями треба керуватися при розгляді справ у трибуналі. Відповідь на свій запит Павло Петрович одержав особисто від В. І. Леніна. Ілліч вказував, що в своїх судових рішеннях члени революційного трибуналу повинні керуватися своєю класовою совістю і революційною самосвідомістю.

Працюючи в трибуналі, П. П. Постишев разом з тим глибоко вникає в найрізноманітніші питання радянського і партійного будівництва. Він не раз очолює загони червоногвардійців і міліції, керує ними під час придушення виступів різного роду контрреволюційних елементів. У дні затишся Павло Петрович, як правило, йшов на те чи інше підприємство міста, де виступав перед робітниками, викриваючи угодовців, зрадників справи пролетарської революції.

У період з 16 по 26 лютого¹ 1918 року в Іркутську засідав ІІ Всесибірський з'їзд Рад, що прийняв ряд важливих рішень, спрямованих на зміцнення Радянської влади. Обговорювалось на з'їзді і питання про хід мирних переговорів з німецькими імперіалістами в Бресті. Постишев, який виступив у цьому питанні, наполягав на схваленні ленінської пропозиції про укладення миру.

На з'їзді виступили «ліві комуністи», керовані Б. Шумяцьким. Їм удалось привернути на свій бік більшість учасників з'їзду, що прийняла резолюцію, в якій висловлювався протест проти передбачуваного укладення Брестського миру.

Але Постишев та інші більшовики-ленінці продовжували обстоювати свою точку зору. І незабаром на їх наполягання ЦВК Рад Сибіру виправив хибне рішення з'їзду і заявив про повну підтримку ленінської оцінки Брестського миру.

Діяльність органів Радянської влади Сибіру у відносно мирних умовах тривала, однак, недовго. 5 квітня 1918 року японські імперіалісти висадили війська у Владивостоку. Ускладнив становище виниклий у травні 1918 року заколот чехословацького корпусу, що складався з колишніх військовополонених. Цей корпус (за угодою з урядом Радянської республіки він мав бути евакуйований через Далекий Схід на батьківщину) розтягнувся вздовж лінії

залізниці від Поволжя до Далекого Сходу. Керовані контрреволюційним офіцерством, білочеги захоплювали одно місто за одним, ліквідуючи владу Рад. Знову підняла голову контрреволюція в усьому Східному Сибіру і Забайкаллі. Виповзли із своїх нір меншовики, есери і все біле підпілля Іркутська.

У ці дні партійна організація міста і один з її керівників, Постишев, вживають ряд заходів, спрямованих на те, щоб зміцнити сили захисників революції. 8 травня 1918 року під його головуванням відбувалися загальноміські збори комуністів, на яких було прийнято важливі рішення про посилене військове навчання робітників, оподаткування місцевої буржуазії, суворе додержання партійної дисципліни. 24 травня Павло Петрович проводить засідання президії Ради, яка прийняла рішення зібрати наступного дня Раду для обговорення питання про стан справ в Іркутську в зв'язку з повстанням, піднятим білочехами.

Тим часом становище на фронтах з кожним днем все більше ускладнювалось. 25 травня білочеги зайняли Маріїнськ. 8 червня впав Омськ. У ніч з 13 на 14 червня в Іркутську вибухнуло білогвардійське повстання.

Враховуючи обстановку, що склалася, Центросибір змушений був прийняти рішення про евакуацію Іркутська. Вранці 11 липня радянські частини почали залишати місто. Загони відходили в повному порядку по понтонному мосту через Ангару на вокзал.

Ось як описував Павло Петрович настрої іркутських робітників-червоногвардійців у той день:

«Червоногвардійці залишали вдома дружин і дітей напризволяще; усі знали невблаганність класового ворога, в усіх сти скались серця за близьких, що залишаються. Брати їх з собою, під кулеметний вогонь, не було ніякої рації. Але відчай тривав недовго: ми відступали, щоб знову кинутися на ворога, щоб знову ступити на шлях перемоги»¹.

Постишев разом із загonom угорців-червоногвардійців прикривав відхід радянських частин. «Я,— згадував він,— залишився у приміщенні командування з сімома десятками мадьяр. Наші частини відступили до вокзалу. По місту подекуди чути було перестрілку,— це давали знати про себе гади, що вилітали з нір... Я залишив місто останнім, уночі. Вулиці були мертві, подекуди тільки цю мертву тишу порушував рушничний постріл... На вулицях валялись трупи. Іркутськ було залишено»².

¹ П. Постышев, Из прошлого, стор. 31—32.

² Там же, стор. 32.

Залишивши Іркутськ, червоногвардійці під командуванням П. П. Постишева організовано прибули у Верхньоудінськ, де в той час уже перебували всі установи Центросибіру. Треба сказати, що становище захисників революції і в цьому районі з кожним днем ставало дедалі складнішим і тяжчим. Із заходу продовжувався наступ білочехів і білогвардійців, які незабаром захопили Верхньоудінськ, а наприкінці серпня і Читу. Із сходу, з Примор'я, посилено розвивався наступ банд Калмикова, білочехів і військ японо-американських інтервентів, що допомагали їм. Під натиском з'єднаних сил білогвардійців та інтервентів революційні частини Примор'я відступали в напрямі Хабаровського.

Захисникам Радянської влади в цьому районі треба було виробити загальну лінію дій в умовах, що склалася. Велику роль у виробленні такої лінії відіграв V Далекосхідний з'їзд трудящих, який відкрився 26 серпня 1918 року. У його роботі як представник Центросибіру активну участь взяв Павло Петрович Постишев.

Прибувши в Хабаровськ за кілька днів до відкриття з'їзду, він уважно ознайомився із станом партійного, радянського і воєнного будівництва. З цією метою побував у міському комітеті партії, у міській Раді, в крайовому штабі і крайових комісаріатах. Постишева цікавило все: від чисельності й озброєння військ до друкованої й усної агітаційної роботи на фронті, в місті й селах. Він усвідомлював, що на з'їзді доведеться вирішувати такі питання, від яких залежить доля Радянської влади на Далекому Сході, і що правильні рішення можна виробити тільки при умові глибокого аналізу становища, економіки, політико-морального стану військ і населення.

На з'їзді було присутніх понад 300 делегатів. Павла Петровича одностайно обрали заступником голови з'їзду. Він виступив із співповіддю про міжнародне становище і поточний момент (основним доповідачем був голова Далекосхідного Раднаркому О. М. Краснощоків).

Павло Петрович від імені Центросибіру пропонував реорганізувати частини Червоної Армії, перетворюючи їх в окремі загони, і приступити до ведення партизанської війни. Іншого виходу не було. Ця точка зору дістала принципову підтримку більшості делегатів. Однак було вирішено все ж таки ще раз спробувати зберегти Уссурійський фронт. З цією метою на фронт було послано групу делегатів на чолі з Постишевим.

З'їзд прийняв резолюцію, в якій відмічалось, що війська Японії, Сполучених Штатів Америки, Англії, Франції, які вторглися

на територію Далекого Сходу, руйнують села і міста, розстрілюють кожного, хто не підкоряється їх розпорядженням, гублять завоювання революції і топчуть в грязь права і свободу трудящих, зухвало знущаючись над робітником і селянином Росії і Далекого Сходу.

Заявляючи про те, що Далекий Схід є невід'ємною частиною великої Російської Федеративної Радянської Республіки, з'їзд закликав трудящих боротися з насильниками і вбивцями, не віддавати ворогам без бою жодної п'яді своєї Соціалістичної Батьківщини.

Е. Р і в о ш

ДМИТРО ЗАХАРОВИЧ МАНУЇЛЬСЬКИЙ

Серед соратників великого Леніна Д. З. Мануїльському (1883—1959) належить почесне місце. Він був непохитним солдатом революції, видатним діячем російського і міжнародного робітничого руху, славним сином українського народу.

З перших днів перемоги Жовтня Дмитро Захарович виконує важливі державні і партійні доручення, спрямовані на припинення війни, на зміцнення щойно народженої Радянської влади.

Очолюваний Д. З. Мануїльським Політичний Комітет оборони розгорнув величезну роботу по мобілізації мас для відсічі денікінцям і петлюрівцям.

Будучи народним комісаром земельних справ, Дмитро Захарович часто виїжджав у губернії, роз'яснював політику партії в земельних справах.

Виконуючи доручення В. І. Леніна, Д. З. Мануїльський успішно завершив переговори з Польщею.

Коли Україна звільнилася від інтервентів і петлюрівської погані, Д. З. Мануїльський невтомно працює на посту першого секретаря ЦК КП(б)У. Він спрямовує зусилля комуністів і всіх трудящих республіки на відбудову промисловості і транспорту, на піднесення сільського господарства.

Як видатний діяч міжнародного комуністичного руху Д. З. Мануїльський бере активну участь у роботі майже всіх конгресів Комуністичного Інтернаціоналу, які продемонстрували дальше зростання міжнародного комуністичного руху.

Працюючи на керівному посту в Комінтерні протягом двадцяти років, Мануїльський користувався величезним авторитетом серед комуністів усіх країн.

З 1944 р. Д. З. Мануїльський працює заступником Голови РНК і наркомом закордонних справ України.

Усе своє кипуче життя, багатогранні знання, свої блискучі здібності публіциста і оратора він віддав беззавітному служінню Радянській Вітчизні.

НА АВАНПОСТАХ

Вічний революціонер—
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю...
Іван Франко

Митя, Мефодій, Хома, Йонич, Іван Безробітний, Жан...

Про кожного з них збереглася пам'ять на сторінках історії революції.

Вісімнадцятирічний гімназист Митя, вимастившись в гектографічному чорнилі, заповзято тискав прокламації: вони таврували ганьбою організаторів кривавого кишинівського погрому і закликали повалити владу мракобісів і тиранів. Автором тексту був він сам — вихованець провінціальної Острозької гімназії, син волосного писарчука в селі Святець — Митя. Обстановка в конспіративній друкарні схилила до романтики: друкарня містилася в руїнах відомої ще з шістнадцятого сторіччя Татарської вежі в Острозькому «княжому палаці». До речі — саме тут друкував свої перші книги в історичній «Острозькій друкарні» російський першодрукар Федоров — в кінці того ж шістнадцятого сторіччя. Митя зачинав двадцятий вік: йшов дев'ятсот другий рік.

Мефодієві сповнилося двадцять років. Російська імперія щойно розв'язала війну з Японією. Студент-філолог Санкт-Петербурзького університету Мефодій знаний був на всіх факультетах: невгамовний агітатор за демократію та вільність і безжурний дотепник та насмішник. Особливо перепадало з його гострого язика царській камарильї та міністерській братії. Знали студента Мефодія і на Виборзькій стороні — енергійного організатора демонстрацій пітерських пролетарів проти воєнної авантюри царя Миколи другого. Мефодій був активним членом окружної організації при Петербурзькому комітеті Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Хома діяв в особливо трудних обставинах більшовицького підпілля. В дев'ятсот п'ятому році партія відрядила його для революційної роботи у Двінськ, потім у Кронштадт: після поразки Грудневого повстання царизм лютував, по всій країні відбувались масові арешти, більшовицькі організації погромлено. Хома мав доручення: відновити й налагодити діяльність більшовицького підпілля. Серед матросів Хома — в роботі ремонтного майстрового — здобув щирю прихильність завдяки своїй веселій вдачі та влучним дотепам на адресу «власть имущих и матросов дерущих». Хому постійно бачили по матроських кубриках або на летучих мітингах на мисі Лисячий Ніс. І от, невдовзі, підпілля більшовицька організація Кронштадта знову починає випускати прокламації, широко агітує і по матроських екіпажах, і серед солдатів фортечної артилерії, а далі організує і більшовицькі бойові дружини.

Наприкінці літа дев'ятсот шостого року в Свеаборгу спалахнуло стихійне повстання на крейсері «Память Азова» й серед гарнізону фортеці. Петербурзька військова організація більшовиків, що вирішила очолити й організаційно зміцнити повстання, доручила Хомі захопити арсенал і забезпечити повстанців зброєю. Арсенал був захоплений, але... зброї в ньому не було. Отже, повстання було приречене на загибель, і його керівники мали піти у підпілля.

Хомі партія наказала залишитись у Кронштадті, щоб законспірувати партійні кадри, що уникли арешту: робітників та матросів було заарештовано до тисячі чоловік. Та провокатор навів поліцію на слід Хоми, робітникам пощастило на якийсь час переховати його, і на виклик окружної більшовицької організації Хома відбув до Петербурга на вказану йому явочну квартиру.

І саме тут чекали на нього жандарми: явка була провалена.

Вирок — смерть — завис над керівником повстання Хомою.

Та щоб здійснити цей вирок, потрібно було наперед довести, що Хома... є Хома. А доказ міг бути лише один: хтось із робітників чи матросів, що брали участь у повстанні, має признати Хому. І от тисячу арештованих матросів та робітників вишикували на плацу тюрми і жандарми повели Хому туди й назад перед фронтом арештантів. Тисяча пар очей зустрічали Хому хитрою і веселою усмішкою,— жоден з тисячі не признав Хому, дарма, що зустрічався з ним день у день і йшов поруч у повстанні: Хома пройшов наче генерал вздовж фронту своєї армії. Отже, доказів не було — Хома не був Хома — і дістав присуд лише на заслання.

А втім, жандармське «пізнавання» наздогнало Хому аж у Вологодській тюрмі — і знову зависла над ним смертна кара. Треба було негайно за всяку ціну тікати з тюрми — з тюрми, з якої вже десять років ніхто втекти не зміг.

Але Хома таки втік. Втік того ж дня, як стало відомо, що його викрито. Допомогли, певна річ, товариші — в тюрмі і на волі: Хому, людину комплекції невеличкої, поклали... у великий кошик, що в ньому перевозили речі арештантів з однієї тюрми до іншої.

І ось Хома знову з'явився в Петербурзі — і знову поринув у революційну діяльність.

Більшовик Йонич діяв у зовсім іншій частині колишньої Російської імперії — в столиці України Києві. Він починав серед робітників-залізничників на Солом'янці та Деміївці, поміж солдатів київського гарнізону та в колі студентів університету святого Володимира. Солом'янські та деміївські більшовики обрали його до складу Київського комітету РСДРП. Коло діяльності Йонича відтоді значно поширилося: в Києві — заводи та верфі, по околицях — казарми й табори, ще далі — приміські села, з яких йшла робоча сила і на заводи, і на залізницю, і до річкової флотилії. Та був то тисяча дев'ятсот сьомий рік — коли царський уряд розігнав Державну думу і розпочав нечувані до того репресії по країні. Всі українські організації більшовиків зазнали значних втрат. Йонич теж мало не потрапив до рук жандармів — жандарми гналися за ним від села до села,— і партія наказала Йоничеві на якийсь час заховатися за кордоном.

Ім'я Іван Безробітний вперше з'явилося на сторінках газети «Вперед» восени дев'ятсот сьомого року. Налезало воно студентові юридичного факультету Сорбоннського університету, який Іван закінчив у дев'ятсот одинадцятому році. Тоді Безробітний працював у паризькому комітеті профспілки металістів та в

п'ятій секції соціалістичної організації Парижа. А вечорами бакалавра Сорбонни можна було зустріти в залах Національної бібліотеки: він студював не твори юриспруденції, а томи творів Маркса і Енгельса. Добре знали Івана і в робітничих кварталах столиці Франції — запеклого застрільника партійних дискусій і неодмінного учасника всіх робітничих демонстрацій: кликали його коротко і фамільярно — Жан!

Митя, Мефодій, Хома, Йонич, Іван, Жан — то все одна особа: Дмитро Захарович Мануїльський, селянський син з української Волині. Шлях у революцію він тоді тільки-но починав, — щоб іти цим шляхом ціле своє життя. А життя його з року в рік пов'язане було з життям Леніна, з великими ленінськими ідеями.

А втім, перше знайомство з Леніним було в Дмитра Захаровича не з «приємних» — у зв'язку з його, Дмитра Захаровича, цілковитим розходженням з ленінськими закликами максимального використовувати легальні форми роботи. Дмитро Захарович належав тоді до групи «впередовців», одзвістів, що, незважаючи на поразку революції та перевтому мас, закликали на барикади — тільки на барикади, тільки до зброї, тільки на повстання! Знайомство Леніна з Мануїльським відбулось теж, так би мовити, в битві — пристрасній та запальній. До того Мануїльський вже не раз бачив Леніна — на майдані Кліші під час демонстрації паризьких пролетарів; на похоронах Поля Лафарга — в оточенні ажанів з дубинками в руках. Чув Мануїльський і виступи Леніна — в залі на Рю Дантон і в кав'ярні на авеню д'Орлеан, — там теж тривала боротьба, тільки не проти жандармів та ажанів, а проти меншовиків, що вимагали ліквідації нелегальної партії. Та перша розмова — в непримиренній і запеклій суперечці — сталася дещо пізніше; під час дискусії в «Кафе де Ліон» Мануїльський обстоював сектантські позиції «впередовців», вимагав відкликати депутатів-більшовиків з Державної думи. Відповідав йому Ленін.

Дмитро Захарович у своїх записах так пригадує цю пам'ятну в його житті подію:

«Після мого виступу Володимир Ілліч взяв слово і за кілька хвилин «поклав мене на обидві лопатки»...

Після того Ленін якнайпереконливіше довів потребу використати трибуну Державної думи для агітації та мобілізації мас.

Дмитро Захарович не міг не визнати, що Ленін мав рацію; і йому стало сумно і гірко: відтепер не могло бути і сумніву, що всякі взаємини з Леніним будуть для нього виключені... І він був щиро здивований, коли після дискусії Ленін підійшов і запросив

піти до нього — попити чайку, тільки з умовою, що Мануїльський захопить з собою і тези свого одзовіського виступу, заявивши, що неодмінно опублікує ці тези в більшовицькій газеті «Пролетарий», щоб у живій дискусії на сторінках партійної преси показати недоречність єретичних позицій «впередовців» — одзовістів.

Так почалося знайомство Мануїльського з Леніним.

На історичному Шостому з'їзді партії, що відбувався в липні — серпні 1917 року в Петрограді, Мануїльський — делегат від Василеострівської партійної організації, де в районній Раді він почав працювати після повернення з еміграції, — виступав уже непохитним, пристрасним прихильником ленінських позицій. З'їзд, як відомо, схвалив ленінську настанову на збройне повстання проти Тимчасового уряду.

Та того буремного сімнадцятого року кожному більшовикові доводилось багато брати на свої плечі. Мануїльський, за рішенням ЦК, був відряджений разом з Калініним та Луначарським гласним до Петроградської міської думи і заповзято воював тут з кадетами, есерами та меншовиками. Входив Мануїльський і до спеціальної, так званої «муниципальної групи» при ЦК: вона в обставинах війни та розрухи, що наростав у країні, розробляла заходи для забезпечення невідкладних потреб трудящих. Був Мануїльський висунутий і в число більшовицьких кандидатів до Установчих зборів: ЦК рекомендував тоді Леніна, Свердлова, Калініна, Дзержинського, Луначарського, Крупську, Мануїльського та інших. Ввійшов Мануїльський і в утворений за рішенням ЦК при Петроградській Раді Військово-революційний комітет для готування й організації збройного повстання — разом з Подвойським, Антоновим-Овсієнком, Орджонікідзе, Дзержинським, Бубновим, Аванесовим, Урицьким, Юрієм Коцюбинським.

І це саме Дмитро Захарович Мануїльський, гласний Петроградської міської думи, в годину Жовтневого повстання — 25 жовтня — з доручення і від імені щойно проголошеної робітничо-селянської влади закрити Думу і наказав загонові моряків звільнити приміщення... від сторонніх.

Коли слідом за тим у Петрограді виник путч юнкерів і офіцерів, а Керенський за генералом Красновим повели контрреволюційні війська на Петроград, — Ленін викликав Орджонікідзе і Мануїльського і надіслав їх на фронт боронити пролетарську столицю. Так Мануїльський став комісаром Красного Села. І як тільки сили контрреволюції під Петроградом були розгромлені,

Ленін відкликав Мануїльського і запропонував йому негайно зайнятися постачанням продовольства трудящим Петрограда.

Було це наприкінці сімнадцятого року: Радянська влада тільки встановлювалася на місцях — у центральній частині колишньої Російської імперії, а на Україні, на Кавказі, за Уралом гуртувала свої сили контрреволюція; робітники й селяни лили кров у збройній боротьбі проти реставраторів імперії та влади буржуазії й поміщиків, куркулі закопували хліб у землю, а по кордонах країни на тисячі кілометрів ще діяв фронт світової війни, поглинаючи життя людей і народні достатки. Розрух панував у країні і насувалось голодне лихоліття. На пропозицію Леніна Мануїльський прийняв пост заступника наркома продовольчих справ у першому робітничо-селянському уряді.

Так, нелегко було тоді першому робітничо-селянському уряду на руїнах старого світу, що чинив скажений опір, боротися за владу Рад.

Та найтрудніше в ті роки і за тих умов було організувати людей, величезні людські маси, що не звикли до організованості і аж ніяк не були підготовлені до самостійного господарювання не тільки в такій величезній країні, але й на своїй власній, невеличкій ділянці. І так само трудно було підібрати керівників, організаторів для цих непідготовлених людських мас, які, проте, таїли в собі могутні сили й снагу, були наймогутнішим генератором революційної дії.

І гідно подиву — як умів здійснити цю велику справу організації мас та добирання керівників Володимир Ілліч Ленін. Ленінові притаманна була ця надзвичайна риса — уміння поводитись з людьми, талант — «відгадати» людину, допомогти їй розібратися в собі самій, скерувати саме туди, де вона найбільш потрібна і де її сили та схильності можуть бути використані якнайдоцільніше. Подібних прикладів можна навести тисячі і одним з особливо примітних може стати якраз Дмитро Захарович Мануїльський.

Адже знайомство Мануїльського з Леніним почалося, як ми знаємо, в обставинах аж ніяк не сприятливих для Дмитра Захаровича. Ленін тоді не миндальничав з еретично настроєним Мануїльським — він розгромив його позиції, дошкульно розкритикував, знищив. Ленін переміг, і була то перемога цілковита: противник зрікся своїх домагань, визнав слушність позицій другої сторони і пізніше сам став палким прибічником ленінських ідей.

234 І Ленін довірився своєму опонентові; він не помилився: славним

борцем-будівничим пройшов свою життєву путь комуніста Дмитро Захарович Мануїльський.

В Росії — власне, в її центральних губерніях — соціалістична революція, як знаємо, здобула перемогу в славетні дні Жовтня сімнадцятого року. Та на окраїнах великої багатонаціональної країни за ствердження влади трудящих довелося боротись ще не один рік. Тут партії довелося переборювати відсталість та інертність мас, а організувавши й очоливши їх, — долати найскладніші перешкоди: перемагати опір ворожих класів, громити полчища контрреволюції та інтервентів, яких підтримували і засиляли імперіалісти. Найважливішим плацдармом довгої і жорстокої боротьби стали в ті роки простори України: «Україна — на першому плані!» — казав тоді Ілліч. Тут, на Україні, вирішувалась доля не тільки українських трудівників, але й взагалі подальше існування Радянської влади. І воювати за перемогу Жовтня на Україні доводилось не лише в кривавих битвах — збройно...

І Ленін закликав до себе тоді керівника продовольчих справ Мануїльського і запропонував йому взятися до іншої діяльності: бути дипломатом.

Діло було при самому початку вісімнадцятого року — армії німецького кайзера, закликані контрреволюційною українською Центральною радою, окупували Україну, а тоді — підбурювані тією ж Центральною радою, що марила загарбати й частину територій південних російських губерній, де частково проживали й українці, — німецькі загарбники посунули були і в російські губернії — Курську, Воронезьку та Орловську. А сама Центральна рада тим часом підступно вдавала, що хоче «миру» з Радянською Росією, і навіть засилала подібні облудні «мирні» пропозиції урядові РРФСР, пропонуючи «переговори».

Уряд РРФСР вирішив таку делегацію для переговорів створити, і Ленін запропонував Мануїльському в складі цієї делегації відбути на Україну, в Київ.

Так почалась діяльність Мануїльського на посту радянського дипломата — і відтоді діяльність Дмитра Захаровича на царині дипломатії та керівництва міжнародним робітничим рухом тривала, з незначними перервами для суто партійної роботи, майже сорок років — до кінця життя Дмитра Захаровича.

Переговори делегації РРФСР з Центральною радою урвалися на тому, що німці самі ліквідували ЦР і настановили на Україні гетьмана. Пізніше, коли гетьманський режим було повалено, дипломатична делегація РРФСР, очолювана Мануїльським, свої переговори з новим контрреволюційним утворенням на Україні, 235

петлюрівською Директорією, теж не змогла закінчити, бо український народ, керований комуністами, знову піднявся із зброєю в руках і з братньою допомогою народу російського вигнав Директорію з України. І Мануїльський тим часом — на пропозицію Леніна — виконував низку інших невідкладних дипломатичних завдань. У Двінську він провів переговори з солдатськими комітетами, що утворилися в розкладеній і погромленій німецькій окупаційній армії, про порядок остаточного маршу недобитків окупаційної армії з України й Білорусії «нах фатерлянд». Після того Ленін відрядив його до Франції, щоб домогтися повернення на батьківщину солдатів експедиційного корпусу російської армії, який пройшов крізь переможні бої на французькій землі під Верденом і на Марні, а нині був інтернований французьким урядом як «збільшовизований». Визволяючи солдатів російської армії, Дмитро Захарович і сам, разом з усією радянською делегацією, потрапив під домашній арешт, і тільки настійний і категоричний протест Леніна французькому урядові визволив і самого Дмитра Захаровича і його товаришів.

Ось тоді й настала короткочасна перерва в дипломатичній діяльності Мануїльського.

Ленін відрядив тоді на Україну чимало українців-комуністів: поїхали вже й стали на чолі боротьби мас Юрій Коцюбинський і Примаков, Скрипник і Косіор, Петровський і Чубар і ще багато, багато товаришів. Мав неодмінно їхати і Мануїльський.

Прибувши на Україну, в Київ, обложений з одного боку петлюрівцями, а з другого денікінцями, Мануїльський негайно утворив і очолив Політичний комітет оборони, що мав керувати усіма збройними силами, які боронили українську столицю. Коли наступ ворожих сил посилювався, Мануїльський цілковито переходить на армійську роботу — в командуванні Дванадцятю армією. Слідом за вигнанням ворожих полчищ і банд на місцях відновлювалась діяльність радянських, професійних і партійних органів. Для керівництва цією роботою та для завершення визволення української землі були створені Тимчасове бюро та Всеукраїнський комітет — і до його складу разом з Петровським, Косіором, Затонським ввійшов і Мануїльський. На нього були покладені справи продовольства й землеустрою: треба було постачати Червону Армію і трудящих визволених міст, а землю — вдруге забирати в куркулів та поміщиків, що вже знову осіли на колишній «своїй» земельці, скориставшись з панування контрреволюційних «урядів»; землю треба було знову повертати трудящим селянам і організовувати на ній сімбу. І здійснювати це доводилось

за умов невпинного опору куркулів, не винищеного ще до краю бандитизму та чергових «малих інтервенцій» — наскоків через кордон не ліквідованих ще гайдамацьких банд. Складне і важке було у ті роки становище на Україні, складне, важке і героїчне було життя кожного більшовика.

Та ось Україна була цілком звільнена від ворога, Всеукраїнським припинив свою діяльність — і створено Раду Народних Комісарів. Мануїльський стає комісаром земельних справ — справ найважливіших для відроджуваної молоді Радянської республіки, пошарпаної, поруйнованої та поплюндрованої ворогами. Саме Дмитру Захаровичу Мануїльському довелось безпосередньо здійснювати прекрасну ленінську ідею — засновувати комітети незаможних селян, які сприяли залученню середняка до Радянської влади. Не проста і не легка то була справа. До того ж неспокійно було тоді і в самій партійній організації на Україні: виникла антиленінська опозиція, активізувались націоналістичні елементи, що тишком проникли в партійні лави; підняв голову і провокаційний великодержавний шовінізм, з яким доводилось вести непримиренну боротьбу. Дмитро Захарович був завжди в самісінькому вирі цієї боротьби, несхильно відстоюючи ленінські позиції.

Коли Україна була визволена цілком і останні інтервенті-білополяки — під ударами славних бійців Тухачевського, Якіра, Будьонного й Котовського — були розгромлені, Ленін підписав Мануїльському мандат «на ведення переговорів про укладення перемир'я, про прелюмінарні умови миру і про мир з Польською республікою».

Мир підписано — і Мануїльський знову повертається на Україну. Тепер він увесь у напруженій боротьбі з націоналістичним охвістям: веде величезну партійну роботу, виступає агітатором на мітингах або з пером у руці редагує центральний орган партії на Україні «Коммунист». У 1921 році його обирають першим секретарем Центрального Комітету КП(б)У.

Ленін весь час мав на оці діяльність Мануїльського. Всі переміщення Дмитра Захаровича на радянській чи партійній роботі відбувались неодмінно в зв'язку з вказівками Леніна, і Ленін щоразу знаходив час, щоб запросити Дмитра Захаровича до себе для попереднього обміну думками. Леніну було навіть відомо про стан здоров'я Дмитра Захаровича, який ще змалку хворів на туберкульоз. І коли хвороба загострилася, Ленін негайно розпорядився: «Пропоную примусити Мануїльського піти до найкращих

лікарів (послати їх до нього) для діагнозу і серйозного лікування. Ленін».

Дбайлива, спрямовуюча рука Леніна, що завжди і постійно оберігала найважливіші потреби відроджуваного, віками гнобленого українського народу, ця сама дужа й турботливо-ніжна рука постійно торкалась і Мануїльського особисто — в усьому його житті, в усій його діяльності. Ленін завжди високо цинив те, що Мануїльський, як і всі інші діячі партії, що вийшли з надр українського народу, в боротьбі й будівництві нового життя свого народу був з ним і на чолі його, беззавітно служив великим ідеям інтернаціоналізму.

Коли ж знання, досвід загартованого більшовика ставали потрібні на ширшому фронті — для вирішення найважливіших справ, Ленін кликав його і направляв на цю ділянку. Коли, приміром, виникала потреба приділити особливу увагу взаєминам з братніми комуністичними партіями за рубежем, Ленін кликав Мануїльського і посилав його до Франції, до Італії, а в двадцять третьому році запропонував і зовсім перейти на роботу в Виконком Комінтерну. Незабаром Мануїльський посів пост секретаря Комінтерну.

Найстаріші діячі братніх партій — Кашен (Франція), Тольятті (Італія), Димитров (Болгарія), Тельман, Пік та Ульбріхт (Німеччина) — це найближчі соратники Мануїльського. В роки будівництва соціалізму в СРСР Мануїльський разом з ними здійснював величезну роботу в справі організації міжнародного робітничого руху, разом з ними вистоявав важкі битви проти всіх та всіляких зрадників робітничої справи й комуністичної ідеології. Діяльність Мануїльського в Комінтерні — це натхненна творча праця і героїчна битва на найбільше «прострілюваних» ділянках фронту пролетарської солідарності. Цій діяльності Дмитро Захарович віддав мало не два десятки років — до дня ліквідації Комінтерну.

В роки війни Мануїльський працював у керівництві Червоною Армією, а тільки-но нога радянського воїна-визволителя ступила на рідну українську землю, Дмитро Захарович посів пост заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР і комісара (пізніше — міністра) закордонних справ.

День Перемоги над гітлерівською Німеччиною застав Мануїльського — знову радянського дипломата — в Сан-Франціско, на міжнародній конференції, що створювала Організацію Об'єднаних Націй. Українська Радянська Соціалістична Республіка ввійшла в число п'ятдесяти держав — організаторів ООН, Дмитро

Захарович поставив і свій підпис під Статутом організації, створеної для захисту й збереження миру на землі.

Діяльність Мануїльського — першого віце-голови Підготовчої комісії ООН, а потім активного члена різних ділових інстанцій ООН — загальновідома. Голос його постійно гримів з трибуни Об'єднаних Націй і завжди — на захист миру, на оборону інтересів пригнічених народів, завжди таврував гнобителів, імперіалістів, колоніалістів і расистів.

Таким був Митя, Мефодій, Хома, Йонич, Іван, Жан — Дмитро Захарович Мануїльський — революціонер, більшовик, вірний син свого народу і вірний друг усіх народів світу, видатний діяч міжнародного робітничого руху і прекрасний комуніст, борець за щастя людей і за довічний мир на землі. Завжди — на аванпостах боротьби.

Життя його — наче пісня, з якої слова не викинеш.

А «Вічний революціонер» — гімн революційної боротьби, створений великим українським письменником Іваном Франком наприкінці минулого століття (слова з цієї пісні ми навели при початку), — то була улюблена пісня Дмитра Захаровича. Він любив слухати її в хоровому виконанні і охоче заспівував сам — до останніх днів свого життя. В цій пісні було все його життя і, крім того, — милий і хвилюючий спогад про власну юність: з цією піснею починав свою революційну діяльність гімназист Митя, ніс її запальні слова в робітничі гуртки Мефодій, заспівував на студентських та робітничих демонстраціях Йонич — у Києві, при початку нинішнього сторіччя.

Ю. Смолич

ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ СЕРГЄЄВ (АРТЕМ)

Ф. А. Сергєєв (Артем) (1883—1921) — видатний партійний, радянський і професійний діяч, вірний учень і соратник великого Леніна.

В особі Артема партія мала революціонера-професіонала, відданого сина більшовицької партії, умілого організатора трудящих мас, талановитого пропагандиста і агітатора.

З ім'ям Артема зв'язано встановлення Радянської влади на Україні.

Через тюрми і заслання, через поневіряння в далеких країнах Артем проніс і зберіг палку любов до трудящих, віру в їх творчі сили.

У перші роки Радянської влади Артем з головою поринає в державно-партійну роботу. Він часто виїздить на шахти і заводи Донбасу, виступає на багатолюдних мітингах, закликаючи робітників працювати так, щоб якнайшвидше налагодити господарство країни.

Артем був делегатом II конгресу Комінтерну. Після його закінчення він очолює делегацію радянських профспілок, яка виїхала до ряду європейських країн. Там він виступає на мітингах трудящих у Гамбурзі, Берліні, Франкфурті-на-Майні, Ессені, Празі та в інших містах, розповідає про життя і боротьбу робітників Країни Рад.

Працюючи секретарем Московського комітету партії, Артем з більшовицькою пристрастю відстоює генеральну лінію партії.

На посаді голови Центрального комітету спілки гірників Артем втілює в життя рішення X з'їзду партії про роль і завдання профспілок.

24 липня 1921 р. на 104 кілометрі від Москви аеровагон, в якому їхала група делегатів на чолі з Артемом, на повному ході зійшов з рейок і розбився.

На 38-му році життя, у розквіті сил обірвалося кипуче життя палкого революціонера-більшовика.

«Товариш Артем разом з пролетарями Донбасу бився на фронтах громадянської війни, і пам'ятник цьому рідкісному революціонеру-комуністу, товаришеві вселятиме в серця робітників і селян волю до завершення справи, якій віддав своє славне життя наш Артем»,— писали М. В. Фрунзе і К. Є. Ворошилов до Донецького губкому КП(б) України.

З РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АРТЕМА

На початку березня 1906 року харківські більшовики звернулися до Центрального Комітету з проською знову прислати Артема в Харків. В середині березня Артем прибув до Харкова, а через кілька днів провів збори більшовицької організації на Кирило-Мефодіївському кладовищі. На зборах обговорювались питання про наступний, IV з'їзд партії, про те, як визволити з тюрми заарештованих, про роботу серед військ.

Вибори делегатів на IV з'їзд РСДРП від харківської організації проходили в надзвичайно складній обстановці. З одного боку, перешкоджала поліція, тримаючи під неослабним наглядом робітничі райони, де головним чином концентрувалась партійна робота, з другого — доводилось провадити наполегливу боротьбу проти меншовиків.

Меншовики не хотіли, щоб Артем був делегатом з'їзду, бо боялися, що він викриє їх зрадницьку політику щодо харківських

робітників, яку вони проводили під час революції 1905 року. Для того, щоб послати на з'їзд більше своїх делегатів, меншовики приєднали до Харкова Білогородську організацію, приховавши це від більшовиків, і там самі провадили виборчу кампанію. Таким чином вони дістали більшість голосів. Однак Артем був обраний харківськими робітниками делегатом з дорадчим голосом.

Меншовики з харківської організації на самому з'їзді порушили питання про те, щоб позбавити Артема мандата. Особливо гостро виступав харківський меншовик Петрунін, доводячи, що Артем не зібрав більшості голосів.

Однак з'їзд затвердив мандат Артема.

На з'їзді Артем продовжував вести жорстоку боротьбу з меншовиками. Підтримуючи ленінські пропозиції, він у своїй промові з більшовицькою пристрасною викривав опортуністичне обличчя меншовицьких демагогів.

Після закінчення IV з'їзду Артем повертається до Харкова. Невтомний борець за справу робітничого класу, він знову з головою поринає в роботу серед мас: організовує конспіративні квартири, відновлює явки, проводить збори, на яких розповідає про з'їзд, про боротьбу більшовиків з меншовиками, про зрадництво і опортунізм меншовиків.

Поліція і жандарми незабаром довідуються про повернення Артема і встановлюють за ним пильний нагляд.

Одного разу, після зборів в одній з майстерень, Артем повертався з товаришами додому. Коли вони переходили вулицю, підскочили три городових і два шпиги з криком «стій». Артем і його товариші побігли. Пролунали постріли. Куля влучила в полу Артемового пальта. Шпиги і городові, стріляючи на ходу, бігли слідом. Артем стрибнув у двір військового лазарету. Солдатам, які з подивом дивилися на нього, Артем прямо сказав, що він більшовик і що його переслідує поліція. Солдати дали йому шапку замість тої, яку загубив, і вивели його через двір лазарету на іншу вулицю.

Після повернення із з'їзду Артемові недовго довелося працювати в Харкові: його заарештували. Проте через місяць після ув'язнення він утік з харківської тюрми і виїхав до Петербурга, а потім до Києва.

Грудневим збройним повстанням харківських робітників і солдатів закінчився важливий етап революційної роботи талановитого організатора, стійкого більшовика-ленінця Артема (Ф. А. Сергєєва).

Влітку 1906 року Артем приїхав у Петербург. За дорученням В. І. Леніна він був незабаром направлений для партійної роботи на Урал.

Революція 1905 року пробудила робітничі маси Уралу. В березні широкою хвилею розгорнулись економічні страйки. Наприкінці 1905 року відбулося повстання робітників під керівництвом Лбова на Мотовилихівському заводі біля Пермі, яке закінчилося кривавими сутичками робітників з військами. Після придушення повстання частина його учасників втекла в ліси і ще довго непокоїла царських опричників своїми раптовими наскоками.

В цих умовах і почалася нова смуга в революційній роботі Артема.

Приїхавши в Перм, Артем узяв участь в обласній нараді РСДРП, яка обрала його до складу Уральського обласного комітету партії. Перед обласним комітетом стояло завдання — тісно зв'язатися з робітничими масами. З цією метою члени комітету об'їжджали промислові міста і селища Уралу, налагоджуючи зв'язки з робітниками. Такі об'їзди робив і Яків Михайлович Свердлов, який працював на Уралі до приїзду туди Артема. Я. М. Свердлов об'єднав навколо Уральського більшовицького комітету партійні організації Пермі, Єкатеринбурга, Уфи та інших міст Уралу, заклавши міцний фундамент першої обласної уральської організації більшовиків.

Коли приїхав Артем, Свердлова на Уралі вже не було, він сидів у тюрмі. Артем широко розгорнув свої здібності агітатора і організатора, встановивши в першу чергу тісний зв'язок з робітничою масою. Простота, вміння жити й працювати в найрізноманітніших умовах, любов до трудової людини, здатність переносити найтяжчі злигодні — ось що допомагало Артемові в його роботі. Він завжди був життєрадісним і своєю життєрадісністю запалював товаришів.

За півроку Артем побував в усіх великих промислових містах і районах Уралу. Він пише листівки, допомагає в роботі місцевим партійним працівникам, тримає зв'язок з центральними партійними органами. З шматком хліба в кишені він цілими тижнями об'їжджає заводи Пермського округу, проводячи ввечері і вночі збори робітників, а вдень потаємно перебирається з одного заводу на інший. Його можна було бачити в цехах заводів, на засіданнях районних комітетів; він зв'язується з товаришами, які сидять у тюрмі, виступає на масовках, керує гуртками, намічає плани дальшої роботи організації.

Більшовицькі організації Уралу за півроку значно вирости і зміцніли. Загальна кількість їх збільшилася вдвоє — з 12 до 24. І в цьому чимала заслуга Артема як одного з керівників Пермської партійної організації.

У березні 1907 року Артема заарештували. І в тюрмі він не був відірваний від навколишнього життя, від життя партії. Через товаришів, які виходили з тюрми, і через тих, які потрапляли в тюрму, Артем тримав зв'язок з партійною організацією. Пізніше в листі до товаришів Артем писав: «В тюрмі мене до того ж ближче цікавила теоретична сторона боротьби. Я відтворював боротьбу і викликав її в областях, для мене нових, до певної міри, і цікавих, а до того ж таких, що мали незаміниму якість: недоступність для впливу адміністрації».

Понад три роки пробув Артем у тюрмах і на засланні. З пермської тюрми його перевели в миколаївські арештантські роти, режим яких відзначався неймовірною жорстокістю. Тюремники вчиняли звірячі розправи над ув'язненими, забивали їх до смерті канчуками з бичачих жил, заморожували в холодних карцерах. Тільки залізна воля і фізична витривалість врятували Артема від загибелі.

У своїх листах до друзів Артем, згадуючи про тюрму, писав, що вона ледве не довела його до божевілля. Це була гірка правда, хоч ніхто і ніколи не міг помітити цього з настрою незламного революціонера. Людина залісної волі, він глибоко приховував свої переживання від стороннього ока. Понад два роки Артем чекав суду. За цей час він переніс багато хвороб. Його довго мучила цинга з тяжким ускладненням гангренозного характеру. Був у нього і тиф у дуже тяжкій формі, під час якого Артем цілий місяць пролежав непритомний. Його вважали вже безнадійним. Але залізний організм кінець кінцем виборів собі життя.

Пізніше про роки перебування в тюрмі Артем писав товаришам: «Ображалось, зневажалось, топталось все, чим дорожив, що часто ставив дорожче за саме життя. Я вийшов із тюрми майже калікою. Я тікав у тюрмі від конкретної обстановки... і тим більше, чим мерзенніша була обстановка. Я примушував свій мозок працювати значно більше, ніж він міг перенести. Із тюрми я вийшов хворим... Пам'ятаєте, я писав вам про товариша, який, вийшовши з тюрми, застрелився. Ми з ним пережили разом найтяжчі хвилини».

У травні 1909 року відбувся нарешті суд. Артема засудили на довічне заслання.

В жорстоких умовах тюрми знову звучить бадьорий голос Артема. Сповнений віри в перемогу робітничого класу, він веде бесіди серед ув'язнених, навіть у тюрмі не припиняючи партійної роботи. Зокрема в олександровській пересильній тюрмі Артем організував святкування в'язнями Першого травня 1910 року. Під час прогулянки всі в'язні зібралися в один барак, де був вивішений саморобний червоний прапор і зроблена імпровізована трибуна, над якою на стіні прикріпили листівку з портретом Карла Маркса. Присутні співали «Інтернаціонал» та інші революційні пісні. На зборах з доповіддю про Перше травня виступив Артем. Він дав глибокий аналіз поточного моменту та завдань революційного руху в Росії і висловив непохитну віру в наступну перемогу пролетарської революції. Наприкінці промови він проголосив: «Хай живе міжнародний пролетаріат! Хай живе соціалізм! Геть самодержавство!»

В червні 1910 року Артем був відправлений з групою ув'язнених у Східний Сибір на поселення в село Воробйово Карапчанської волості Кіренського повіту, на межі Іркутської та Єнісейської губерній.

Почалася тяжка робота на засланні. Наприкінці серпня 1910 року, відлучившись із села нібито за поштою, він пробирається тайгою, а потім робить 300 кілометрів по ріці Ангарі і далі пішки кам'янистим берегом Іліму до найближчої залізничної станції.

Артемові пощастило пробратися в Корею, а звідти в Китай.

Майже рік пробув Артем у Шанхаї (з жовтня 1910 до вересня 1911 року), працюючи чорноробом, вантажником, кочегаром, з величезними труднощами добуваючи собі засоби до існування.

Коли існувати в Китаї стало вже неможливо, Артем вирішив їхати в Австралію. На пароплаві, що йшов у Брісбен, він восени 1911 року вирушив з Китаю. Скрізь по дорозі, куди заходив пароплав, Артем бачив жахливу експлуатацію, знущання з людської гідності. Перед його очима були випещені англійські судовласники, плантатори і виснажені вантажники, матроси, нечувана розкіш і жахливі злидні. Влада капіталу, жорстока і неблаганна, відчувалася тут на кожному кроці.

В Австралії Артем, не маючи ніяких засобів до існування, жив випадковими заробітками. Працював вантажником, каменярем, землекопом, чорноробом на залізниці, батраком на фермі тощо.

Артем систематично виїжджає на будівельні ділянки штату Квінсленд, створює там осередки Союзу російських емігрантів.

Один з його товаришів по роботі в Австралії згадував: «Артем день працював на залізниці, а потім ішов пішки за 10—15 верст, збирав гуртки і організовував осередки».

В 1913—1914 роках, перебуваючи в далекій Австралії, Артем бере участь у легальному більшовицькому журналі «Просвещение», який виходив у Парижі. На сторінках цього журналу появляються його прекрасні політично загострені нариси з іронічними заголовками: «Щаслива країна», «З вільної Австралії» та ін. В цих нарисах Артем нещадно викриває справжню суть австралійської демократії, показує лицемірство буржуазії, яка на всіх пере-хрестях галасувала про демократію, утискуючи трудящих.

Перебуваючи далеко від батьківщини, від керівних органів партії, Артем завжди залишався полум'яним пропагандистом ідей більшовицької партії.

У травні 1917 року Артем повернувся з еміграції на батьківщину. Під керівництвом більшовицької партії він бере активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

П. Загорський

МИ РОБІТНИКИ

Ми робітники, ми числом великі,
Ми ненавидим панськеє ярмо,
Ішли діди на муки, підуть і правнуки,
За народ своє життя ми віддамо.

Знай, лютий враже, сотні поляжуть,—
Тисячі натомість стануть до боротьби,
Із кайданів долі до життя на волі
Повстануть потоптані раби.

Порвем кайдани, які тії тирани
Кріпше і кріпше сковують щодня,
Бо ми робітники, ми числом великі,
Ножів і куль не боїмось огня!

Наша присяга — помсти відвага —
Помста за кривду люта й страшна,
Бо ми робітники, ми числом великі,
Нам і смерть за правду не страшна!

Я Н Б О Р И С О В И Ч Г А М А Р Н И К

Армійські політпрацівники називали Яна Гамарника (1894—1937) партійною совістю армії. Його слова, з якими він не раз звертався до політпрацівників, запалювали радянських воїнів, бо підтверджувалися кожним життєвим кроком, усією його діяльністю як начальника Політичного управління Червоної Армії і заступника народного комісара оборони СРСР.

Вихованець ленінської школи, Ян Гамарник пройшов славний шлях боротьби, пронісши, як прапор, через революцію та буремні роки громадянської війни ідею перемоги соціалізму в нашій країні.

Як визначний партійний і військовий діяч, організатор Збройних Сил нашої країни Я. Б. Гамарник усе своє свідоме життя віддав трудящим, для яких він жив, за щастя яких невтомно боровся.

За самовіддану працю Батьківщина нагородила його орденами Леніна і Червоного Прапора. На XIV з'їзді ВКП(б) його було обрано кандидатом у члени ЦК, а на XV, XVI, XVII з'їздах — членом Центрального Комітету партії.

Я. Б. Гамарник був вірним сином партії, відданим більшовиком-ленінцем.

Український народ з глибокою пошаною згадує ім'я Гамарника, який багато зробив для зміцнення нашої республіки.

ТОВАРИШ ЯН

І ось вона грянула.

Ще напередодні по Києву ходили посилені поліцейські патрулі. А сьогодні вулицями котилося:

— Царя скинуто!

— В Пітері революція!

На заводах, вулицях і площах виникали мітинги.

— Російський царизм повалено. Революційний пролетаріат скинув з народу одвічне рабство. Завдання робітничого класу і революційної армії — створити Тимчасовий революційний уряд, який стане на чолі республіканського ладу. Тимчасовий революційний уряд повинен взяти на себе створення законів, які будуть захищати всі права і вольності народу, конфіскацію монастирських і поміщицьких земель і передачу їх народу, введення восьмигодинного робочого дня і скликання Установчих зборів на основі загального, без різниці статі, національності і віросповідання, прямого, рівного виборчого права, припинення війни,— переказували більшовики Маніфест ЦК РСДРП(б).

Київський партійний комітет вийшов з підпілля.

Вперше за весь час свого існування більшовики дістали можливість відкрито проводити революційну роботу в масах. З ранку до пізнього вечора вони — на мітингах, а ночами сідали писати листівки. Великою подією в житті Київської організації РСДРП(б) було створення легальної більшовицької газети «Голос социал-демократа», перший номер якої вийшов 14 березня.

В ці дні ставного русявого студента з борідкою можна було знайти в самій гущі людського виру. Разом з іншими членами Київського міськкому партії він виступав перед трудящими, кли-

жав їх до боротьби проти війни, яку продовжував вести буржуазний Тимчасовий уряд, за передачу влади Радам.

Не раз Янові доводилося ставати до двобою з кадетськими, меншовицькими і есерівськими демагогами. Хоч спершу доводилося зазнавати й поразок,—голосна архіреволюційна фраза давала можливість противникам маскувати свою антинародну сутність,—та Ян не здавався, шукав все нові й нові слова, добирав факти, щоб простіше й переконливіше довести робітникам правоту політики Комуністичної партії.

В цих боях гартувався і ораторський хист, і більшовицький характер Яна, а разом з цим ріс і його авторитет серед робітників і товаришів по партії.

Під час червеної антивоєнної демонстрації він очолював більшовицьку колону з Подолу. Перед жовтневими подіями — він уже секретар Київського комітету РСДРП(б), а під час Жовтневого збройного повстання — член Військово-революційного комітету.

...Маріїнський палац.

У коридорах, кімнатах повно озброєних людей в шинелях, піджаках і пальтах, у напіввійськовому одязі. Одні куняють по кутках, інші стоять купками чи поспішають кудись. Найбільший рух до кімнати № 9 — більшовицького штабу, де засідає Військово-революційний комітет. Він тільки вчора, тобто 27 жовтня 1917 року¹, обраний на спільному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів з участю представників військових частин, фабзавкомів, профспілок. І вчора ж він висловився за підтримку революції в Петрограді і за перехід влади на Україні в руки революційних робітників і селян.

В кімнаті сивими пасмами стоїть дим від цигарок. За столом про щось сперечаються Ян Гамарник, Іван Кулик, Ісаак Крейсберг, Володимир Затонський, Андрій Іванов.

Леонід Пятаков — стрункий солдат без погонів, з чотирма Георгіями — щось занотовує. Його оточили зв'язківці від райвійськревкомів, опорних штабів Червоної гвардії, заводів.

— Так чуєш, Андрію,—повернувся Леонід до невисокого юнака з ясними очима,—на «Арсеналі» знову піднімає голову «Рідний курінь». І з озброєнням теж щось мудрують.

— От лихо! — Андрій Іванов підійшов до заплаканого вікна, глянув на насуплене низьке небо.—Як, товариші? Гадаю, що мені треба зараз же піти туди. «Арсенал» — головна наша фортеця.

— Правильно, йди,— озвався Гамарник.— А ми тут поки що сили підрахуємо. Леоніде,— гукнув до Пятакова,— який там баланс?

— Червоної гвардії — п'ять тисяч. Воронежська дружина, третій і п'ятий авіапарки, понтонна команда — тисяч 6—7 набереться...

— А скільки Київський штаб має?

— Зараз тисяч п'ятнадцять. Та ще з фронту підтягують. Не піддається все обліку. Важкувато буде, але справимось.

В кімнату вбіг озброєний солдат.

— Товариші! Ми, козаки Шевченківського полку, з вами, ми за Ради робітників і селян, за землю селянам, за хліб, мир та волю.

— Ось тобі ще сили, Леоніде. І нема сумніву, що тут вчорашня наша листівка «Солдати і робітники» попрацювала.

В кімнаті вже новий зв'язковий.

— Перехоплено вчорашню телеграму комісара Тимчасового уряду при штабі Київського військового округу. Вимагає не допускати революційні війська до Києва, забороняє залізницями їх перевозку.

Леонід Пятаков покликав вартового робітника.

— Якнайшвидше до ревштабу залізниці, передаси їм телеграму і наш наказ: забезпечити зелену вулицю революційним військам. Яне,— звернувся він до Гамарника,— їм багато потрібно зброї?

— Просили триста гвинтівок.

— Так от передаси,— знову до зв'язкового,— що зброю, не всю звичайно, надішлемо їм увечері. Червоногвардійський загін мусить бути вже зараз в бойовій готовності! Ідіть.

— Чекай, товаришу,— зупинив його Гамарник.— Заскочиш на Південноросійський завод¹, передаси ось цю записку командирі робітничої дружини. Хай допоможуть залізничникам.

Разом із зв'язковим пішов і Андрій Іванов. Ще не встигли зачинитися за ним двері, як на порозі з'явився новий робітник.

— Київський штаб окопується, ставлять дротяні загородження. Юнкерських патрулів на вулицях — як собак.

І знову новий:

— Прибув грузовик із зброєю.

Революційний комітет діяв.

І раптом приміщення ревкому опустіло. Хтось приніс звістку, що юнкери оточили Маріїнський палац і нікого до нього не впу-

¹ Нині «Ленкузня».

скають. Зв'язок з райревкомами, опорними штабами, заводами припинився.

Ян Гамарник підійшов до вікна. Крізь туманну завісу дрібного дощу було видно важке плетиво чавунної огорожі.

— Треба комусь піти в розвідку.

— Що ж, може мені спробувати? Чи пропустять? — озвався Затонський.

— Я гадаю, що тебе ніхто й не спитає. Ти ж не на більшовика, а на буржуя схожий, — пожартував Ян.

Він був правий. Затонського на Олександрівській не затримали. Та назад його так і не дочекалися.

Стало сутеніти. Зв'язок з революційними силами зовсім перервався. Життя в палаці завмерло. Знахабнілі юнкери вже дерлися на браму. Ревкомівці добре розуміли, що їх в першу-ліпшу хвилину можуть взяти голими руками. Але подіяти нічого не могли.

Юнкери теж щось вичікували. Кричали, погрожували кулаками, але до палацу не підходили. Потім через браму пройшла купка людей у цивільному. Незабаром у кімнаті ревкому з'явилася делегація — помкомісара фронту Григор'єв, радівський міністр Ткаченко, голова Думи Дрелінг та інші. Гарячий Леонід Пятаков хотів стріляти, але його стримали.

Делегація запропонувала здати зброю і залишити палац. Членам ревкому вона гарантувала недоторканність. Після короткої, але запальної наради всі ревкомівці дійшли до згоди, що про скільки-небудь тривалий опір з їх боку не може бути й мови.

Через деякий час до палацу вдерлися юнкери і козаки й почали нищпорити по палацу, збирати зброю. Гурт озвірілих чорнотенців увірвався і в 9 кімнату.

— Бий зрадників!

— Розстріляти гадів!

Григор'єв оголосив, що для збереження життя ревкомівцям він виведе їх з палацу під конвоем. Інакше — буде самосуд.

Та коли вже ніщо й не загрожувало членам більшовицького штабу, конвой їх не відпустив. Всі зрозуміли, що вони заарештовані, але нічим зарадити справі вже не могли. Їх кинули в простору кімнату, на підлозі якої лежала перетрухла солома.

У дверях стало кілька дебелих козаків.

Навіть радитися не можна було. Одні лягли, другі сіли — голову в руки, треті переміряли довжину кімнати. Ян ходив. Завжди рівний, широкий його крок втратив свою помірність. Хода відбивала його пекучі думки: як там? що з повстанням? Штабу голову відтягли!.. І хто ж винен? Самі, самі, самі... Невеликого ж і розуму

треба було кадетам, щоб прийти і їх, жменьку, яка сиділа на видноті у всього міста, взяти голими руками.

А тепер?.. Ні, будь-що вони повинні вирватись, негайно, якомога швидше вирватись... Стріляють?.. Чи здається? Ні, таки стріляють... Ян підійшов до вікна. Кинутися з розгону — і на волі. Оглянувся: пильні очі вартового повернули до дійсності. Заскреготав зубами. Ех!.. А що там в Петрограді?

Хтось-таки не витерпів, завів розмову з вартовим. Солдат виявився балакучим.

— Точні відомості, телеграма прийшла: щент більшовиків розбили і арештували всіх. Керенський...

— Неправда!

— От тобі хрест, сам чув, як телеграму читали.

— Брехню читали.

— Брехню телеграмами не шлють. Ну, а що в Києві покінчили, це теж брехня?..

— І в Києві не покінчили. Революцію не можна ні арештувати, ні вбити.

— Повісити можна. Кажуть, що всіх вас перевішають.

— Нас — можливо. Але робітничий клас, народ — не перевішаєте.

Розмова обірвалася. Ніхто з ревкомівців, звичайно, не повірив «телеграмам». Але неспокій, тривога все зростали. Кожен відчував за собою як провину, чому він тут, а не серед повсталих робітників.

А становище в місті ускладнювалося. Контрреволюційні сили не обмежилися арештом більшовицького штабу. Вони накинулися на профспілки, вчинили погроми в кількох їхніх приміщеннях, розгромили друкарню Ради робітничих депутатів.

Про це, звичайно, арештовані не знали. Невідомо їм було й те, що в цю ж ніч Іванов і Затонський, які уникли арешту, створюють новий революційний штаб, що робітничий клас озброюється, готується з години на годину виступити із зброєю в руках. До них тільки долинали далеке відлуння рідких гвинтівочних пострілів...

Десь під обід другого дня Яна викликали до коменданта. Перед столом, за яким сидів генерал, він побачив зігнуту жіночу постать. Біля неї — дві дівчинки-сестри.

— Мамо?!

Жінка оглянулася, тихо скрикнула і схопилася за серце.

— Що? Виростила бандита, а тепер сльози ллеш? Ще зарано, завтра ми їх повішаємо, тоді плакатимеш.

Плечі матері струшувало німе ридання.

— Мамо, не плач перед цією сволотою. Пам'ятай, що ти — матір більшовика!

Генерал скипів:

— Геть!

Побачення було перерване. Дужі руки схопили і потягли Яна з кімнати. Вже з коридору долинув його голос:

— Бережіть себе, мамо, і дівчаток! І останнє прохання, запла-тіть мій борг квартирній хазяйці...

Потім глухий удар і звук падіння тіла.

Непритомного кинули його в камеру до товаришів. І знову невідомість, знову граничне нервове напруження, знову нескінченні метри кімнати...

Так минув другий день, почався третій. Тривога зростала. Вартові твердили, що вже все закінчилося, повсталі переможені. Але гвинтівочні і кулеметні постріли підтримували в арештованих віру, що справи не такі вже погані.

Третього дня надвечір в камеру несподівано увійшов командуючий округом генерал Трегубов в супроводі думських делегатів і... Андрія Іванова.

Посланець «Арсеналу» приніс радісну звістку, що робітниче повстання перемагає і що він прибув у штаб з пропозицією обміняти 14 арештованих ревкомівців на 400 полонених козаків і юнкерів.

А десь через годину Ян Гамарник з товаришами вже йшов до Маріїнського палацу.

«Опинившись на волі, ми,— згадував Ян Борисович,— кинулися до палацу, де засідала вже Рада робітничих депутатів перемігшого київського пролетаріату. З палацу ми вирушили до штабу повстання, який містився в «Арсеналі»...

Пам'ятаю, як один з арсенальців казав мені: «Сьогодні о першій годині ночі ми вирішили бити по штабу на Банковій вулиці. Досі ми не робили цього через вас, чотирнадцятьох...»¹.

Наступного дня білогвардійський штаб почав евакуацію своїх частин на Дон. Та влада Рад у Києві в жовтні 1917 року не була встановлена. Удар в спину революції завдала Центральна рада, яка гарячково стягувала до Києва контрреволюційні війська. В ніч на 1 листопада вона захопила всі урядові установи, пошту, теле-

¹ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 69.

граф, хоч ще напередодні лицемірно заявила про свій нейтралітет.

Незважаючи на такий поворот справ, ревком продовжував боротьбу. 4 листопада було скликано пленум Ради робітничих і солдатських депутатів, на якому 438 голосами проти 62 було прийняте рішення про встановлення в Києві влади Рад. Але тепер це рішення можна було здійснити лише збройною силою.

Київські більшовики почали готувати нове збройне повстання, на цей раз уже проти націоналістичної Центральної ради. Одночасно вони викривали її поміщицько-буржуазну політику, вели агітацію серед обманутих нею солдатів. Разом з Андрієм Івановим, Леонідом Пятаковим, Володимиром Затонським та іншими членами комітету Яна Гамарника часто бачили у військових частинах, на заводах. Вони неодноразово виїжджають до Вінниці, де стояв другий гвардійський корпус, серед солдатів якого більшовики проводили велику роботу. В дні збройної боротьби з Центральною радою цей корпус став на бік революції, що й відіграло вирішальну роль у встановленні Радянської влади у Вінниці.

Чимало зробив Ян Гамарник і в справі зростання революційної свідомості робітників «Арсеналу».

— Яне, завтра на «Арсеналі» має бути мітинг у питанні організації влади на Україні,— якось сказав йому А. Іванов.— Від Центральної ради буде «обробляти уми» сам Порш— найкращий радівський брехун. Отож, підготуйся серйозно. Тобі першому надамо слово. Треба урахувати наперед всі їх «аргументи».

— Все буде гаразд, Андрію. Я ж робітників «Арсеналу» добре знаю, та й вони мене теж не перший раз бачитимуть.

— Вони вірні революції, це так,— втрутився в розмову Володимир Затонський.— Але ж нелегко їм розібратися в радівській демагогії, та й національними почуттями порші добре навчилися спекулювати...

Другого дня заводське подвір'я «Арсеналу» вирувало. Доповідача від більшовиків робітники зустріли схвальними вигуками.

Ян Гамарник вирішив бити радівців їхніми ж обіцянками:

— ...Де восьмигодинний робочий день? Де робітничий контроль над виробництвом? Одержали селяни землю? Та ні, ці обіцянки забуті, вони потрібні були нашим добродіям тільки для того, щоб захопити владу.

Та й як їм стояти на сторожі прав трудящих, їм — поміщикам, куркулям, капіталістам? Адже Грушевський, Єфремов, Петлюра — це вірні слуги Терещенків і Браницьких... Це ж їхніми руками твориться сьогодні розгром наших робітничих організацій...

Полум'яні слова оратора часто переривалися вигуками, оплесками. Поршу та його підспівувачам не допомогло їх ораторське мистецтво. Як вони не «вивертали душу», не клялися у вірності своєму слову — робітники не вірили.

«Ми, робітники «Арсеналу», вітаємо Раду Народних Комісарів, вітаємо декрети про мир, землю і робітничий контроль. Ми вітаємо владу, створену робітниками, солдатами і селянами на II Всеросійському з'їзді Рад», — так починалася резолюція, запропонована товаришем Яном і прийнята зборами. Закінчувалася вона клятвою: «Ми, арсенальці, що пролили кров в ім'я влади Рад, даємо клятву всіма силами підтримувати і відстоювати Радянську владу...»

Центральна рада все одвертіше продовжувала свій наступ на революційні сили. Створені з юнкерів і отруєних націоналістичним чадом солдатів загони «вільних козаків» незабаром вчинили напад на третій авіапарк, понтонний батальйон і інші віддані революції військові частини, роззброїли їх і вислали за межі України. Готувався напад на «Арсенал».

Це діялося напередодні скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, який радівці будь-що вирішили зірвати. Оцінивши обстановку, делегати залишили з'їзд і перенесли його в Харків, де 11—12 грудня 1917 року Україну було оголошено Республікою Рад і обрано перший Український Радянський уряд.

Радівська згряя розперезалася. Почалися погроми. Київська Рада робітничих депутатів існувала напівлегально. Більшовики, що залишилися в Києві, пішли в підпілля.

Вбачаючи в «Арсеналі» головну фортецю більшовиків, Центральна рада на початку січня 1918 року послала туди загони «вільних козаків», які вчинили справжній погром: порізали електропроводку, паси передач, поламали верстати й машини, розграбували інструмент. Завод оголосили закритим. Робітники міста відповіли на підступні дії Центральної ради посиленою підготовкою збройного повстання. Більшовики планували приурочити його до часу підходу до міста радянських військ. 15 січня 1918 року на засіданні Київської Ради робітничих і солдатських депутатів було обрано загальноміський ревком у складі А. Іванова, Я. Гамарника, І. Кудріна, М. Костюка, М. Лебедева. Ревком мав керувати повстанням.

Повстання почалося о 3-й годині ночі 16 січня. Його центром був «Арсенал». З усіх околиць до нього, ховаючись в темряві, йшли робітники — купками і поодиночі. Пробиралися, щоб стати з товаришами пліч-о-пліч, коли почнеться бій. «Арсенал» в цей

час нагадував військовий табір. Одні робітники по цехах кували зброю, інші укріплювали завод, ставили по стінах кулемети, гармати.

Робітникам допомагали їх сім'ї. Жінки готували їжу для захисників, а коли почалися бої — подавали першу медичну допомогу пораненим; підлітки підносили патрони, а іноді й підміняли загиблих батьків і старших братів. Члени ревкому безпосередньо керували діями повстанців. За їх вказівками копали окопи, споруджували барикади, створювали збройні загони.

Вечері 16 січня Іванов і Гамарник повідомили арсенальців, що на допомогу їм із зброєю в руках виступили червоногвардійські загони Шулявки, Подолу, Деміївки. Залізничники київського вузла об'єднали окремі червоногвардійські загони в один, який налічував до 300 чоловік, і роззброюють петлюрівську варту. Вночі 17 січня члени ревкому принесли на «Арсенал» ще радіснішу звістку: в місті почався загальний страйк.

Центральна рада стягнула у Київ великі сили і ранком 18 січня кинула петлюрівські війська на штурм цитаделі революційних робітників—«Арсенал». Під прикриттям артилерії наступали ряди піхоти. Арсенальці відбивали атаки, завдаючи серйозних втрат противнику.

На четвертий день стала відчутною перевага ворога в силі і техніці. Радівські війська захопили казарми понтонного батальйону і квартали навколо заводу. «Арсенал» виявився оточеним з усіх боків. Зв'язок повсталих з містом був перерваний, давалася взнаки і втома, і нестача продовольства та боєприпасів. Але робітники продовжували героїчний опір.

Тільки за допомогою контрреволюційних військ, що відступали з-під Харкова під ударами червоних загонів, і підступу вдалося радівцям потопити повстання в крові. 22 січня гайдамаки увірвалися в «Арсенал». Але недовго довелося їм святкувати криваву перемогу.

До Києва підходили революційні війська, які вів Юрій Коцюбинський. 26 січня 1918 року петлюрівці були вибиті з міста. В Києві утвердилася Радянська влада. «Київський пролетаріат,— писав Ян Гамарник у спогадах про революційні події в Києві,— в ці дні виконав свій обов'язок перед революцією. Він з честю бився за Радянську владу і з честю за неї вмирав. Могила червоних бійців проти колишнього палацу про це говорить сучасникам і говоритиме наступним поколінням комунарів...»¹

¹ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», стор. 70.

М. Салехов, Я. Горелік

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ КОЦЮБІНСЬКИЙ

Син великого українського письменника, революціонера-демократа Михайла Михайловича Коцюбинського — Юрій Михайлович Коцюбинський (1895—1937) був гідним представником славного покоління більшовиків-ленінців, які в тяжкі роки царизму в глибокому підпіллі створювали Комуністичну партію і були її вірними і мужніми бійцями, героями Великого Жовтня, творцями першої в світі Радянської держави, керівниками соціалістичного будівництва в нашій країні.

Юрій Михайлович пройшов славний шлях від рядового бійця партії до члена Оргбюро ЦК КП(б)У, від командира червоногвардійського загону до

Головнокомандуючого військами Української Радянської Республіки, від члена Губвиконкому до заступника голови Робітничо-Селянського уряду України.

На всіх цих відповідальних роботах, у тому числі й на дипломатичній, Юрій Михайлович показав себе справжнім більшовиком, людиною великого авторитету, діячем, для якого «дорога була справа розвитку української радянської культури» (М. Рильський).

Як заступник голови Держплану Юрій Михайлович керував відділами, що займалися питаннями промисловості, розміщення виробничих сил у республіці, зокрема в Донбасі.

У 1933 р. Ю. М. Коцюбинського було призначено на посаду голови Держплану УРСР і заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР. У цей час він з величезною енергією і завзяттям керує розвитком нашої машинобудівної і оборонної промисловості, сільськогосподарської індустрії.

Разом з головою уряду Радянської України Власом Яковичем Чубарем та іншими партійними та радянськими діячами Юрій Коцюбинський невтомно працював над розробкою народногосподарських планів республіки, проблем дальшого розвитку промисловості і сільського господарства.

Ю. Коцюбинський безмежно вірив у перемогу соціалізму і цій справі віддавав усі свої сили, весь свій талант.

ГЕРОЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

«Історія життя Юрія Коцюбинського була нерозривно пов'язана з історією повалення царського ладу в поміщицько-капіталістичній Росії, з історією встановлення влади Рад на Україні».

М. Рильський, з статті «Полум'яний патріот»

На початку жовтня 1917 року більшовицька партія приступила до безпосередньої підготовки збройного повстання. В. І. Ленін у своїх листах до ЦК зазначав, що в Росії створилися необхідні об'єктивні і суб'єктивні умови для перемоги соціалістичної революції. Маса на власному досвіді переконались у правильності лозунгів більшовиків, ішли за ними. Яскравим свідченням цього було завоювання більшовиками на свою сторону Рад. Великий вождь розробив конкретний план проведення повстання, який був схвалений на історичному засіданні Центрального Комітету партії 10 жовтня 1917 року. За вказівкою ЦК при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів 12 жовтня 1917 року було утворено Військово-революційний комітет (ВРК). Він взяв у свої

руки справу практичної підготовки збройного повстання, став його бойовим штабом.

На долю Юрія Коцюбинського в цей історичний час випало велике щастя працювати у ВРК під керівництвом самого Леніна, поруч з такими славними героями Жовтня, як В. Антонов-Овсієнко, П. Дибенко, М. Криленко, В. Невський, М. Подвойський, Г. Чудновський та ін.

21 жовтня 1917 року Військова організація ЦК партії посилає Юрія Михайловича для безпосередньої роботи у Військово-революційному комітеті в Смольному. У Смольному, де розміщувався штаб революції, робота не припинялася ні вдень, ні вночі. «На всіх поверхах і в коридорах вирувало, як в котлі,— згадує старий більшовик С. Г. Уралов.— Тисячі людей в шкіряних куртках, зношених і брудних шинелях, в матроських бушлатах, піддъовках, озброєні і безоружні стікалися сюди ручаями з заводів і фабрик, з кораблів і військових частин, багато делегатів прибувало з фронту. Вони розповідали про настрої, знайомилися з загальним становищем, одержували вказівки, завдання, роз'яснення, допомогу і як посланці мас ще і ще раз запевняли про готовність підтримати партію більшовиків. Тут, в горнилі революції, виковувалась та єдність, яка через кілька днів повинна була принести перемогу»¹.

Одним з ковалів цієї єдності був і член ВРК Юрій Коцюбинський.

Для забезпечення підтримки збройного повстання військами петроградського гарнізону ВРК 21 жовтня призначив у військові частини своїх комісарів. Комісаром Семенівського гвардійського полку було призначено Юрія Коцюбинського. Не залишаючи своєї роботи з червоногвардійцями Московсько-Заставського району, Юрій Михайлович взявся за виконання нового доручення — зміцнити зв'язок Семенівського полку з бойовим штабом революції, підготувати полк до активної участі в повстанні.

З метою перевірки готовності мас до збройного виступу і проведення підрахунку революційних сил більшовики проголосили 22 жовтня — «Днем Петроградської Ради». На заводах і фабриках, у військових частинах і на кораблях під лозунгом «Вся влада Радам!» пройшли масові мітинги і збори. В цей день на мітингу в Семенівському полку виступав його новий комісар

¹ С. Г. Уралов, Из воспоминаний участника Великого Октября. В збірнику спогадів «Великая Октябрьская социалистическая революция», М., 1957, стор. 257.

Юрій Коцюбинський. Він ознайомив солдатів з політичним становищем, розповів про ті завдання, які стоять перед революційним народом.

З радістю прийняли свого комісара солдати Семенівського полку. Вони гаряче схвалили утворення Військово-революційного комітету і заявили про свою готовність стати на сторону революції.

Того ж дня за дорученням солдатів Семенівського полку Юрій Коцюбинський звертається з листом до полкового комітету сусіднього гвардії Гренадерського полку, закликаючи його також заявити про свою підтримку революції, як це зробили семенівці. «Семенівський полк,— говорилося у цьому листі,— згідно з резолюцією загальних зборів полку від 19 жовтня всіма засобами буде підтримувати Петроградську Раду і її Революційний комітет. На перший заклик вийде на її захист»¹.

В цей напружений час підготовки більшовиків до повстання не дрімали і вороги революції. Тимчасовий уряд гарячково розробляв плани розгрому назриваючого революційного повстання: йшли безперервні наради, стягувались надійні сили, віддавались накази і розпорядження. Свій контрнаступ буржуазія вирішила розпочати з нанесення удару по центральному органу більшовицької партії газеті «Рабочий путь» («Правда») і військовому органу партії газеті «Солдат».

На світанку 24 жовтня 1917 року озброєний загін юнкерів захопив і розгромив друкарню, в якій друкувалась газета «Рабочий путь», знищив надруковану частину її тиражу. Цим актом вороги хотіли вибити з рук більшовицької партії її могутню зброю — пресу.

Зразу ж після нападу юнкерів на друкарню в Смольному зібрався Центральний Комітет партії, який закликав до мобілізаційної готовності всі сили революції. Він прийняв рішення негайно надіслати в друкарню охорону та вжити заходів до своєчасного випуску чергового номера газети². Виконати це рішення Військово-революційний комітет доручив своєму членові, випробуваному більшовику Юрію Коцюбинському. Викликавши загін солдатів Литовського полку і 6-го запасного саперного батальйону, Юрій Михайлович о 10-й годині ранку відправився на місце подій. Друкарня була взята під надійну охорону. Робітники вмиль

¹ Збірник документів і матеріалів «Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде», М., 1957, стор. 225.

² Див. «История гражданской войны в СССР», т. 2, М., 1943, стор. 208.

відремонтували пошкоджені машини, і вже об 11-й годині друкування газети було відновлено. Тисячі свіжих примірників центрального органу партії палко закликали робітників і солдатів до вирішального бою, до повалення контрреволюційного Тимчасового уряду.

Забезпечивши охорону друкарні, Юрій Михайлович повернувся у Смольний, де на нього чекало багато справ. Всюди йшли останні приготування до збройного виступу і скрізь була потрібна допомога комісара ВРК. Так, червоногвардійці Московсько-Заставського району 24 жовтня запросили Юрія Коцюбинського на свій районний мітинг і прохали допомогти їм дістати зброю для нових загонів. На мітингу було прийнято резолюцію про необхідність негайного виступу і готовність Московсько-Заставського району до участі у збройному повстанні. Частина червоногвардійців разом із своїм бойовим командиром Юрієм Коцюбинським прямо з мітингу відправилась у Смольний, де йшли останні приготування до вирішальної битви.

Увечері 24 жовтня 1917 року в штаб пролетарської революції Смольний прибув Володимир Ілліч Ленін для керівництва збройним повстанням. Настав той вирішальний момент, коли, за образним висловом Володимира Маяковського, розпочиналась незнана в історії «жадана залізна буря».

Член ВРК Юрій Михайлович Коцюбинський із захопленням стежив, як вміло Ілліч диригував усім ходом подій. Хоч час був пізній, з осяяного яскравим світлом Смольного на всі заводи і фабрики, у всі райони і військові революційні частини столиці мчали гінці Військово-революційного комітету, несучи їм ленінський наказ про виступ на останній вирішальний бій з контрреволюційним Тимчасовим урядом.

За вказівкою Ілліча на допомогу петроградським червоногвардійцям і революційним солдатам були викликані військові кораблі Балтійського флоту, героїчні загони моряків Кронштадта. Для постійного зв'язку з загонами кронштадтців і керівництва ними Військово-революційний комітет надіслав своїх представників. Юрій Коцюбинський був направлений до 2-го Балтійського гвардійського флотського екіпажу.

Ввечері 24 жовтня крейсер «Аврора» та інші кораблі, а також 2-й гвардійський екіпаж дістали наказ — перейти в цілковите розпорядження Військово-революційного комітету для участі в штурмі Зимового палацу. Для того щоб відкрити по ньому вогонь прямою наводкою, крейсеру «Аврора» необхідно було підійти до Миколаївського мосту на Неві. Проте цей міст, який зв'язував

Василеострівський район з центром і по якому мали прибувати на Двірцеву площу загони василеострівських червоногвардійців, перебував в руках юнкерів. Операція по його захопленню була доручена 2-му гвардійському флотському екіпажу, керівництво яким здійснював Юрій Коцюбинський.

Під прикриттям ночі і гармат «Авроры» загін 2-го гвардійського екіпажу пішов в атаку. Зав'язався короткий бій, внаслідок якого юнкерів було розгромлено. Міст опинився в руках революційних моряків. О 3-й годині ночі крейсер «Аврора» підійшов до Миколаївського мосту, щоб, кинувши тут якор, навести жерла своїх гармат на Зимовий палац. Матроси «Авроры» і 2-го гвардійського екіпажу точно і вчасно виконали наказ ВРК.

Тут, на Миколаївському мосту, член ВРК Юрій Коцюбинський разом з моряками зустрічав ранок 25 жовтня 1917 року — безсмертного у віках дня народження нового світу, світу соціалізму.

На ранок 25 жовтня ленінський план збройного повстання в Петрограді був в основному успішно реалізований: всі мости через Неву, телефон, телеграф, радіо, вокзали, електростанція, банк, друкарні та інші важливі стратегічні об'єкти міста і найважливіші урядові установи були в руках повсталих петроградських робітників і солдатів. Лише в Зимовому палаці забарикадувався і продовжував чинити опір Тимчасовий уряд, що доживав свої останні години.

Увесь день 25 жовтня пройшов у безперервних атаках, підготовці вирішального штурму Зимового. Гарячим і напруженим був цей день і для Коцюбинського — його викликали на засідання ВРК у Смольний, там же він брав участь у засіданні більшовицької фракції II Всеросійського з'їзду Рад, неодноразово його бачили серед революційних військ, які оточили Двірцеву площу.

Документи і матеріали з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції дають змогу простежити за тим, яку роль відіграв у цей знаменний день в героїчному штурмі Зимового палацу 2-й гвардійський екіпаж, а разом з ним і Юрій Михайлович Коцюбинський.

Для нанесення удару по останньому бастиону Тимчасового уряду — Зимовому палацу — ВРК виділив найбільш боєздатні червоногвардійські загони і віддані революції військові частини Петроградського гарнізону. Величезною підковою оточили вони розташований на березі Неву Зимовий палац. На долю гвардійців 2-го флотського екіпажу та їх кронштадтських побратимів і червоногвардійських загонів Московсько-Заставського, Выборзького та інших районів випало діяти на найбільш відповідальних

ділянках напрямку головного удару — з флангів. «Атаки на палац,— читаємо в «Истории гражданской войны в СССР»,— велись головним чином з флангів — з боку Мільйонної вулиці і Олександрівського саду. На чолі інших частин петроградського гарнізону билися Павловський і Кексгольмський полки і 2-й Балтійський флотський екіпаж. Разом з ними в перших рядах були моряки Кронштадтського зведеного загону. Попереду всіх, запалюючи своїм прикладом інших, були червоногвардійці»¹.

Вже вечоріло, а ворог продовжував чинити шалений опір. Сподіваючись на прибуття надійних військ з фронту, Тимчасовий уряд відмовлявся капітулювати.

Необхідно було поспішати. Володимир Ілліч домагався, щоб з Тимчасовим урядом було покінчено якнайшвидше. І от о 9-й годині вечора прогримів історичний постріл легендарної «Авроры». З нетерпінням і хвилюванням чекали цього довгожданого сигналу загони червоногвардійців, матросів, солдатів, і не встигла ще завмерти луна від пострілу, як вони кинулись на останній штурм Зимового палацу. Разом із своїми матросами-гвардійцями, готовий віддати життя за перемогу, йшов в атаку і комісар-більшовик Юрій Коцюбинський.

«Це був,— розповідає один з керівників штурму Зимового палацу голова ВРК М. І. Подвойський,— героїчний момент революції, прекрасний, незабутній. У півночі, осяяні кривавими рухливими блискавками пострілів, з усіх сусідніх вулиць і з-за найближчих рогів неслись грізні лави червоногвардійців, матросів, солдатів. Спотикаючись, падаючи і знову піднімаючись, вони ні на мить не спиняли свого стрімкого ураганоподібного потоку... Пролунало переможне «ура», страшне, захоплююче, що чулося звідусіль. Понеслося далі... Мить — і переможний галас уже по той бік барикад! Людський потік заливає під'їзд, входи, сходи палацу...»².

Ненависний народу буржуазний Тимчасовий уряд було повалено. Разом з усіма учасниками штурму велику радість перемоги пережив і Юрій Коцюбинський, який після арешту міністрів-імперіалістів прибув з Антоновим-Овсієнком у Смольний, щоб доповісти вождеві революції про здобуту перемогу, взяти участь в засіданні ВРК.

26 жовтня Юрій Михайлович як член ВРК займався питаннями, зв'язаними з організацією оборони революційної столиці,

¹ «История гражданской войны в СССР», т. 2, стор. 276.

² Н. И. Подвойский, Ленин в Октябре. В збірнику спогадів «Великая Октябрьская социалистическая революция», стор. 293.

а увечері був присутнім на засіданні II Всеросійського з'їзду Рад, на якому з промовами про мир і землю виступив В. І. Ленін. На все життя зберіг Коцюбинський пам'ять про цей незабутній вечір, коли в залі засідань II Всеросійського з'їзду Рад у Смольному творилося щось неймовірне. Оплески перемішувались з криками радості. Тут вже були не лише делегати з'їзду, зал заповнили до відказу робітники і матроси, що надходили в Смольний. Люди вилазили на підвіконня, виступи колон, на стільці, тільки б побачити Леніна, який піднявся на трибуну. У повітря летіли шапки, капелюхи, матроські безкозирки, виблискували підняті гвинтівки. Стоячи, з'їзд слухав доповідь Леніна про мир.

Уже світало, коли Юрій Коцюбинський вирішив піти трохи відпочити після стількох буремних днів і безсонних ночей. Зморений, але безмежно щасливий, ішов він по коридору Смольного. Біля виходу його наздогнав зв'язківець, який повідомив, що його викликають на термінове засідання ВРК. Над коліскою пролетарської революції — Петроградом, що святкував перемогу, нависла грізна небезпека. Голова поваленого контрреволюційного уряду Керенський, якому вдалося втекти до Пскова, зібрав там вірні йому козацькі частини і послав їх на чолі з генералом Красновим в наступ на революційний Петроград. Щойно створений Радянський уряд Росії на чолі з В. І. Леніним зобов'язав ВРК вжити негайних і рішучих заходів до ліквідації загрози, яка нависла над революцією. Партія закликала робітників столиці, моряків і солдатів дати рішучу відсіч контрреволюційним бандам Керенського — Краснова. У відповідь на цей заклик понад 10 тисяч петроградських пролетарів-червоногвардійців грудьми стали на захист завоювань Великого Жовтня, своєї робітничо-селянської Радянської влади.

Серед тих, хто ще 27 жовтня, тобто зразу ж після перемоги збройного повстання в Петрограді, відправився на фронт боротьби проти красновських банд, були загони Червоної гвардії Московсько-Заставського району на чолі з Юрієм Коцюбинським. «Перші дні після перевороту,— писав у своїх спогадах Юрій Михайлович,— я повинен був з усіма частинами Червоної гвардії Московсько-Заставського району битися з генералом Красновим на Пулковському напрямку. Бої і ліквідація наступу Краснова тривали 5 днів»¹.

Це були тяжкі й уперті бої з добре озброєним і небезпечним ворогом. Та Коцюбинський і його червоногвардійці твердо вірили

¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 4, спр. 380, арк. 136—137.

в перемогу. Адже і тут, під Пулковом та Гатчиною, поруч з ними були славні балтійські моряки і солдати героїчного Петроградського гарнізону. Їх вели в бій такі видатні полководці революції, як Антонов-Овсієнко, Дибенко, Чудновський та інші. Поруч був і один з найкращих друзів і бойових побратимів — безстрашний Віталій Примаков.

У ці суворі, грозові дні Юрій Коцюбинський не раз водив загони червоногвардійців в атаки проти білокозачих банд, не раз в стоголосому червоногвардійському «ура» лунав і його мужній голос. 30 жовтня революційні загони перейшли в рішучий наступ, і через кілька днів красновці були наголову розгромлені. Авантюристичний виступ Керенського—Краснова зазнав повного провалу.

На початку листопада 1917 року Юрій Михайлович знов був у Пітері, а через кілька днів за дорученням ВРК виїхав до Москви, щоб провести там ліквідацію юнкерських училищ, що були оплотом контрреволюції. Оперативно виконавши це завдання, Юрій Михайлович повернувся до Петрограда, де на нього чекали нові обов'язки: партія призначила його на пост заступника головного комісара військово-учбових закладів щойно народженої в жовтневих боях Російської Радянської Республіки.

Поряд з роботою в комісаріаті Юрій Михайлович продовжував брати участь в діяльності ВРК по організації боротьби проти сил контрреволюції, антирадянських змов і заколотів.

Та недовго довелося Юрію Михайловичу працювати в Петрограді. В цей час партія, за вказівкою В. І. Леніна, послалала кращих своїх синів для подання допомоги українському народові в боротьбі проти націоналістичної Центральної ради і білогвардійської каледінської контрреволюції. Серед посланців партії був і Юрій Коцюбинський. Відповідаючи на одно з питань анкети Істпарту, Юрій Михайлович писав: «У грудні був командирований Свердловим у Чернігівський і Гомельський райони, щоб організувати загороджувальні загони проти козаків, які їхали з фронту на Дон і Кубань»¹.

Із сумом прощався Юрій Михайлович з Петроградом, який став для нього рідним домом, де він пройшов прекрасну ленінську школу революційної боротьби, здобув бойове хрещення командира і полководця, знайшов стільки чудових друзів серед російських робітників, солдатів і матросів.

**НАРОДНИЙ СЕКРЕТАР
І ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ
ВІЙСЬКАМИ РЕСПУБЛІКИ**

«Собирает Коцюбинский
Красные полки,
Занимает Нежин, Бахмач,
Станцию Круты...»

З народної пісні

12 (25) грудня 1917 року в житті українського народу відбулась історична подія: I Всеукраїнський з'їзд Рад в Харкові проголосив встановлення Радянської влади на Україні, утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Обраному з'їздом Центральному Виконавчому Комітетові Рад України було доручено негайно поширити на територію республіки дію ленінських декретів і розпоряджень Ради Народних Комісарів РРФСР, утворити Радянський уряд республіки — Народний Секретаріат, оголосити всі розпорядження контрреволюційної Центральної ради недійсними, а саму раду — поваленою.

Вітаючи проголошення Радянської влади на Україні, Рада Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним запевнила ЦВК Рад України, що Український Радянський уряд дістане цілковиту і всебічну підтримку від уряду і народів братньої РРФСР. На південь, на допомогу трудящим України в їх боротьбі проти націоналістичної ради, вирушали червоногвардійські загони і військові частини, їхали досвідчені кадри партійних і військових працівників. Поспішав на допомогу своїм братам і Юрій Михайлович Коцюбинський. Прибувши до рідного Чернігова, він зразу ж зв'язується з місцевою більшовицькою організацією і поряд з виконанням дорученого йому військового завдання бере активну участь в її боротьбі з меншовиками і есерами, що виступали проти Ради Народних Комісарів і влади Рад на Україні.

Зберігся цікавий протокол загальних зборів Чернігівської організації РСДРП(б) від 20 грудня 1917 року, з якого видно, що Юрій Михайлович виступав на них з яскравою промовою. Він роз'яснював ленінські декрети про мир і землю, закликав чернігівських більшовиків повністю схвалити ці декрети, рішуче викривав антинародну політику українських буржуазних націоналістів, меншовиків та есерів. Загальні збори чернігівських більшовиків гаряче зустріли виступ Коцюбинського і на його пропозицію прийняли резолюцію, у якій схвалювали політику Радянського уряду, виступали проти домагання ворогів революції передати владу Установчим зборам.

В цей час напруженої роботи в Чернігові з Харкова надійшов терміновий виклик: перший Робітничо-Селянський уряд Радянської України повідомляв Коцюбинського, що його призначено заступником народного секретаря у військових справах. Через кілька днів Юрій Михайлович вже крокував харківськими вулицями до невеличкого двоповерхового будинку в центрі, де в той час розмістився перший Радянський уряд України.

Прибулого гостя тепло вітали члени уряду, народні секретарі Артем (Ф. Сергєєв), М. Скрипник, С. Бакинський, перша жінка в складі уряду Євгенія Бош та інші.

У зв'язку з тим, що народний секретар у військових справах В. Шахрай був відсутній, Юрію Михайловичу довелося зразу ж взятися за виконання його обов'язків. В цей час до Харкова прибув і вірний друг Юрія Віталій Примаков, який став одним з його найближчих помічників по військовій роботі.

І знов, як у Петроградському ВРК, закипіла робота по створенню збройних сил пролетарської революції. Перші загони революційного війська на Україні вирішено було назвати загонами Червоного козацтва на противагу загонам так званого «вільного козацтва», створеного контрреволюційною Центральною радою.

25 грудня 1917 року з'явилась підготована секретаріатом військових справ постанова Народного Секретаріату України, в якій говорилось: «Доручається Військово-революційному комітетові при Центральному Виконавчому Комітеті Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів України приступити до організації Червоного козацтва для операцій в загальноукраїнському масштабі під керівництвом Робітничо-Селянського уряду України.

Для цього Військово-революційному комітетові пропонується увійти в стосунки з існуючими організаціями Червоного козацтва в Харкові та інших місцевостях.

Народні секретарі: Євгенія Бош,
Володимир Люксембург,
Юрій Коцюбинський¹.

Разом з В. М. Примаковим Юрій Коцюбинський бере безпосередню участь в створенні першого куреня (полку) Червоного козацтва у Харкові та інших загонів.

У зверненні Народного Секретаріату у військових справах до трудящих України від 31 грудня говорилося:

«Товариші!.. Поміщики і капіталісти піднесли стяг громадянської війни і розпалюють національну ворожнечу, бажаючи викликати братовбивчу війну між українцями та великоросами, щоб розбити нашу братерську сім'ю трудового народу і загасити пожежу революції нашою братерською кров'ю...

Для боротьби з збройною силою буржуазії ми повинні створити свою силу, силу революційного війська... Ми певні, що всі, хто бажає перемоги революційному рухові міської і сільської бідноти над поміщицько-капіталістичною контрреволюцією, хто не боїться смерті за землю і волю, за мир і братерство трудового народу,— всі як один підуть під наш червоний стяг в ряди Червоного козацтва...»¹. Трудящі України гаряче відгукнулися на цей заклик свого робітничо-селянського уряду.

29 грудня 1917 року Народний Секретаріат України прийняв рішення про надання негайної підтримки революційним виступам трудящих Полтави, Києва та інших міст України, зайнятих жовто-блакитними бандами Центральної ради. Організація цієї складної військової операції була покладена на виконуючого обов'язки народного секретаря у військових справах Юрія Коцюбинського.

Наближались дні вирішальних битв з силами націоналістичної контрреволюції. 4 січня 1918 року уряд Радянської України звернувся до українського народу з відозвою, в якій сповіщав про своє рішення розпочати загальний наступ проти націоналістичних банд Центральної ради і закликав робітників і селян допомогти наступаючим радянським військам. Першим під цією відозвою стояв підпис Юрія Коцюбинського.

5 січня 1918 року червоні полки вирушили з Харкова на допомогу революційним братам у Полтаві і Києві. Ішли зведені загони Червоного козацтва, очолювані своїм бойовим організатором і командиром В. Примаковим, загони харківських і московських червоногвардійців, загін петроградських моряків і червоногвардійців та інші.

«Виступ радянських військ з Харкова,— свідчить у своїх спогадах член Народного Секретаріату Євгенія Бош,— став сигналом до повсюдного збройного виступу революційних мас проти Центральної ради. По всій Україні стали виникати збройні повстання, розпочалась жорстока боротьба з петлюрівськими військами»².

¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине». Сборник документов и материалов, т. 3, Госполитиздат УССР, 1957, стор. 46—47.

² Евгений Бош, Год борьбы, М., ГИЗ, 1925, стор. 127.

Після звільнення 6 січня 1918 року Полтави перед радянськими військами постало велике і почесне завдання — визволити столицю України Київ, в якій окопались основні сили націоналістичної контрреволюції. 8 січня радянські війська — полк червоних козаків В. Примакова, загони харківських, московських, петроградських і донецьких червоногвардійців, двотисячний загін моряків, надісланий за вказівкою В. І. Леніна, — виступили з Полтави в напрямку Києва. Інша група військ рухалася на Київ з боку Бахмача. Сюди для керівництва наступом радянських військ прибув народний секретар Юрій Коцюбинський.

Долаючи запеклий опір ворога, червоні війська 15 січня 1918 року на станціях Гребінка і Крути вщент розгромили великі сили петлюрівських військ і, таким чином, відкрили шлях для прямого удару на Київ. Про цю славну перемогу червоних загонів Юрій Коцюбинський сповіщав у Харків Народному Секретаріаті: «Говорю з Бахмача. Останні важливі відомості такі: наші підійшли до Ніжина і, можливо, візьмуть його без бою. Петлюра з розбитим військом відступає до Носівки в напрямку Гребінка — Київ, мости на рубежі наведені і зможемо рухатися далі. Зайняті Черкаси, Фастів, Користівка, забрані Кременчуцьким загonom»¹.

Щоб забезпечити належну координацію наступаючих радянських військ і поліпшити керівництво ними, було вирішено встановити пост Головнокомандуючого військами Радянської України.

19 січня 1918 року Народний Секретаріат призначив на цей пост Юрія Михайловича Коцюбинського². Цей двадцятидвохрічний полководець і очолив переможний наступ українських радянських військ на стародавній Київ.

Вечері 22 січня 1918 року війська Бахмацького і Полтавського напрямків радісно зустрілися в Дарниці, щоб звідси через Дніпро зробити стрибок на правий берег. Наступного ранку почалися бої за Київ. Звідси, з Дарниці, Юрій Михайлович повідомляє Народний Секретаріат про хід наступальної операції. «Наступ іде успішно. Лінія залізниці і всі шосейні і ґрунтові дороги зайняті нами. В цей час іде штурм Печерська з двох напрямків: з боку Києва 1-го (станції.— А. Яр.) на «Арсенал» і з боку Ланцюгового мосту на Лавру, де ворог закріпився особливо сильно. Загони Червоного козацтва діють прекрасно»³.

¹ Газета «Вісник УНР» № 13, 18 січня 1918 р.

² Див. газ. «Звезда» № 17, 23 січня 1918 р.

³ Е в г е н и я Б о ш, Год борьбы, стор. 132—133.

За ходом переможних боїв радянських військ на Україні уважно стежив великий стратег революції Володимир Ілліч Ленін. Ознайомившись з повідомленнями про розгром основних петлюрівських сил в районі Гребінки і Крут, а також про успішний розвиток наступу на Київ, Володимир Ілліч 21 січня 1918 року в своїй радіограмі «Всім. Мирній делегації в Брест-Литовську особливо» повідомляв: «Вся влада на Україні в руках Ради. Влада Харківського ЦВК на Україні безспірна; призначено більшовика Коцюбинського головнокомандуючим військами Української республіки»¹.

Через два дні, 23 січня, одержавши передане Народним Секретаріатом України повідомлення Коцюбинського про те, що радянські війська ведуть успішні вуличні бої в самому Києві, В. І. Ленін послав нову радіограму, в якій говорилося, що радянські війська вступили в Київ і що цими військами керував заступник народного секретаря у військових справах Юрій Коцюбинський².

Центральний орган більшовицької партії газета «Правда» 25 січня 1918 року також сповіщала своїх читачів:

«Київ, 24 січня. У Києві вуличні бої. Революційні війська атакують Печерськ, де засіли офіцери, юнкери і українська біла гвардія...

Українські радянські війська на чолі з головнокомандуючим тов. Коцюбинським ведуть запеклі бої, вирішивши не давати ніякої пощади кровожерним наймитам української буржуазії».

Нарешті, 26 січня 1918 року майже тижневі бої за Київ завершилися блискучою перемогою: ворога було розгромлено, столицю України визволено, залишки петлюрівських банд разом з недобитою Центральною радою в паніці втекли з міста на захід. Дізнавшись про це з телеграми Коцюбинського³, Народний Секретаріат України негайно ж повідомив В. І. Леніна про здобуту перемогу. 28 січня Народний Секретаріат України вдруге посилає Раді Народних Комісарів телеграму, в якій сповіщалося:

«Героїчна боротьба українських радянських військ закінчилась повною перемогою... радянські війська Української Республіки переможно підняли над стародавнім Києвом Червоний прапор соціалістичної революції... Віднині звільнена Україна твердо

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 26, стор. 456.

² Див. «Ленинский сборник», XI, М., 1929, стор. 24.

³ Див. газ. «Донецкий пролетарий» № 69, 28 січня 1918 р.

вступає в коло федеративних радянських республік, в братерську інтернаціональну сім'ю народів, які борються за соціалізм»¹.

Того ж дня аналогічного змісту телеграми були послані з Києва на адресу Ради Народних Комісарів і російської мирної делегації в Брест-Литовську.

«Зважаючи на повідомлення, які надходять до нас, що представники поваленої народним повстанням ради роблять спроби продовжувати свою зрадницьку по відношенню до Російської Федерації і України політику,— писали у телеграмі Коцюбинський і його товариші,— пропонуємо вам знову підтвердити урядам держав, які воювали з Росією, що Робітничий і Селянський уряд Української Республіки вважає ліквідованими і недійсними договори і заяви, якщо такі робляться від імені буржуазної Центральної ради.

Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України. Вони не потерплять ніяких замахів з боку буржуазії розірвати цей союз»².

Посилаючи вищезгадану телеграму, Юрій Михайлович, очевидно, і не сподівався, що вона стане важливим дипломатичним документом і буде взята на озброєння нашими дипломатами у Брест-Литовську.

Минуло кілька днів, і 30 січня 1918 року Юрій Михайлович з своїми бойовими товаришами зустрічає в Києві Радянський уряд України, що прибув сюди з Харкова. Древній Київ став столицею народженої в Жовтневих бурях Української Радянської Республіки.

З великою радістю і сердечністю вітали трудящі України славу перемогу радянських військ і їх полководців Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова та інших. Червоні війська продовжували гнати на захід недобитки петлюрівців.

Фронт все далі і далі віддалявся від Києва, в якому налагоджувалося мирне життя. Поряд з організацією радянського апарату створювались і розгортали свою роботу партійні і профспілкові організації, численні культурно-освітні заклади.

«Активній діяльності партійних, радянських і профспілкових організацій Києва по мобілізації трудящих на розгром контрре-

¹ «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», т. 3, стор. 54—55.

² Там же.

волюції і зміцнення Радянської влади,— говориться в «Історії Києва»,— в значній мірі сприяло перебування тут урядових установ, велика допомога міським організаціям з боку членів уряду— В. Затонського, Ю. Коцюбинського, Є. Бош та ін. і членів військової колегії при Народному Секретаріаті — М. Богданова, В. Примакова, В. Ісаковича, І. Кудріна та М. Коцари».

Не знаючи втоми, з величезним піднесенням працював у ці короткі зимові дні і довгі ночі член уряду, народний секретар Юрій Михайлович Коцюбинський. Розформування частин старої армії, створення нових радянських військових частин, забезпечення їх зброєю, призначення командного і політичного складу, організація військових госпіталів, збереження і охорона військового майна — ці та багато інших питань доводилося розв'язувати народному секретареві у військових справах Коцюбинському поряд з керівництвом поточною діяльністю відділів військового секретаріату і участю в роботі уряду республіки, а також в роботі місцевих партійних організацій.

Велику увагу приділяв Юрій Михайлович і справі прийому відвідувачів, які щодня безперервним потоком йшли до нього, як і до інших народних секретарів. «Народний секретар України у військових справах Юрій Коцюбинський,— повідомляла 30 січня 1918 року газета «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов»,— приймає щодня з 11 до 3 години в будинку № 11 по Фундуклеївській¹ вулиці».

Його часто бачили то серед робітників-червоногвардійців, то серед червоних козаків, то серед солдатів гарнізону, в гущі мас, серед народу, служіння інтересам якого було для нього священним обов'язком.

Лише трохи більше місяця, та й то в обстановці запеклої боротьби з ворогами радянського ладу, довелося провести народному секретареві Коцюбинському в Києві. Недобита контрреволюційна Центральна рада, щоб врятувати себе від неминучої загибелі, запросила на Україну німецьких окупантів. На зміну коротким мирним дням прийшли довгі 4 роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, роки тяжких випробувань радянського народу. Частку цих випробувань візьме на свої плечі і з честю пронесе незламний солдат більшовицької партії Юрій Коцюбинський.

А. Ярошенко

¹ Нині вул. Леніна.

ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ ПАРХОМЕНКО

Славну сторінку в історію громадянської війни вписав О. Я. Пархоменко (1886—1921). Рано ставши на шлях революційної боротьби з царизмом, Олександр Якович брав активну участь у першій російській революції. За революційну діяльність його тричі заарештовували. З 1916 р. за дорученням більшовицької партії Пархоменко веде агітаційну роботу в армії.

Велика Жовтнева соціалістична революція застала Пархоменка в Донбасі. Натхнені героїчною боротьбою робітників і солдатів у Петрограді, робітники Донбасу розгорнули боротьбу за встановлення Радянської влади, в якій О. Я. Пархоменко відіграв велику роль.

У роки громадянської війни Олександр Якович брав активну участь у розгромі контрреволюційних військ на Дону, в обороні Царицина, в боротьбі з бандами Григор'єва, в розгромі Денікіна, Врангеля, білополяків.

У боях з махновцями О. Я. Пархоменко загинув; похований він у місті Луганську.

Образ непохитного більшовика, героя громадянської війни О. Я. Пархоменка увічнений у радянському мистецтві й літературі. Його великий талант військового полководця, мужність і героїзм у боротьбі з контрреволюційними силами забезпечили йому любов і шану всього радянського народу, зокрема українського, славним сином якого він був і залишається в літопису боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

За великі заслуги перед радянським народом О. Я. Пархоменко нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

ШЛЯХАМИ БОРОТЬБИ

У свято трудно було застати будь-кого дома, але напевно можна було зустріти на Петербурзькій вулиці. Сюди сходилися всі, хто хотів прогулятися чи почути останні новини. Натовп запруджував вулицю від стіни до стіни і ходив з ранку до ночі, вкрияючи брук товстим шаром насінневого лушпиння.

Олександр Пархоменко у білій сатиновій сорочці, підперезаній шовковим шнурком з китицями, і в новій кепці, яка ледь трималась на буйній зачісці, прийшов на Петербурзьку вулицю, щоб побачити членів свого десятка бойового загону й повідомити, що сьогодні у Вергунському лісі буде навчання. На вулиці він побачив майже всіх, хто йому був потрібен.

Бічними завулками, зарослими лободою, Пархоменко разом з Гусарєвим, своїм приятелем, хоч і старшим, рушив до лісу. Їхні кишені обвисали від револьверів системи Сміт і Вессон.

— Сьогодні обіцяв Бондар бомбу показати,— сказав Пархоменко, зрощений потом і, як завжди, веселий. Гаряче повітря над степом ходило хвилями.

Червоний від спеки Гусарєв поблажливо глянув на збудженого Олександра. Він уже знав, як поводитись із бомбами, знав навіть, що бомби потайки робили тут же, в Луганську.

На зеленій галяві вже сиділо й лежало в запашній траві кілька десятків робітників. Усі вони були членами бойового загону. Перед ними на патичках висіли шматки газет або кепки. Робітник котельного цеху Бондар, колишній унтер-офіцер, показував нові патрони, які теж потайки робили на заводі. Коли всі вже були

в зборі, Бондар, що був начальником загону, відміряв тридцять кроків від мішеней і поклав на траву перших п'ять.

— Кожен мусить попасти в гудзик на кепці або в кружало на газеті,— пояснював він,— а цілитись треба ось як: револьвер тримаєш дулом догори й починаєш навертати до цілі...

— Не думайте тільки, що це забавка,— вставив Ворошилов; він лежав першим, Олександр Пархоменко — крайнім у ряду.— Нам треба готуватися до справжніх боїв з капіталом.— І він вистрелив у свою кепку на патичку.

Пархоменко теж вистрелив, але не помітив, щоб його папірець здригнувся. Свою нову кепку він пошкодував розстрілювати. Не видно було й дірочки, а на першій кепці вона чорніла на самій середині. Вистрелив удруге, чорна крапка сіла на кінчику папірця. За третім разом куля знову полетіла «за молоком», а Ворошилов збентежено сказав:

— Пропала кепка!

Всі три кулі його влучили навколо гудзика. Начальник загону вдоволено розправив вуса.

— Отакий би на унтера зразу вислужився.

Коли й решта куль лягла біля гудзика, начальник загону обвів усіх захопленими очима.

— А ти що думав,— сказав робітник, якого звали Кумом.— У нього на все талант. Ми тебе, Климентій, червоним генералом призначимо.

— Може, ще й маршалом? — засміявся Ворошилов і сам здивований з наслідків стрільби.

Олександр Пархоменко дивився на першу кепку заздрими очима. Він же добре поціляв битком, коли малим грав у бабки, а в скраклі ніхто не міг так влучати, як він. Можливо, попався такий револьвер. Він зазирнув одним оком у ствол, але начальник загону зчинив крик. Олександр навіть почервонів від замішання й буркнув:

— Чого він тобі такий страшний? Я його в кулаці можу роздавити.

Він знову націлився, але тепер уже так, як йому показував Бондар. Куля пробила дірочку біля кола, обведеного чорнилом, остання лягла поруч. Вдоволений, Олександр Пархоменко передав револьвер іншому, що нетерпляче чекав на свою чергу.

Після стрільби і теоретичного вивчення бомби начальник загону почав показувати, як будувати барикади, потім — як охороняти трибуну, відбивати поліцію, як вести зустрічний бій. Все це могло стати в пригоді кожного дня, а Пархоменко мусив ще й

навчати цього свій десяток. З поліцією він знав, як поводитись: при всякій нагоді її треба було бити смертним боєм. Так само й чорну сотню. В січні місяці він уже показав чорносотенцям кілька прийомів «зустрічного бою».

Це було, коли робітники влаштували по вулицях Луганська демонстрацію протесту проти Кривавої неділі. Попереду колони несли червоний прапор. На Казанській вулиці колону перестріла чорна сотня з кизилловими палицями й кинулася на беззбройних робітників. Вони почали було розбігатися. Олександр Пархоменко ішов у перших рядах. Вищий на голову за інших, він враз побачив, як пикатий крамар з «тучі» вихопив у молодого хлопця червоний прапор, кинув його на сніг і почав топтати. Олександр Пархоменко розсунув ліктями робітників, підняв з мостової поламаний держак і вперіщив ним крамаря по потилиці, другого влучив по ногах, а третій тільки від одного вигляду Пархоменка, який міг убити кулаком, уже, не озираючись, тікав у завулок. Інші робітники теж уже почали засукувати рукава. Тоді Пархоменко підніс над головою червоний стяг і на весь голос закричав: «Вперед, товариші, за правое дело!»

Робітники знову скупчились і попростували далі.

— Оце був зустрічний бій, я так думаю,— сказав Пархоменко,— ну, а нічного ще не пробував. Хіба тільки на Кам'яному Броді! Так то по відношенню дівчат. Прийшов оце якось Рижов Ванька і Калновський Федя, а ми й застукали їх, лізьте, голубчики, на тин, співайте петушком,— поспівали. А тепер, голубчики, поплавайте в поросі, щоб знали, як залицятися до наших...

Ворошилов стояв збоку. Помітивши, як у нього стиснулись губи, коли інші весело сміялись, Олександр Пархоменко розгубився й на півслові замовк. Ворошилов похитав головою.

— Гарно ти агітацію ведеш. Цих хлопців давно вже в партію треба втягти, а ти ганяєш їх, як солоних зайців.

— Я ж агітував потім,— промимрив збентежений Пархоменко.— От, ей-ей, спитайте Гусарева, не говорив я їм про «Царскую казну и народный карман»?

Але довкола приснули всі від сміху, і він ще більше зніяковів.

Тінь упала вже на всю галявину, терпко запахли квіти, а в кущах затьохкав соловей. Хтось нагадав, що на одинадцяту годину сьогодні в Олександрівській балці була призначена масовка. Вирішили йти туди просто звідси, а поки що поговорити про цю саму книжечку — «Царская казна и народный карман». Зараз вона ходила по руках робітників і викликала багато запитань.

— От ще є така книжечка — «Царь-последыш»,— сказав, уже оговтавшись, Пархоменко.— Я тільки трохи не добрав там толку.

Ворошилов сів усередину гурту, дістав із бокової кишені портету вже газетку, зверху стояв маленький заголовок, написаний латинськими літерами, а нижче великими літерами по-російському — «Вперед», і, розгортаючи її, сказав:

— Про ці книжечки побалакаємо іншим разом, а зараз послухайте про «Самодержавие и пролетариат»; мабуть, товариш Ленін писав.

Коли на небі засяяли перші зірки, робітники по двоє, поодинці попрямували до Олександрівської балки.

Ще зовсім недавно на масовки збиралось не більше п'ятидесяти чоловік. Цієї ночі їх зійшлося не менше п'ятисот. В балці було вже зовсім темно, і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки по голосу. Багато з них попали сюди вперше, ішли вони плутаними стежками, мало не на кожному повороті у них питали пароль, а опинившись у глибокій балці, де стояла нашорошена тиша і всі говорили пошепки, вони почували себе, ніби в зачарованому колі.

— Лаврушо,— почув Пархоменко знайомий голос Ворошилова,— тримайся гурту, ближче до середини.

— Будеш говорити? Гаразд, тільки жару більше.

— А що хіба?

— Нудно. А народ за скільки верст забився.

Говорив професійний робітник Сергій про червоний прапор, але його майже ніхто не слухав. Потім в темноті почувся голос, на який зразу всі повернули голови. В натовпі зацитькали: «Володя виступає, тихше!» Його пізнавали вже по голосу. Ворошилов зразу ж почав говорити про революцію, про те, що вона вже назріває і що нам треба готуватися. Треба вчитися керувати масами й не забувати, що на час революції маси повинні бути озброєні.

— А раз буде своя збройна сила, то ми повинні мати й своїх командирів,— говорив він, стримуючи голос, і в темноті здавалось, що хтось говорить десь, простуючи шляхом. Коли він скінчив, із темноти почувся голос, мабуть, Кума:

— От ми тебе й призначаємо червоним генералом.

— Який з мене в біса генерал,— відповів сердито Ворошилов.— Я у військових справах нічого не тямлю.

— А в кепку, бач, аж п'ять куль всадив,— заздрісно сказав Олександр Пархоменко.

Хтось почав декламувати вірш «Пора, терпенью есть предел», потім кілька голосів заспівали притишено «Вихри враждебные веют над нами» і рушили додому. Пісню знало ще небагато робітників, більше мугикало її без слів, але співати хотілось усім.

— Якою ти дорогою підеш? — запитав Пархоменко, смикаючи Ворошилова за піджак. Ворошилов дерся на гору і, не зупиняючись, відказав:

— Ніколи, Лаврушо, не повертайся тією дорогою, якою прийшов. Коли хочеш дома ночувати, ходім кругом.

За ними пішло ще кілька чоловік.

Така обережність була не зайва. Уже на півдорозі їх наздогнали двоє задиханих робітників. На одному була розпанахана сорочка, а другий тримався за щоку.

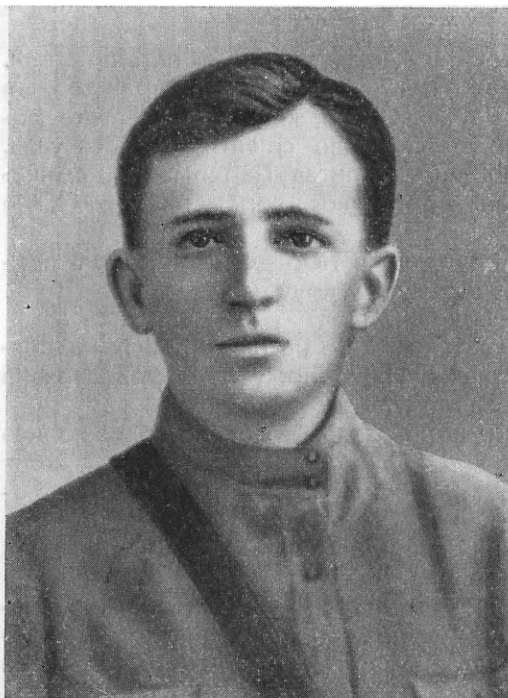
— Козаки! — викрикнули вони разом, боязко озираючись у темний степ.

— Де? — спокійно запитав Ворошилов. Пархоменко, хвилюючись, вже вихопив револьвер.

— Ми пішли через Красний млин, а вони вже там. Проклятий, сорочка так і луснула, як уперіщив. Здається, когось схопили.

— А ви не тримайтеся шляхів та доріжок,— повчально сказав їм Пархоменко.— Я ніколи не повертаюся тією самою дорогою,— і, мабуть, згадавши, що поруч іде Ворошилов, він ураз закашлявся й замовк.

П. Панч

АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ БУБНОВ

Славне ім'я А. С. Бубнова (1883—1940) — вірного солдата революції, видатного представника ленінської когорти більшовиків — займає почесне місце серед визначних партійних, державних і військових діячів нашої країни.

Він був одним з керівників Жовтневого збройного повстання в Петрограді, брав активну участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, в розв'язанні складних завдань партійного і державного будівництва у нашій республіці, що їх висувала Комуністична партія.

Працюючи з 1924 р. начальником Політичного управління Червоної Армії і членом Реввійськради СРСР, А. С. Бубнов разом з М. В. Фрунзе —

головою Реввійськради республіки — багато сил поклав для зміцнення Збройних Сил країни, для неухильного виконання генеральної лінії партії.

Перебуваючи на відповідальних державних і партійних постах, А. С. Бубнов завжди залишався скромною людиною, тісно зв'язаною з трудящими, рядовими солдатами Червоної Армії.

З 1929 р. по 1937 р. А. С. Бубнов очолював Народний комісаріат освіти РРФСР. І на цьому посту, як і на всіх попередніх, він був невтомним працівником, вірним бійцем ленінської партії.

А. С. Бубнову належить велика заслуга в розробці системи народної освіти в Радянському Союзі, у справі підготовки педагогічних кадрів.

Вірний боєць ленінської гвардії, А. С. Бубнов усім своїм життям довів свою відданість рідній партії, її великим ідеям.

Український народ з глибокою вдячністю згадує ім'я А. С. Бубнова.

БУБНОВ У КИЄВІ

Визвольна війна українського народу проти іноземних загарбників, за відновлення влади Рад і перемога буржуазно-демократичної революції в Німеччині привели до краху німецької окупації на Україні. Кайзерівська імперія розвалилась. Разом з нею було відкинута, як це і передбачав В. І. Ленін, «похабний» Брестський мир. В окупаційній армії під впливом більшовиків посилювались революційні настрої. «Додому! Додому!» — ставало девізом багатьох німецьких солдатів. У двадцятих числах листопада 1918 р. з нейтральної зони почався наступ українських радянських дивізій. Керівництво визволенням України здійснювали ЦК КП(б)У і Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки, до складу якого ввійшли Ф. А. Артем, В. К. Аверін, К. Є. Ворошилов, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський та інші.

Велику допомогу українському народові подав уряд Радянської Росії, який анулював грабіжницький Брестський договір. До середини січня 1919 р. німецьких окупантів було вигнано з більшості районів республіки. Скоропадський ще 14 листопада 1918 р. відрікся від «гетьманства» і втік у Німеччину. Однак у Києві і на великій частині України владу захопили українські буржуазні націоналісти, які утворили свій «новий» уряд — Директорію на чолі з материми зрадниками українського народу Пётлюрою і Винниченком. З допомогою брехні, розгнужданої соціальної демагогії і пропаганди націоналістичних лозунгів

«самостійності» і «незалежності» України петлюрівській Директорії вдалося залучити на свій бік на короткий час деяку частину трудового селянства і поповнити за його рахунок свої збройні сили. Петлюрівська Директорія спиралась на таємну підтримку німецького командування і англо-французьких капіталістів, що сподівалися використати продажний буржуазно-націоналістичний уряд як ширму для окупації України військами Антанти.

Ще за часів гетьманщини київські більшовики розгорнули активну підпільну роботу. 26 травня 1918 р. у Києві відбулась нелегальна партійна конференція, на якій було обрано Тимчасовий партійний центр у складі Пирогова, Картвелішвілі, Майорова та інших. Під керівництвом партійного центру в Києві вже на час першого з'їзду КП(б)У значну роботу провели підпільні комітети Деміївського, Подільського, Шулявського, Лук'янівського, Центрального і Печерського районів, які об'єднували 655 більшовиків-підпільників. У Передмостній Слобідці, в будинку № 15 по Старопушкінській вулиці (був зруйнований під час окупації Києва гітлерівськими загарбниками) містилась нелегальна більшовицька друкарня. Тут друкувалися листівки і звернення, що закликали робітників і всіх трудящих на боротьбу за відновлення Радянської влади на Україні, проти окупантів та їх прислужників. Тут же видавалась газета «Киевский коммунист» — нелегальний орган Київського обкому і міськкому КП(б)У, одним з редакторів якої став Андрій Сергійович Бубнов. Прибувши разом з С. В. Косіором наприкінці жовтня в Київ, він з головою поринув у роботу по розширенню і зміцненню більшовицького підпілля.

А. С. Бубнова обирають до складу обласного комітету партії, що керував підпільною роботою на всьому Правобережжі. Секретарем обкому був затверджений С. В. Косіор. Обласний комітет КП(б)У, до складу якого, крім Косіора і Бубнова, входили М. Майоров, В. Чернявський, О. Ластовський, М. Чорний та інші, провів значну роботу по згуртуванню революційних сил, розгортанню партизанського руху і підготовці збройного виступу трудящих проти німецьких окупантів та їх прислужників.

Дуже цікавий лист про становище в Києві був направлений Андрієм Сергійовичем в ЦК КП(б)У 18 листопада 1918 року (з метою конспірації цей лист був написаний на тканині). «Загальне становище вам відоме,— повідомляв А. С. Бубнов.— ...Білогвардійці спішно мобілізуються. В Києві їх 12 000, озброєних до зубів, 6000 на обліку, крім того, 800 різного контрреволюційного зброю. Наші сили зростають. Загони прибувають. Німці дотримуються «нейтралітету».

Спільне засідання обласного, губерньського і міського комітетів партії поставило на чергу дня збройне повстання, підпорядкувавши цьому завданню всю роботу...»¹

З ініціативи С. Косіора, А. Бубнова, М. Майорова та інших керівників київського підпілля було створено партійні осередки на найважливіших підприємствах міста. Більшовики завойовували профспілки, готували поповнення для партизанських загонів, добували зброю, проводили велику агітаційну роботу серед німецьких солдатів, робітників київських підприємств, жителів приміських сіл.

Після одержання звістки про початок наступу українських радянських дивізій Київська партійна організація була переведена на военний стан. На об'єднаному засіданні обласного і міського комітетів КП(б)У було утворено обласний ревком у складі п'яти чоловік («п'ятірку») і обласний штаб (який виконував функції і міського штабу), що керували усією практичною роботою по підготовці до відновлення в Києві і на всій Правобережній Україні Радянської влади. Ревком, що його очолив А. С. Бубнов, призначив в усі райони Києва своїх представників (комендантів), яким доручалась партійно-організаційна робота на місцях.

Але, як вже зазначалося вище, владу в Києві вдалося захопити Директорії. Незабаром вона виявила свою справжню суть як орган контрреволюційної диктатури української буржуазії та куркульства. «Уряд Директорії...— писав Бубнов,— вступивши у Київ, розгорнув цілу систему заходів проти робітників, селян і солдатів. Передавши владу в центрі і на місцях в руки військової кліки (штаб осадного корпусу в Києві), Директорія оформилась як куркульсько-офіцерська диктатура». Ставленник Петлюри, отаман січових стрільців Коновалець заборонив усякі свободи, не допускав ніяких робітничих зборів. Знову почались переслідування комуністів, жорстокі розправи над ними.

В умовах розгулу кривавого терору А. С. Бубнову дуже став у пригоді багаторічний досвід дореволюційного підпілля, а також досвід організації повстанських сил на Україні в період австро-німецької окупації. «Під час Директорії у Києві,— писав згодом А. С. Бубнов,— наша партія була оголошена поза законом. Бути арештованим у той час означало бути розстріляним. Куркульська Директорія створила в Києві такий режим, який не снівся навіть німецьким генералам, що залили робітничо-селянську Україну в місяці німецької окупації потоком крові.

¹ Партархів Інституту історії партії, ф. 1, оп. 3, од. зб. 5, арк. 69 в.

Стан облоги був спрямований насамперед проти нашої партії. Петлюра видав ряд наказів, за якими «агітатори» повинні були розстрілюватись на місці «свого злочинства». Військовий суд загрожував будь-якому організаторові зборів, «які відбуваються без дозволу». І, нарешті, до військово-польового суду віддавали тих, хто був винний у виданні і розповсюдженні всякого роду «літучок». Більшовиків «наказувалось»... винищувати всіма способами. Коновальцівські охоронники, ці майстри катівні, безустанно полювали на більшовиків, арештовували і розстрілювали їх десятками»¹.

Разом з іншими керівниками більшовицького підпілля А. С. Бубнов проводить активну роботу по роз'ясненню масам контрреволюційного характеру Директорії, необхідності нещадної боротьби з нею для забезпечення перемоги Радянської влади. «Основною лінією нашої роботи,— згадував Бубнов,— було наполегливе і нещадне викриття Директорії як куркульсько-офіцерської диктатури, а в центрі усієї нашої роботи стала пряма і безпосередня підготовка до збройного повстання для повалення влади петлюрівської Директорії»².

Авторитет більшовиків-підпільників зростав з кожним днем. Трудящі столиці неухильно йшли за комуністами. В грудні 1919 року підпільний обком організував вибори до Ради робітничих депутатів, яка повинна була очолити збройне повстання проти Директорії. Незважаючи на жорстокі переслідування, більшовики зуміли розгорнути широку передвиборну кампанію. В «Київском коммуністе» регулярно друкувались матеріали до наступних виборів, було опубліковано платформу обкому партії, в якій як головне завдання висувалась неухильна і послідовна боротьба за владу Рад у центрі і на місцях. Причому вказувалось, що «київському пролетаріатові треба, насамперед, створити Раду і мобілізувати навколо неї всі пролетарські сили». Більшовицькі агітатори виступали на фабриках і заводах, на спеціальних зборах, присвячених виборам. Регулярно випускались передвиборні листівки і відозви.

Під напором мас Директорія наприкінці грудня 1918 р. змушена була офіційно дозволити вибори до Київської Ради робітничих депутатів, що аж ніяк не означало припинення арештів і переслідування петлюрівцями діячів робітничого руху і в першу чергу більшовиків. Обрана Рада робітничих депутатів, в якій

¹ А. С. Бубнов, О Красной Армии, стор. 181—182.

² Там же, стор. 183.

більшість місць дістали комуністи, стала органом мобілізації сил трудящих міста й губернії для повалення контрреволюційної петлюрівської Директорії. Головою виконкому Київської Ради робітничих депутатів був обраний А. С. Бубнов, членами виконкому — С. Косіор, О. Ластовський, П. Дегтяренко та інші.

Перед більшовиками, які увійшли до складу Київської Ради, стояли такі завдання: викриття перед масами контрреволюційного характеру уряду Директорії; мобілізація пролетарсько-селянських мас для рішучої боротьби за владу Рад; організація робітничої Червоної гвардії; всемірне сприяння солдатам Директорії в організації Рад солдатських депутатів і т. д.

Було ясно, що в умовах каторжного режиму Директорії відкриття існування Київської Ради неможливе. На першому ж її засіданні було прийнято рішення працювати нелегально, про що більшовики заявили в спеціальному зверненні до робітників Києва: «Товариші!..— говорилось у зверненні.— Ясно, що уряд вживе всіх заходів, аби не допустити існування Київської Ради як органу, який мобілізує маси для рішучої боротьби за повновладдя Ради. На відкритій арені цього завдання ми виконати не зможемо, нам треба піти в підпілля і там напружити всі зусилля, щоб організувати робітничі маси, міцно зв'язані з солдатами, згуртувати навколо себе найбільш селянство... Ми зробимо все можливе, щоб використати всі легальні можливості, і не залишимо без уваги жодного засобу для організації широкої масової діяльності».

Дальші події показали, що рішення про перехід у підпілля було дуже своєчасним. Петлюрівці, розлючені поразкою на виборах до Ради, розгромили робітничі організації, розігнали профспілки, ще більше посилили терор щодо комуністів. Вони арештували і без суду й слідства розстріляли групу більшовиків, серед яких була відважна дочка українського народу, підпільниця Галя Тимофєєва. 25 грудня на Володимирській гірці пострілами в спину було вбито чотирьох комуністів, у тому числі визначного діяча КП(б)У Микола Врублевського. 27 грудня на Подолі було арештовано збори солдатів і робітників, а наступної ночі козаки вчинили над арештованими звірячу розправу.

Підпільна більшовицька організація випустила листівку, що таврувала петлюрівських убивць. «Прокляття їм! — говорилось у листівці.— Ми ніколи не забудемо звірячого розстрілу й багнетної розправи над нашими товаришами. Їх імена напишемо на наших бойових червоних прапорах і під ними підемо на боротьбу за владу робітників і селян, за владу Рад на Україні.

Товариші! Всю вашу ненависть зверніть на голови тих, хто править тепер Україною, знущується з робітників і селян, розстрілює борців за робітничу революцію. Зімкніть ваші ряди. Будьте готові до захисту пролетарських лозунгів. Усі під червоні робітничі прапори!

Геть куркульсько-офіцерську диктатуру!

Хай живе влада Рад на Україні!»¹

Відчуваючи свій близький кінець, банди Директорії безчинствували не тільки в Києві, а й за його межами. В усій Київській губернії було оголошено стан облоги, організовувались каральні експедиції проти селянських мас, на захист куркулів та поміщиків. На Україні зростало й ширилось всенародне обурення проти ненависної Директорії. Намагаючись врятувати становище, її верховоди вирішили 23 січня 1919 р. провести вибори так званого «трудового конгресу». По суті, вони сподівалися підмінити таким чином Ради куркульськими «трудовими радами» для того, щоб зберегти свою владу і відвернути маси від революційної боротьби. Але їх націоналістична витівка була розгадана більшовиками. Вони викрили підступні задуми правителів Директорії, роз'яснивши у статті «Геть куркульський парламент», надрукованій у «Киевском коммунисте», що не «трудовий конгрес», а з'їзд Рад України має розв'язати питання, які визначають дальшу політику України, і що за своїм Радянським урядом «лідуть робітники й селяни України проти бандитів англо-американського імперіалізму»².

Почався новий етап діяльності київської підпільної організації, одним з керівників якої був А. С. Бубнов,— перехід до активних збройних дій проти Директорії. Нагромаджуючи сили для виступу в самому Києві, більшовики організували ряд повстань в губернії. В цей час, як згадує Бубнов, на більшовицькі явки приїжджали товариші з Житомира, Бердичева, Василькова, Черкас, Золотоноші. Постійний зв'язок з більшовицьким підпіллям підтримувала повстанська дивізія, що була зосереджена в Ржищево-Обухівському районі.

Штаб-квартира підпільного обкому партії містилась тоді у пересильному пункті для солдатів, що поверталися з австро-німецького полону. Адміністративно-господарською частиною в цьому пункті завідувала підпільниця Лобова. Це було надійне місце для найбільш конспіративних зустрічей, тут збирався штаб, інколи влаштовувалися засідання обласної «п'ятірки». З посвід-

¹ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах». Випуск другий. 1917—1920 рр. Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 396.

² «Киевский коммунист» від 1 лютого 1919 р.

ченнями військовополонених підпілники могли безперешкодно пересуватись по Київській губернії і таким чином мали можливість виконувати доручення, які давав штаб.

У другій половині січня з такими посвідченнями у Ржищево-Обухівський район виїхала група більшовиків на чолі з т. Дегтяренком. А. Бубнов і М. Голубенко мали також прибути туди для підготовки повстання. Шлях був надзвичайно небезпечний. Скрізь нищорили петлюрівські банди. Бубнову і Голубенку не вдалось пробратися прямою дорогою, бо вони натрапили на якусь частину січових стрільців. Незважаючи на «посвідчення військовополонених», зустріч з ними могла закінчитись неблагополучно, і більшовики змушені були повернутися кружним шляхом, через Васильків. Повстання в Ржищево-Обухівському, Трипільському, Черняхівському, Звенигородському і в інших районах Київської губернії відіграли свою позитивну роль. Такі виступи тримали в постійному напруженні правителів Директорії, примушували їх відкликати війська з фронту.

19 січня 1919 року в Києві відбулась нелегальна більшовицька конференція, що взяла курс на збройне повстання з метою повалення Директорії і встановлення влади Рад. На конференції з доповіддю «Гетьманщина, Директорія і наша тактика» виступив Андрій Сергійович Бубнов. Він всебічно проаналізував діяльність підпільної більшовицької організації за період з листопада 1918 р. по січень 1919 р. і закликав готуватись до збройного повстання проти Директорії.

В зв'язку з швидким просуванням українських радянських військ в напрямку Києва «Киевский коммунист» 21 січня 1919 р. повідомляв, що радянськими повстанськими військами вже звільнені Конотоп, Бахмач, Крути, Ніжин, Носовка. «Директорія напружує всі сили,— писала газета.— Багнетом і погромами вона хоче зламати робітничо-селянську армію, дезорганізувати наші ряди... Вона оголосила війну Радянській Росії і прагне до згоди з розбійниками союзного імперіалізму»¹. Газета закликала трудящих міста до рішучої боротьби за повалення Директорії, за відновлення влади Рад.

З наближенням радянських військ до міста київські більшовики встановили зв'язок з командуванням I Української радянської дивізії. «Командир тарашанців тов. Боженко...— писав у своїх спогадах колишній командир цієї дивізії І. С. Локотш,—

¹ «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.)». Сборник документов и материалов, Держполітвидав УРСР, 1962, стор. 133.

передав через переодягнених розвідників листа до своїх товаришів-арсенальців. Відповідь дістали на третій день. Робітники просили не гаятись і швидше приходити. Вони готові. Богунці й собі зв'язались з київськими робітниками, а дивізія зв'язалася з Київською більшовицькою організацією... Маючи добрий зв'язок з підпіллям, командування дивізії завжди мало відомості про дії петлюрівського командування»¹.

4 лютого 1919 р. виконавчий комітет Київської Ради робітничих депутатів на чолі з А. С. Бубновим взяв владу в свої руки, що прискорило вигнання з Києва петлюрівських військ. У телеграмі командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка і члена Реввійськради Ю. О. Щаденка від 5 лютого 1919 р. В. І. Леніну повідомлялось: «Наші війська вступають (у) Київ, очищений від петлюрівців... Влада в місті в руках виконкому Ради на чолі (з) тов. Бубновим»².

В цей же день виконавчий комітет Київської Ради робітничих депутатів випустив звернення до трудящих столиці. «Директорію вигнано з Києва,— говорилось у зверненні.— Червоні радянські батальйони вступають у місто. Ім'ям Тимчасового робітничо-селянського уряду України оголошуємо владу Київської Ради робітничих депутатів відновленою». Це було головним підсумком революційної роботи київської підпільної організації, яка вела за собою широкі маси київського пролетаріату і вміла своєю тактикою забезпечувати союз робітничого класу з селянством в інтересах відновлення влади Рад і перемоги соціалістичної революції,— писав А. С. Бубнов у 1927 році.

Відразу після визволення Києва, ввечері 5 лютого, відбулося засідання Ради робітничих депутатів. З палкою промовою виступив А. С. Бубнов. Від імені київського пролетаріату він гаряче вітав доблесних воїнів молодого української Червоної Армії. Потім Андрій Сергійович спинився на завданнях, що стояли перед трудящими визволеної столиці по дальшому утвердженню радянського ладу.

В спадщину від петлюрівців більшовикам дісталось напівзруйноване господарство. Не вистачало палива і продовольства. Підприємства стояли, коштів не було. Правителі Директорії постара-

¹ І. С. Локотш, Стародуб — Чернігів — Київ, «Літопис революції», № 5, 1930, стор. 265—266.

² «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919)». Збірник документів і матеріалів, Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 440.

лися вивезти з Києва все те, що свого часу не встигли захопити кайзерівські окупанти...

Голові виконкому не вистачало робочого дня. Важко навіть уявити, скільки йому треба було зробити, скільки найскладніших завдань розв'язати. Необхідно було налагодити роботу фабрик і заводів Києва, знайти фінанси, поліпшити матеріальне становище робітників. З ініціативи Бубнова при виконкомі було створено Раду народного господарства, яка керувала промисловістю, забезпечувала підприємства паливом і т. д. Раднаргосп вжив заходів по націоналізації промислових підприємств, проводив обслідування фабрик і заводів, виконував замовлення військового відділу міської Ради по виготовленню спорядження для військових частин...

Діяльність Бубнова в київському підпіллі у період гетьманщини і кривавого панування петлюрівців є одним з найвизначніших періодів його революційної боротьби за владу Рад на Україні, яскравим прикладом мужності більшовика-ленінця в боротьбі за торжество ідей комунізму.

В привітанні Сергія Мироновича Кірова у зв'язку з 50-річчям А. С. Бубнова говорилось: «В роки громадянської війни на Україні, захопленій ворогами Радянської влади, Ви були невтомним організатором більшовицького підпілля, мужнім борцем за Радянську Україну».

Трудящі нашої республіки завжди пам'ятатимуть Андрія Сергійовича, його героїчну боротьбу за перемогу Радянської влади на Україні.

А. Лихолат

ВІТАЛІЙ МАРКОВИЧ ПРИМАКОВ

Від задумливих лісів Полісся до старовинного Перекопу гриміла в роки громадянської війни слава Червоного козацтва і його відважного командира В. М. Примакова (1897—1937).

Ничівні удари червоних козаків відчували на собі і німецькі окупанти, і білогвардійські армії, і білополяки, і війська Центральної ради, і петлюрівці.

Безмежно відданий справі революції і Леніну, Віталій Маркович люто ненавидів ворогів Радянської республіки. Справедливий, чуйний, хоробрий, він був справжнім «залізним лицарем», як називали його козаки.

У боях за Радянську владу В. Примаков виявив великий талант військового організатора, беззавітну мужність, революційну стійкість. Він був справжнім більшовиком-ленінцем.

Батьківщина високо оцінила бойові заслуги В. Примакова, нагородивши його трьома орденами бойового Червоного Прапора.

У роки мирного будівництва В. Примаков був на різних відповідальних постах: начальником Вищої кавалерійської школи в Ленінграді, військовим радником у Китаї, командиром 1-го стрілецького корпусу, військовим аташе в Афганістані, Японії, заступником інспектора вищих військово-учбових закладів РСЧА, помічником командуючого військами Північно-Кавказького військового округу, членом Військової Ради Народного комісаріату оборони СРСР.

Віталій Маркович був високоосвіченою і всебічно обдарованою людиною. Усі свої знання, увесь свій талант він віддавав справі створення і зміцнення Збройних Сил нашої країни.

В ГОРНИЛІ РЕВОЛЮЦІЇ

Пізно ввечері 3 квітня робітники і солдати Петрограда захоплено вітали повернення на батьківщину свого вождя, який з бронеовика, що став у ту мить самою високою трибуною у світі, виголосив: «Хай живе соціалістична революція!»

Звістка про падіння двоголового орла з блискавичною швидкістю поширилась по Росії. 4 березня в Абані біля волосного правління зупинились сани. Кінчався суботній день, і Віталій, вправшись з нескладними писарськими обов'язками, вже збирався додому. І раптом радісно забилося серце: через відтале віконце він побачив на кожусі візника, який щойно прибув з Канська, червоний бант. Стрімголов на ганок. «Революція!» — крикнув візник в юрбу селян і засланців, що вже з усіх боків поспішали до правління. З рук в руки переходить копія телеграми про зречення Миколи II.

Ще мить, і триколірний царський прапор розірвано вщент, а на будинку волосного правління замайоріло червоне полотнище. Негайно створюється бойова дружина і на чолі з Примаковим прямує до пристави. Представник старої влади ще і ще раз перебігає очима слова маніфесту: «...визнали ми за благо відрестися від престолу держави Російської і скласти з себе верховну владу» і, зрозумівши нарешті, неслухняними руками починає знімати кобуру з револьвером і шаблю. Так само без опору вісім засланців обеззброїли урядника і чотирнадцять стражників, які

вже пиячили з нагоди суботнього дня¹. Іншою невідкладною справою була організація допомоги для повернення із заслання товаришів, що знаходились за сотні верст від залізниці в селі Кежмі на Ангарі.

Десь у другій половині березня Примаков рушив у рідні місця. Тимчасовий уряд виявив неабияку увагу до колишніх засланців. Їм було забезпечено безплатний проїзд в... арештантських вагонах, правда, вже без жандармського піклування. Від Канська до Чернігова понад п'ять тисяч верст, і на кожній великій і на багатьох маленьких станціях колишні засланці влаштовували мітинги². Народ, що віками мовчав, виборов собі право на весь голос заявити про свої прагнення і надії. З імпровізованих трибун часто виступав Примаков, юнацький запал якого аж ніяк не гармоніював з досить огрядною бородою.

Чернігів. Прямо з вокзалу — до Коцюбинських. Як рідного сина зустрічає Віталія вже зовсім посивіла господиня. На жаль, Оксана в Москві — вона студентка народного університету Шанявського, але їй зараз же надішлють телеграму, — заспокоює гостя Віра Устимівна. Юрка теж нема. Він в Петрограді служить прапорщиком в Семенівському полку.

У візку шуманського дядька, що впізнав таки в бородатому подорожньому вчителєвого сина, дістався Віталій до рідного хутора. До пізньої ночі в будинку Примакових світилися вікна. Мати не могла надивитись на свого улюбленця, знову й знову розпитуючи про 20-місячні поневіряння під час етапу і заслання, батько розповідав сумні сільські новини: хто прийшов з фронту на милицях, кого вбили.

Спочатку Віталій мав намір закінчити гімназію або принаймні сьомий клас і навіть подав заяву гімназичному начальству.

Та не такий це був час, щоб його присвятити навчанню. Зверхщойно розкритих шкільних підручників на письмовий стіл Примакова ліг номер «Правды» від 7 квітня.

Увагу Віталія привертає велика стаття «Про завдання пролетаріату в даній революції». Розгортає газету і бачить підпис: Н. Ленін. «Своєрідність поточного моменту в Росії, — читає він, — полягає в п е р е х о д і від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — д о д р у г о г о її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»³. Радість і гордість

¹ Див. «Червоное казачество», стор. 172.

² Там же, стор. 172—173.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 4.

сповнюють Віталія. Пекучі питання революції, над якими ще в дорозі з заслання не раз замислювався і він сам і його товариші, знайшли ґрунтовне і гранично ясне висвітлення в десяти пунктах ленінських тез.

Весь свій революційний досвід і енергію віддає Примаков роботі в Чернігівській більшовицькій організації, яка хоч деякий час формально і була об'єднана з меншовиками, але і всередині комітету і в масах вела з ними нещадну боротьбу.

Юнака в солдатській гімнастюрці (на третьому році війни мало не вся Росія одяглась у військове) гаряче зустрічали на численних мітингах і зборах. Солдати, робітники, селяни, учнівська молодь із захопленням слухали полум'яні промови Віталія Примакова. В жорстокій полеміці з патентованими красномовцями — меншовиками і есерами, що закликали підтримувати Тимчасовий уряд, вести війну до переможного кінця, Примаков аргументовано й пристрасно доводив правильність більшовицьких лозунгів «Вся влада Радам!», «Жодної копійки на підтримку грабницької імперіалістичної війни!», «Негайне укладення миру!»

У травні партія направляє В. М. Примакова, який встиг зарекомендувати себе талановитим пропагандистом більшовицьких ідей, на роботу в Київ. Тут особливо гостро точилась боротьба з угодовцями, з українськими буржуазними націоналістами, а агітаційних сил було обмаль. Київський комітет РСДРП(б) на одному з своїх засідань навіть змушений був ухвалити: «Через нечисленність агітаторів вирішено поки що від командировок в провінцію відмовитися і посилати літературу»¹.

Нелегко було Віталію залишати Чернігів. Всього кілька днів тому приїхала з Москви Оксана Коцюбинська, і молоді люди вирішили назавжди зв'язати своє життя.

«Так, ви нам дуже потрібні»,— сказали Примакову в Маріїнському палаці, де знаходився штаб київських більшовиків. О. Б. Горвіц, який очолював агітаційну комісію Київського комітету, знайомить юнака з становищем у місті і дає йому перше завдання. В сусідній кімнаті редактор газети київських більшовиків М. М. Лебедев домовляється з Примаковим про його співробітництво в газеті.

21 травня в 11 аудиторії університету зібралась загально-міська партійна конференція. Головує робітник-арсеналець А. В. Іванов. Одним з основних питань порядку денного були

¹ «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)». Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 223.

вибори комітету. Делегати називають кандидатури: Бош, Іванов, Лаврентій, Майоров, Горвіц, Фіалек, Примаков...

Початок червня 1917 р. Бурхливий солдатський мітинг в «Дитячому саду», що поблизу Лаври. Далеко не всі з присутніх розібрались, на боці якої партії правда,—збивають з пантелику солодкі обіцянки меншовиків і есерів. Та після промови більшовика Примакова всі 800 солдатів приймають резолюцію, де вимагають переходу влади до Рад¹.

Є. Б. Бош, яка у своїй книзі «Рік боротьби» не раз тепло згадує Віталія Примакова, зазначала, що він був серед тих працівників, «які майже повністю пішли в агітаційну роботу»². Ця робота потребувала не лише ораторського мистецтва, а й мужності, терпіння, винахідливості й гнучкості. Щоб допомогти масам звільнитись з-під впливу угодовської демагогії, згадувала Євгенія Богданівна, більшовицькі агітатори не раз проникали на збори дрібнобуржуазних партій і своїми виступами робили переполох серед їх партійної верхівки.

Якось Віталій Примаков, назвавшись «солдатиком», який щойно прибув з фронту, дістав люб'язне запрошення на меншовицькі збори від самих організаторів. Його виступ на зборах справив враження вибуху бомби, президія заметушилась, викликала спішно свого лідера... в результаті збори були зірвані³.

І в Києві, і на периферії, куди систематично виїздили члени комітету, маси все рішучіше брали сторону більшовиків. Ось що писав Примаков в газеті «Голос социал-демократа» про свою поїздку в Конотоп: «Ввечері 12 червня в Олексіївському парку був багатолюдний мітинг. Я відкрив мітинг доповіддю про поточний момент і тактику більшовиків. Після доповіді почались дебати, під час яких виступили промовці різних партій... Меншовики кілька разів намагались зірвати мітинг, за образним висловом одного промовця більшовика-селянина, «тягли ораторів за ноги». Та спроба їхня успіху не мала і викликала енергійний протест з боку робітників, що зібрались на мітинг. Останнє слово залишилось за нами...»⁴.

16 червня Примаков виступає на зборах робітників Либідського відділення Деміївського снарядного заводу. 27 червня громить меншовиків на мітингу робітників цукрового заводу в містечку Ходорові Київської губернії. На його доповідь про поточний

¹ Див. газ. «Голос социал-демократа» від 7 червня 1917 р.

² Євгенія Бош, Год борьбы, М.—Л., 1925, стор. 14.

³ Див. Євгенія Бош, Год борьбы, стор. 16.

⁴ Газ. «Голос социал-демократа» від 22 червня 1917 р.

момент і завдання партії збори абсолютною більшістю голосів (181 проти 5) приймають більшовицьку резолюцію. Робітники вимагали переходу влади до Рад, передачі поміщицьких земель селянам, запровадження робітничого контролю над виробництвом, конфіскації воєнних прибутків капіталістів і т. д.¹

«Наступ» — так називалась перша стаття за підписом «Віталій», що з'явилась в газеті «Голос социал-демократа» 21 травня. В ній викривались провокаційні плани Тимчасового уряду використати наступ на фронті для придушення революції. «Ми проти наступу...— писав Примаков,— через гори трупів, через потоки крові простягаємо ми братню руку німецькому і австрійському пролетаріату і кидаємо наше гасло в обличчя кривавому богу війни: Хай живе мир без анексій і контрибуцій, на основі самовизначення націй».

Невеликі за обсягом, але яскраві в літературному відношенні, гостро полемічні і глибокі за змістом, статті Примакова завжди доходили до розуму і серця читача. Це і саркастичні відповіді пресловутій «бабці російської революції» Брешко-Брешковській, яка запевняла, що міністри-соціалісти Тимчасового уряду захищатимуть інтереси трудящих, і критика плеханівської газети «Єдинство» за обстоювання права поміщиків на «винагороду» за землю, і гнівний протест проти розформування полків і арештів солдатів, які відмовлялися йти в наступ, і замітки про революційний рух на Заході, сповнені глибокої віри в неминучу загибель ненависного народом капіталістичного ладу².

Все більше робітників, солдатів, трудящих селян розчаровувалось в нескінченних обіцянках меншовиків і есерів — почекайте Установчих зборів, ось буде перемога — і зв'язували свої надії на мир, на землю, на поліпшення життя з партією більшовиків, з Леніним. Це в повній мірі відчув Примаков, крокуючи Хрещати́ком 18 червня в 12-тисячній колоні демонстрантів — «ряд робітників, ряд солдатів, з оркестром і прапором «Вся влада Радам!»³.

І раптом... Зціпивши зуби, Примаков читає повідомлення буржуазних і угодовських газет про розстріл юнкерами і козаками мирної демонстрації 3 липня в Петрограді, про санкцію прокурора на арешт В. І. Леніна. Брудний потік наклепів і погроз на адресу більшовицької партії та її вождя хльостав з газетних шпальт. Хвиля шаленого цькування більшовиків докотилася й до Києва. Юнкери і козаки оточили Маріїнський палац, розгромили примі-

¹ Див. газ. «Голос социал-демократа» від 2 і 4 липня 1917 р.

² Див. газ. «Голос социал-демократа» від 24 і 28 травня, 7 і 10 червня 1917 р.

³ Газ. «Голос социал-демократа» від 20 червня 1917 р.

щення секретаріату Київського комітету РСДРП(б) і редакції газети «Голос социал-демократа», що містилася на Думській площі в колишньому будинку Дворянського зібрання. Палали кіоски з більшовицькою літературою.

Першим пориванням було кинутись на вулицю і розрядити в чорносотенну зграю свій браунінг. Але Віталій Примаков був дисциплінованим солдатом партії і знав, що вона вимагала витримки і кропітної роботи в масах. На заводи і фабрики, в казарми йшли більшовики, щоб сказати правду про липневі події, згуртувати робітників і солдатів на відсіч контрреволюції.

Двовладдя скінчилось. Вся влада, завдяки зраді меншовиків і есерів, перейшла до рук імперіалістичної буржуазії. Наприкінці липня в Петрограді зібрався VI з'їзд партії. В. І. Ленін керував його роботою з свого «зеленого кабінету» за озером Разлів.

5 серпня на екстреному засіданні Київського комітету делегати з'їзду Є. Б. Бош і А. В. Іванов доповідали про курс партії на соціалістичну революцію шляхом збройного повстання. Наступного дня загальноміська партійна конференція повністю схвалила лінію з'їзду і постановила докласти всіх сил, щоб «привести київський пролетаріат і київський гарнізон в повну бойову готовність».

В цих умовах ще більшого значення набувала робота в армії. І тому, коли Примаков одержав повістку з Військового присутствія, думка комітету була одностайною — треба одягати сіру шинель. «В серпні 1917 року,— писав Віталій Маркович,— був посланий Київським комітетом в Чернігів, де і призваний на військову службу в 13-й полк рядовим... Створив у полку разом з товаришем Зюком і згодом вбитим Мурінсоном військову організацію»¹.

13-й полк був запасним і стояв у Чернігові — рідному місті Примакова. Вже 31 серпня в доповіді про діяльність комітету на зборах Чернігівської більшовицької організації відзначалось: «Відкривається велике поле діяльності в 13 запасному полку. Створюється військова організація»². Збори обирають Примакова до складу Чернігівського комітету РСДРП(б).

На початку жовтня Примаков як делегат Чернігівщини бере активну участь в роботі обласного з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, що проходив у Києві. З'їзд прийняв резолюцію про перехід всієї влади до Рад. Примакова обирають

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 2, од. зб. 483, арк. 11.

² «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 755.

делегатом на II Всеросійський з'їзд Рад. Не пізніше 21—22 жовтня він був уже в Петрограді.

Так і вийшло, що в ті історичні 10 днів, які потрясли світ, Віталій Примаков був у самому центрі подій. На початку грудня 1917 року за вказівкою Я. М. Свердлова В. М. Примаков повертається на Україну. У вагоні, переповненому фронтовим людом (змучена війною стара армія нестримно розбігалася) і мішочниками, Примаков і Юрій Коцюбинський, якого партія теж направила на Україну, одного студеного грудневого ранку прибули до Харкова.

17 грудня Ю. М. Коцюбинський був призначений заступником народного секретаря у військових справах, а незабаром виконуючим обов'язки народного секретаря першого Радянського уряду України. В. М. Примаков стає комісаром по організації Червоного козацтва¹ і очолює відповідний відділ Народного Секретаріату у військових справах.

«Червоне козацтво» — таку назву дав український народ своїй армії, на противагу до «вільного козацтва», як претензійно охрестила свої банди Центральна рада.

Для утвердження в Харкові Радянської влади і розгортання операцій по визволенню української землі від Центральної ради треба було ліквідувати формування жовтоблакитників, що залишалися в місті.

Особливу небезпеку становив 2-й Український полк, колишній 28 запасний, що налічував 1500 солдатів і офіцерів. За планами Петлюри, при підході військ Центральної ради до Харкова цей полк мав завдати удару з тилу. Але не судилося збутися задумам головного отамана.

Підпільна більшовицька організація, що існувала в полку, систематично інформувала радянське командування про настрої солдатської маси і наміри офіцерів, перетягла на свою сторону окремі сотні.

Операція по роззброєнню полка була призначена в ніч на 28 грудня. Загони харківської Червоної гвардії з чотирма броньовиками під командуванням М. Руднева і В. Войцехівського мали несподівано оточити Москалівські казарми і зломити опір петлюрівців. Учасник цієї операції, член ЦВК України І. Ю. Кулик у своїх спогадах відтворює детальну картину того, що сталось на Москалівці.

¹ 25 грудня Народний Секретаріат постановив «приступити до організації Червоного козацтва в загальноукраїнському масштабі під керівництвом робітничо-селянського уряду України» («Вестник УНР» від 5 січня 1918 р.).

«Того пам'ятного вечора,— писав І. Ю. Кулик,— ми з В. М. Примаковим вартували в тій кімнаті, де містилась каса Народного Секретаріату (уряд займав двоповерховий будинок по Михайлівській вулиці, що раніше належав буржуазній газеті «Южный край».— В. П.). Віталій сказав мені: «Ти краще не роздягайся: має бути цікава справа вночі».— «А що, чи не збираються часом нападати на касу?»—«Ні, цього разу ми, мабуть, самі нападатимемо... Роззброюватимемо 2-й Український полк». Я знав,—продовжував Іван Юліанович,— що Примаков вже досить довгий час працює над розкладом і розшаруванням петлюрівських частин, що там у нього є «свої хлопці»¹.

Опівночі Примаков і Кулик, обидва в солдатських шинелях і формених кашкетах, впевнено пройшли повз заспаного вартового. У приміщенні 9-ї сотні Примакова оточили знайомі солдати. Настрій у них був рішучий. За наказом Примакова вони зібрали всю сотню і роздали гвинтівки. Переляканий черговий офіцер був обеззброєний і заарештований. Ще кілька хвилин — і все це повторилось в 11-й сотні.

«Рівно о 1-й годині мають відкрити вогонь червоногвардійські броньовики, що вже прямують на Москалівку,— сказав Примаков повсталим солдатам,— і наше завдання підтримати їх, обстрілявши казарму кулеметників, від яких можна чекати опору». Проте броньовики дещо затрималися, і солдати почали нервувати. Становище було досить критичним. Офіцери, частина яких ще не спала і пиячила після вистави у полковому клубі, могли кожної хвилини підняти тривогу і за допомогою кулеметників та учбової команди придушити повстання. Примаков, який ні на хвилину не втрачав мужності і витримки, підбадьорював солдатів, і незабаром вони вже дивилися на нього як на начальника.

Нарешті о 2-й годині нічну тишу порушив гуркіт моторів і стукотіння кулеметів. Не гаючи ні хвилини, Віталій вивів солдатів на подвір'я і ті, розтягнувшись цепом, почали стріляти по казармі кулеметників.

Приголомшені гайдамаки, що опинилися між двох вогнів, виходили з казарм і мовчки складали до купи зброю². Примаков

¹ «Перша Червона», Х., 1931, стор. 231—234.

² Ось що писала про ці події газета «Правда» в номері від 30 грудня: «Днями, після годинного обстрілу казарми... роззброєний без усяких жертв 2-й Український полк. Узято 65 кулеметів, кілька бомбометів, 10 тисяч гвинтівок і багато бомб. Це справило таке враження, що 2-й Чигиринський український полк добровільно здав 16 кулеметів і... гвинтівки. Роззброєний також і загін поляків (900 чоловік)».

звертається до солдатів з короткою енергійною промовою, закликаючи вступати до Червоного козацтва.

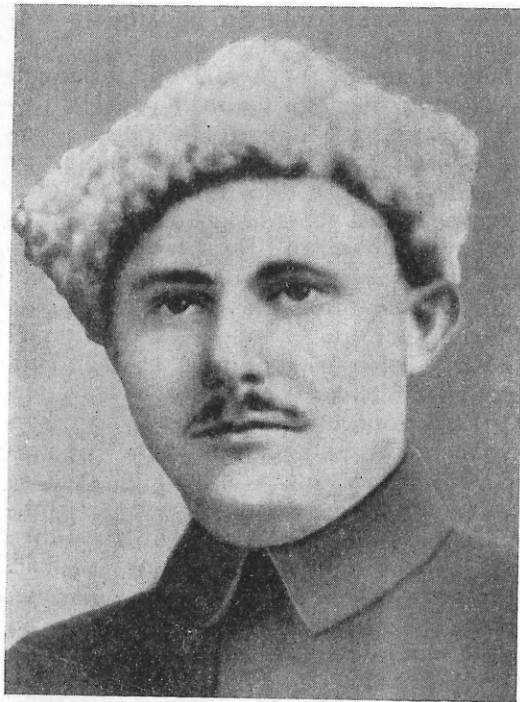
Світало. Перед Примаковим вишикувались 300 солдатів, які перейшли на бік революції. Наступного дня на засіданні Народного Секретаріату Примаков доповів про створення першої революційної частини. Радянський уряд України схвалив ініціативу Примакова і призначив його командиром 1-го полка Червоного козацтва. «Повсталі на захист Радянської влади 300 чоловік,— писала Є. Бош,— поклали початок організації Червоного козацтва... Тов. Віт. Примаков був призначений начальником того загону і приступив до організації і формування полка»¹.

Полк червоних козаків був першою регулярною частиною робітничо-селянської армії на Україні і однією з перших (якщо не першою) в країні. В. О. Антонов-Овсієнко у своїх «Записках про громадянську війну» писав у 1924 році, що не можна було починати воєнних дій проти Центральної ради, «поки в нашому розпорядженні не буде своєї суто української бойової частини». Такою частиною, продовжував він, стали червоні козаки на чолі з Примаковим, що «поклали початок славетному корпусу Червоного козацтва, одній з найкращих бойових одиниць Червоної Армії»².

В. Петров

¹ Евгения Бош, Год борьбы, стор. 125.

² В. А. Антонов-Овсеенко, Записки о гражданской войне, т. 1, М., 1924, стор. 133.

МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ КРОПИВ'ЯНСЬКИЙ

У славній когорті полководців громадянської війни почесне місце займає М. Г. Кропив'янський (1883—1948).

Він відіграв визначну роль в організації партизанського руху, у формуванні радянських дивізій і в боротьбі з ворогами революції на Україні.

Після закінчення громадянської війни М. Г. Кропив'янський працює начальником військ Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВЧК) України і Криму, уповноваженим Радянського уряду України в боротьбі з бандитизмом, в управлінні бойової підготовки Червоної Армії.

З 1925 р. Микола Григорович працює у Вищій Раді Народного Господарства країни. Господарській роботі М. Г. Кропив'янський віддався так само сумлінно, як і військовій. Він очолює геологорозвідувальну експедицію по видобутку нафти, яка успішно розв'язала поставлене партією завдання, і не шкодує ні часу, ні сил, щоб виконати друге відповідальне завдання — по розробці золотих розсипів в Якутії.

«Куди б наша Комуністична партія його не посилала, він завжди був прикладом дисциплінованості і беззавітної відданості справі нашої партії, віддаючи всі свої сили і неабиякі здібності нашій Соціалістичній Батьківщині»,— писали старі комуністи, які особисто знали М. Г. Кропив'янського.

За дорученням партії М. Г. Кропив'янський з 1928 р. переходить працювати у війська ОДПУ — НКВС СРСР старшим інспектором прикордонних військ, а потім інспектором Народного комісаріату внутрішніх справ. Тут він працював десять років.

У дні святкування славного 40-річчя Великого Жовтня трудящі Радянської України вшанували і увічнили пам'ять Миколи Григоровича. У Ніжині на його могилі споруджено пам'ятник, на гранітній плиті якого золотими літерами викарбовано славне ім'я героя громадянської війни, учасника героїчної боротьби за владу Рад на Україні.

ПОХІД ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ

Пізно вночі 21 лютого 1918 року до Кропив'янського постукав стривожений радіотелеграфіст.

— Що трапилось?

— Радіо з Москви. Дуже важливе повідомлення.

Микола Григорович нашвидку накинув шинель і почав читати поданий йому декрет В. І. Леніна «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!».

«Соціалістична республіка Рад—у величезній небезпеці,— говорилось зокрема в декреті.— До того моменту, як підніметься і переможе пролетаріат Німеччини, священним обов'язком робітників і селян Росії є беззавітний захист республіки Рад проти полчищ буржуазно-імперіалістичної Німеччини»¹.

М. Г. Кропив'янський швидко дочитав до кінця ленінський декрет, на хвилину замислився, а потім наказав черговому:

— Негайно викликай членів ревкому!

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 13.

Ревкомівці зібралися в штабі. Тривожна звістка всіх підняла на ноги.

Цієї ночі відбулося засідання Військово-революційного комітету 12-го армійського корпусу, на якому обговорювався ленінський декрет. Були намічені практичні заходи для захисту кордону по Збручу від вторгнення німецьких окупантів і охорони органів Радянської влади в зоні розташування корпусу.

Після засідання Микола Григорович сказав:

— Ти, Попов, пиши відозву до солдатів і населення, а я — на позиції.

За наказом М. Г. Кропив'янського на передовій були встановлені додаткові кулемети, посилена сторожова охорона. На передову висувались найбільш боєздатні частини. У наступні дні М. Г. Кропив'янський разом з членами ревкому об'їжджав позиції, перевіряв оборону, закликаючи солдатів посилити пильність і бути готовими до відсічі знахабнілому ворогові.

На початку березня німецькі війська зайняли Житомир, Київ та ряд інших міст України. Посилили свою активність і озброєні німцями петлюрівці. Створювалась загроза повного оточення 12-го армійського корпусу та інших революційних частин, які займали оборону на західних кордонах України.

У зв'язку з такою обстановкою на засіданні представників ревкому 12-го корпусу було прийнято рішення: миру, підписаного Центральною радою, не визнавати і вдержувати позиції по Дністру і Збручу до підписання договору в Брест-Литовську радянською делегацією. А потім не здавати зброї, як цього вимагала Центральна рада, і в повному бойовому порядку прориватися в Радянську Росію. Якщо ж ворог нападе, то битись до останньої краплі крові.

Держатись, однак, було все важче і важче. Петлюрівці з кожним днем нагромаджували сили, чекаючи слушного моменту, щоб вдарити по більшовицьких частинах.

У цих складних умовах М. Г. Кропив'янський і члени ревкому цілими днями перебували на позиціях серед солдатів. Майже кожного вечора проходили спільні засідання ревкому і президії Кам'янець-Подільської Ради. Гаряче, але по-діловому обговорювались заходи для захисту міста, питання про відступ частин на схід.

Нарешті, 3 березня 1918 року в Брест-Литовську радянська делегація підписала договір про мир. Після цього згідно із заздалегідь розробленим планом М. Г. Кропив'янський віддав наказ про відступ 12-го корпусу в Радянську Росію. Всього під коман-

дуванням Миколи Григоровича вирушило в дорогу близько 25 тис. чол.¹.

Перехід корпусу відбувався в складних умовах. Щоб уникнути сутичок з ворогом, доводилося обходити по бездоріжжю всі великі міста, залізничні станції і переправи, захоплені окупантами. Німці та петлюрівці намагалися якщо не розбити корпус, то принаймні затримати його просування. М. Г. Кропив'янський це передбачив і поставив в авангарді найбільш боєздатні полки 19-ї дивізії.

На південь від Бара корпусу перегородили шлях значні сили німців та петлюрівців. В ході жорстокого бою ворожі війська, залишивши понад 500 вбитих і поранених, були відкинуті.

Окупанти і петлюрівці побачили, що не тільки розбити, а навіть зупинити з'єднання під командуванням М. Г. Кропив'янського нелегко. На південь від Жмеринки вони зібрали вже значно більші сили. На цей раз в авангард був виставлений Ставропольський полк, посилений дивізіоном артилерії та двома ескадронами кінноти. І цього разу ворог змушений був тікати.

Так в постійних бойових сутичках корпус пробивався через зайняту ворогом Україну.

Під Гайсином М. Г. Кропив'янський дізнався, що за вказівкою В. І. Леніна Народний Секретаріат призначив В. О. Антонова-Овсієнка Головнокомандуючим усіма військами Радянської України і що в районі Катеринослава та Донбасу для боротьби з німецькими окупантами формуються регулярні частини Червоної Армії.

Миколу Григоровича ніби підмінили. Повеселілий і рішучий, він покликав до себе голову ревкому Ф. В. Попова і сказав йому:

— Чув? Треба негайно повертати корпус на Катеринослав. Увіллємось в якесь з'єднання Червоної Армії, одержимо поповнення і будемо громити німців.

— Але ж на засіданні ревкому було прийнято рішення рухатись на Кременчук і Белгород,— заперечив Попов.— Ти теж голосував за це рішення.

— Так, я голосував і правильно голосував.

— В чому ж тоді справа?

— А в тому, що обстановка змінилась. Не можемо ж ми, знаючи, що в Катеринославі формуються регулярні частини Червоної Армії, не піти туди.

— Тоді, виходить, ми не виконаємо поставленого перед собою завдання — прориватися в Радянську Росію.

¹ Див. Ф. Попов, Рассказ о незабываемом, стор. 111.

М. Г. Кропив'янський замовк, очевидно приймаючи якесь рішення, а потім запропонував:

— Ну, добре. Якщо не можна всім корпусом йти на Катеринослав, то давай розділимось. Частина я поведу на Катеринослав, а решту — ти по старому маршруту.

— Не згоден я ділити корпус на частини. Розіб'ють нас по-одинці.

— Не розіб'ють! Але щоб не помилитись, давай вирішувати не вдвох. Скликай ревком, запрошуй представників з усіх полків.

На засіданні Військово-революційного комітету після довгих суперечок остання пропозиція М. Г. Кропив'янського була прийнята. Згідно з одностайним рішенням в групі під командуванням М. Г. Кропив'янського на Катеринослав пішли 164-а дивізія, два полки 19-ї дивізії, в тому числі 74-й Ставропольський, і один кавалерійський полк. Решта частин під командуванням Ф. В. Попова рухалась по старому маршруту.

Група на чолі з М. Г. Кропив'янським першою вирушила на південний схід в напрямі Катеринослава. Микола Григорович добре розумів, як потрібні там загартовані солдати і, головне, досвідчені командири, і тому поспішав.

Пробиватися, як і раніше, доводилось з боями. Про одну з багатьох подібних сутичок під час переправи через Південний Буг біля Вознесенська М. Г. Кропив'янський згадував пізніше: «Через залізничний і понтонний мости стали прориватися з кулеметним і рушничним вогнем у Вознесенськ... Противник втратив близько ста чоловік убитими і пораненими»¹.

Біля станції Долинської 12-й корпус зустрівся з військами, які з Румунського фронту вів Й. Е. Якір, і вже разом вони добралися до Катеринослава.

Катеринославська партійна організація і Рада робітничих депутатів, очолювані Е. І. Квірінгом, ще наприкінці лютого 1918 року прийняли рішення приступити до організації загонів для боротьби з інтервентами. Було ухвалено також постанову про реорганізацію частин старої армії на нових, добровільних началах. Формування частин молоді Червоної Армії відбувалося в дуже тяжких умовах під безперервним натиском ворога.

Однак перехід від системи загонів до регулярної армії утруднював не тільки натиск ворога. Як доповідав В. О. Антонов-Овсієнко на засіданні Вищої Військової Ради в Москві 19 березня

1918 року, наявність великої кількості дрібних загонів, озброєних найрізноманітнішою зброєю, різних щодо чисельності і ступеня бойової підготовки, не давала можливості створити єдине командування і постачальницький апарат. У зв'язку з цим на середину березня всі загони, що діяли на Україні, були зведені в п'ять армій.

У формуванні цих армій величезну допомогу українському народові подавав уряд Радянської Росії. Лише протягом березня — квітня 1918 року на Україну було відправлено 165 тисяч гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 60 мінометів, 90 бомбометів, понад 7 млн. патронів, 23 тис. ручних гранат, 22,6 млн. карбованців¹.

Начальником штабу 2-ї армії, яка формувалася в районі Катеринослава, було призначено М. Г. Кропив'янського. Приведені ним і Якіром частини були дуже втомлені. Їх ешелонами відправили в Луганськ для поповнення і відпочинку. «А ми,— згадував Микола Григорович,— залишилися керувати заново організованими частинами»².

2-га армія складалася з невеликих червоногвардійських загонів, укомплектованих робітниками, селянами та солдатами, що поверталися з фронту. Загони ці були, як правило, слабо дисципліновані і не мали кваліфікованого командного складу. В штабі армії теж не було людей з військовою освітою.

З перших же днів М. Г. Кропив'янський всі свої знання і досвід віддає організації і навчанню щойно створених частин Червоної Армії.

«Поява т. Кропив'янського,— згадував І. А. Баварський, який в той час працював у штабі 2-ї армії,— позитивно відбилася на стані армії — почали поступово вводити військову дисципліну в загонах, опрацьовувати диспозиції. Відчулася тверда рука військового спеціаліста-більшовика. Сам т. Кропив'янський відзначався дисциплінованістю і скромністю. Він був суворим і вимогливим до себе і до інших»³.

Однак під тиском переважаючих сил ворога радянські війська змушені були відступати. Після залишення ними Катеринослава до складу 2-ї армії влилися поповнені донецькими робітниками 74-й Ставропольський полк та інші більшовицькі частини 12-го армійського корпусу.

¹ Див. Г. Заставенко, Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р., Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 32.

² Архів сектора ІГВ ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 2, од. зб. 8, арк. 9.

³ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині», стор. 193.

Перед 2-ю і 5-ю арміями ставилось відповідальне завдання— обороняти Донбас. І вони аж до травня 1918 року вели нерівні бої з окупантами в районі Синельникове — Чаплине — Авдіївка — Микитівка — Дебальцеве. В ході боїв їм не раз доводилось відходити, але відходили вони в повному порядку, щоб незабаром знову наступати на ворога. Так, 22 квітня 1918 року 2-га армія зайняла з боєм Авдіївку і почала наступати на Ясинувату. 25 квітня вона відкинула німців від Микитівки. Цей наступ героїчних частин 2-ї армії допоміг вдержатися на зайнятих позиціях Луганській бойовій групі 5-ї армії, яка потрапила в дуже тяжке становище. В розробці і здійсненні цих бойових операцій брав активну участь М. Г. Кропив'янський.

Але сили були нерівні. Кинувши на Україну 450 тис. добре озброєних солдатів і офіцерів, німці тіснили нечисленні і погано озброєні загони Червоної Армії. Частини 2-ї армії під натиском переважаючих сил ворога залишили Україну, яка на кінець квітня 1918 року була повністю окупована кайзерівськими військами.

Залишивши Україну, частини 2-ї армії, як кажуть, потрапили з вогню та в полум'я— на територію, зайняту білогвардійцями. Знову довелося вступати в щоденні сутички з новим ворогом. «Коли ми дійшли до Зверєво,— згадував М. Г. Кропив'янський,— то хотіли повернути на північ, на Міллерово, але нам доповіли, що міст через Лиху висаджений у повітря, що пробитись на північ дуже важко, тому ми вирішили прориватись на Ростов усіма своїми ешелонами, всіма своїми частинами. Ростов у цей час був зайнятий кадетами... Ми... розбили противника, захопили Ростов і через міст переправились з ешелонами у Батайськ, у напрямі на Тихорецьку...»¹.

На Північному Кавказі частини 2-ї армії з'єдналися з іншими частинами Червоної Армії.

Боляче переживав Микола Григорович відступ з рідної України. Але він добре розумів: поки що нема реальної сили для відкритої боротьби з окупантами. Треба було шукати інших шляхів.

У кінці травня 1918 року на станції Степній було скликано нараду комуністів і командного складу 2-ї армії, де М. Г. Кропив'янський доповів про свої плани дальшої боротьби з окупантами і гетьманцями.

— Гірко, але доводиться визнати,— говорив Микола Григорович,— що наші нечисленні і погано озброєні загони неспроможні повести відкритий наступ на окупантів. Але чи значить це, що ми повинні припинити боротьбу? Навпаки, ми повинні посилити її,

але іншими методами. Я пропоную поїхати в тил ворога і там розгорнути партизанську війну проти окупантів і гетьманців.

М. Г. Кропив'янський подав на розгляд наради розроблений ним план партизанської війни, відповідно до якого одна група комуністів на чолі з Миколою Григоровичем мала виїхати на Чернігівщину і приступити до формування партизанських загонів для дій в тилу німецьких військ, а інша — на чолі з І. А. Баварським повинна була діставати для цих загонів зброю і боєприпаси.

Нарада схвалила цей план, і підібрана М. Г. Кропив'янським група комуністів виїхала в Москву, де в той час перебував Український Радянський уряд.

І. Дудко

ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ АНТОНОВ-ОВСІЄНКО

Професійний революціонер, активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, військовий діяч і дипломат, талановитий оратор і організатор, пропагандист і публіцист — таким був В. О. Антонов-Овсієнко (1884—1938). За влучною характеристикою одного з найстаріших комуністів — Олени Стасової — він був «чесною, прямою, в усьому щирою, скромною до самозречення, надзвичайної чистоти людиною».

В буремні роки Великої Жовтневої революції і громадянської війни Антонов-Овсієнко — член Гельсінгфорського комітету РСДРП(б) і секретар

Петроградського Військово-революційного комітету, учасник штурму Зимового палацу. Як член комітету у військових і морських справах Радянського уряду Володимир Олександрович розгорнув велику роботу в справі зміцнення молоді Радянської республіки і боротьби з контрреволюційними силами.

У 1922 р. партія посилає В. О. Антонова-Овсієнка на одну з важливих ділянок будівництва Збройних Сил — начальником Політуправління Реввійськради Радянської республіки.

З 1924 р. Володимир Олександрович працює на дипломатичній роботі: повноважним представником у Чехословаччині, Литві, Польщі, радянським консулом у Барселоні.

В. О. Антонов-Овсієнко був багатогранною людиною: математиком і шахістом, літератором і мистецтвознавцем, альпіністом. І де б не працював, що б не робив — скрізь і завжди Володимир Олександрович виконував усе як справжній комуніст-ленінець, життя якого було віддане революції.

Українському народові ім'я В. О. Антонова-Овсієнка близьке і дороге. Адже в літопис героїчної боротьби трудящих з ворогами Радянської влади В. Антонов-Овсієнко вписав не одну славу сторінку.

КОМАНДУЮЧИЙ УКРАЇНСЬКИМ ФРОНТОМ

На початку листопада 1918 року В. О. Антонова-Овсієнка, що тимчасово командував групою, яка складалася з 2-ї і 3-ї армій Східного фронту, викликали у Реввійськграду республіки до Головнокомандуючого І. І. Вацетіса.

Після перемоги в Німеччині листопадової революції і анулювання грабіжницького Брестського мирного договору Радянський уряд зміг відкрито простягти руку допомоги українському народові.

11 листопада Реввійськграда одержала директиву Раднаркому РРФСР — у десятиденний строк підготувати радянські війська для підтримки робітників і селян України в їх боротьбі проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини.

17 листопада 1918 року для керівництва бойовими операціями було створено Реввійськграду групи військ Курського напрямку. До її складу увійшов і Володимир Олександрович. Його було призначено командуючим групою.

У доповідній записці Реввійськграді республіки він намічає план майбутніх операцій, вважаючи, що один удар треба спрямувати від Курська в напрямі Києва, а другий — від Курська і

Нового Оскола на Белгород — Харків при підтримці партизанських і повстанських загонів, що діяли на окупованій території. Володимир Олександрович підкреслював, що бойові операції на Україні розвиватимуться успішно, якщо вони будуть підтримані наступом радянських військ на інших фронтах. Головним районом розвитку бойових дій В. О. Антонов-Овсієнко вважав Донецький басейн, визволення якого дало б змогу розірвати зв'язки гетьманців з контрреволюцією на Дону¹.

19 листопада 1918 року В. О. Антонов-Овсієнко бере участь у нараді з представниками КП(б)У в Орлі. На ній було вирішено, що всі Збройні Сили, створені ЦК КП(б)У і Центральним військово-революційним комітетом, передаються Реввійськраді групи військ Курського напрямку, де зосереджувалося оперативне керівництво регулярними частинами і повстансько-партизанськими загонами.

Зосередження великих повстанських і партизанських сил у нейтральній зоні² і прифронтовій смузі і постійний приплив все нових загонів, які приходили з окупованої території України, дали змогу ЦК КП(б)У у вересні 1918 року приступити до формування двох дивізій. Досвід визвольної боротьби українського народу влітку 1918 року показав, що для остаточного вигнання австро-німецьких окупантів і розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції необхідна підтримка революційної боротьби робітників і селян України бойовими діями добре озброєних регулярних частин.

ЦК КП(б)У направив у нейтральну зону комуністів-командирів, що почали формувати перші військові частини. Деякі з цих командирів, як М. Г. Кропив'янський, Н. І. Точоний та інші, прийшли сюди з повстанськими загонами. Інші — Т. В. Черняк, В. Н. Боженко, С. І. Петриковський (Петренко), М. О. Щорс — були направлені в нейтральну зону після роззброєння в прикордонних областях РРФСР українських частин і загонів, якими вони командували. Сюди ж влітку було перекинуто і полк Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова.

В районах Сураж — Унеча — Стародуб — Новгород-Сіверський — Зернове — Глухів була сформована 1-ша Українська радянська дивізія. Командиром її був призначений М. Г. Кропив'янський. Формування 2-ї Української радянської дивізії прохо-

¹ Див. журн. «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 177—178.

² Нейтральна зона — вузька лісиста смуга між демаркаційними лініями, створена за умовами перемир'я, підписаного 4 травня 1918 р. між німецькою і російською сторонами.

дило в районах Глухів — Рильськ — Колонтаївка — Суджа — Беленіхіно і на схід від лінії Курськ — Харків.

В. О. Антонов-Овсієнко розраховував також використати для боротьби з ворогом широкий розмах повстанської боротьби українського народу на окупованій території. 20 листопада за його участю Реввійськрада розробила директиву повстанським організаціям України, в якій їм пропонувалося мобілізувати всі сили для боротьби з окупантами. В ній були визначені і основні напрями майбутніх операцій радянських військ.

Україна палахкотіла пожежами повстань проти австро-німецьких окупантів і гетьманців. Трудящі героїчно боролися за відновлення влади Рад. 21 листопада 1918 року частини групи військ Курського напрямку перейшли у наступ. Перші визволені міста — Рильськ, Стародуб, Суджа, Глухів. Перші радісні зустрічі. Сотні добровольців. Але дальший наступ радянських частин було припинено. Необхідно було в стислі строки переформувати їх і поповнити свіжими силами. Сформовані українські радянські полки зводились у три бригади. Для посилення піхоти створювалися спеціальні частини — інженерні, артилерійські та інші. При цьому довелося подолати сильний опір деяких командирів, які виступали за партизанщину, що таїло в собі велику небезпеку для створеної регулярної армії з централізованим командуванням і твердою дисципліною.

Використовуючи майже річний досвід будівництва Червоної Армії в Радянській Росії, Реввійськрада і командування на чолі з В. О. Антоновим-Овсієнком приділяють велику увагу створенню політичного апарату в частинах групи військ. Комуністи були тією цементуючою силою, яка переборювала роз'єднаність повстанців, вносила максимум свідомості і дисципліни в їх ряди. В усі частини були направлені військові комісари, а при Реввійськраді 28 листопада 1918 року створено Політичний відділ. Піклувався Володимир Олександрович і про підготовку командних кадрів. За його ініціативою в Суджі, Стародубі і Новому Осколі відкрилися курси для нижчого командного складу. До 24 грудня 1918 року переформування повстанських частин у регулярні було в основному закінчено. В розпорядженні Реввійськради групи військ Курського напрямку було 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат, 14 085 озброєних і 6220 навчених, але не озброєних бійців¹.

¹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, од. зб. 142, арк. 17.

У зв'язку з тим, що Антанта, готуючи відкриту інтервенцію проти Республіки Рад, розглядала південь України і Росії як основний район для розгортання наступу своїх військ, Південний фронт Радянської республіки перетворювався у головний, вирішальний фронт боротьби проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції.

Тому великого політичного і стратегічного значення набував і наступ групи військ Курського напрямку, оскільки союзницьке командування розраховувало використати в боротьбі проти Радянської Росії також і сили української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, яка не без їхньої підтримки захопила владу на Україні.

При безпосередній підтримці німецьких окупантів і за допомогою імперіалістів Антанти на Україні була встановлена буржуазно-куркульська диктатура в особі Директорії, яка з перших днів свого існування стала знаряддям боротьби української буржуазії та іноземних імперіалістів проти Радянської влади на Україні.

В листопаді на півдні України — в Одесі і Севастополі — висадилися перші десантні частини військ Антанти і почали повільне просування в глиб України — до Херсона і Миколаєва. Союзницьке командування приступило до здійснення плану походу з південних районів на Москву.

В. О. Антонов-Овсієнко, скориставшись з того, що німецьке командування погодилося очистити Белгород взамін надання права окупантам евакуюватися через Радянську Росію, віддав військам групи наказ просуватися до міста, не вв'язуючись у бої з німцями. Але 20 грудня у відповідь на відкритий ворогом артилерійський вогонь біля станції Іванівської частини українських радянських військ перейшли у наступ. Белгород був визволений — шлях на Харків відкритий.

У цей же час частини 1-ї Української радянської дивізії почали визволення північно-східної України, перерізавши найбільш важливі залізниці Чернігівщини. Їх успішне просування вперед дало змогу Володимирі Олександровичу поставити перед ними нове завдання — продовжувати дальший наступ на Київ через Чернігів, Конотоп, Бахмач, Ніжин. Усі ж інші частини групи зосереджувалися для удару на Харків.

Після впертих боїв під Козачою Лопанню, Слатине і Золочевим, де окремі петлюрівські частини вчинили особливо жорсткий опір, радянські війська 3 січня 1919 року вступили у Харків, де влада вже з 2 січня перебувала в руках повсталого пролета-

ріату. За кілька днів був створений плацдарм для наступу на центральні райони України. В цих боях з петлюрівськими і німецькими частинами радянські війська продемонстрували вмiле маневрування і бойову майстерність.

Великі перемоги, які здобули за такий порівняно короткий строк українські радянські частини, в значній мірі були зумовлені широким розгортанням боротьби трудящих України, які під керівництвом підпільних більшовицьких організацій визволяли не тільки окремі міста, а й цілі райони.

4 січня 1919 року Реввійськрада республіки прийняла постанову про утворення Українського фронту. Командуючим його був затверджений В. О. Антонов-Овсієнко. Основним завданням, поставленим перед частинами фронту, було визволення України.

Не припиняючи наступу, командування фронту проводить у середині січня 1919 року значну реорганізацію діючих частин. 13 січня була сформована група військ Харківського напрямку, в яку ввійшли 3 піхотні полки 2-ї Української радянської дивізії, усі її кінні та артилерійські підрозділи, ряд інтернаціональних частин, дві окремі групи під командуванням П. Ю. Дибенка і Г. В. Сабліна, а також полк Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим. Головним завданням цієї групи військ було оволодіння Полтавою і станцією Лозова.

19 січня, після шістнадцятигодинного бою, друга бригада 2-ї Української радянської дивізії вступила в Полтаву. Сім раз піднімалися бійці в атаку: петлюрівці чіплялися за кожну п'ядь землі, намагаючись затримати тут стрімке просування радянських частин. Але ні артилерія, ні закордонні броньовики їм не допомогли. Незабаром були визволені Диканька, Козельщина і Потоки. 1 лютого радянські війська, підтримані повсталими робітниками, вступили у Кременчук.

Виконане було і друге завдання, поставлене командуючим фронтом: окрема група військ Харківського напрямку під командуванням П. Ю. Дибенка після визволення Лозової продовжувала при підтримці місцевих повстанських загонів наступ на Катеринослав. Важка переправа через кригою скутий Дніпро, дводенний бій у місті, і важливий стратегічний пункт було визволено.

Йшов кінець січня. Успішне просування 1-ї Української радянської дивізії дало змогу розв'язати і наступне стратегічне завдання — розгромити основні петлюрівські сили, стягнуті до Києва. 20 січня командир 1-ї Української радянської дивізії І. С. Локош одержав директиву В. О. Антонова-Овсієнка — приступити

до підготовки наступу на Київ. У ніч на 1 лютого петлюрівці спробували відкинути радянські війська від Броварів. Проте їх наступ було зметено стрімкою контратакою радянських частин, і в той же день перша бригада 1-ї Української радянської дивізії після жорстокого бою з петлюрівцями визволила Бровари.

У ці дні особливо виявилось уміння В. О. Антонова-Овсієнка вислухати людей, зважити на їх думку, коли треба було швидко приймати відповідальне рішення. Так, перед тим, як віддати наказ про наступ на Київ, він разом з членом Військової ради фронту Ю. П. Щаденком побували в Богунському і Таращанському полках, познайомилися з настроями бійців, провели нараду командирів усіх частин, які мали визволяти Київ. Вони також уважно вислухали посланців київського пролетаріату, які розповіли про становище в Києві і просили швидше визволити місто, обіцяючи підтримку в боротьбі з ворогом.

Вислухавши робітників, Реввійськрада фронту зразу ж приймає рішення почати негайний наступ на Київ. Пізно вночі командир першої бригади 1-ї Української радянської дивізії М. О. Щорс вислав до міста розвідку, яка збрала необхідні дані про розташування сил ворога.

4 лютого В. О. Антонов-Овсієнко наказав Богунському і Таращанському полкам: «...вдосвіта 6-го лютого атакувати і взяти Київ». Деморалізовані петлюрівські частини, розбиті в боях під Броварами і Дарницею, спішно залишали місто. 5 лютого Таращанський і Богунський полки вступили в Київ, де їх радісно зустріли трудящі.

В результаті наступу військ Українського фронту вся Лівобережна Україна була визволена від буржуазно-націоналістичної контрреволюції, усі переправи через Дніпро були зайняті радянськими частинами.

Важко навіть перелічити всі ті питання, якими доводилось займатися В. О. Антонову-Овсієнку: і досконале вивчення сил ворога, і розробка основних операцій українських радянських дивізій, і перевірка того, як відбувається формування частин, як поставлена політична робота в дивізіях, і постійне інформування Реввійськради республіки про хід бойових операцій, і десятки інших питань.

В. О. Антонов-Овсієнко не визнавав ніякої розхлябаності, недисциплінованості, суворо вимагаючи від себе і всіх оточуючих революційної дисципліни, самовідданості в роботі.

Перемоги, здобуті військами Українського фронту в перші місяці 1919 року, зірвали не тільки плани буржуазно-націона-

лістичної контрреволюції, що мріяла за допомогою іноземних штиків встановити свою владу, але й плани Антанти, яка розраховувала швидко захопити Київ, Харків, Донецький басейн і Кубань для того, щоб дати змогу підготуватися донській контрреволюції для наступу на Москву.

Виходячи з нового завдання — остаточно розгромити петлюрівські загони, що відступили від Києва до Фастова і Вінниці, а також їх велике угруповання біля Вапнярки, В. О. Антонов-Овсієнко проводить нове перегрупування частин Українського фронту: на базі 1-ї Української радянської дивізії 18 лютого була сформована група військ Київського напрямку.

Основний удар вирішено було завдати на південь від Києва, що дало б змогу відрізати основні сили Директорії від Галичини, основного району їх поповнення. В той же час командування Українського фронту вважало необхідним почати наступ і в напрямі Херсона — Миколаєва для підготовки операції по визволенню Одеси.

15 лютого Реввійськрада Українського фронту наказала групі військ Київського напрямку у взаємодії з місцевими повстанськими загонами оволодіти Фастовом. 20 лютого місто було визволено від петлюрівців. При підтримці повстанських загонів незабаром були визволені Козятин, Бердичів, Житомир, Умань, Вінниця і Жмеринка. Так було прорвано петлюрівський фронт на найважливішій стратегічній ділянці.

Лівофлангові частини групи військ Київського напрямку, що наступали на Жмеринку, з'єдналися в районі Вапнярки з частинами 2-ї Української радянської дивізії, остаточно замкнувши у кільце десятитисячне угруповання петлюрівських військ, яке незабаром добровільно склало зброю.

В середині квітня 1919 року частинами групи військ Київського напрямку були визволені Черняхів, Овруч, Проскурів і Старокосянтинів. Радянські війська були на підступах до Новоград-Волинська і Шепетівки. Основні сили буржуазно-націоналістичної Директорії були розгромлені. Під її владою залишалася тільки незначна частина Подільської губернії.

Завдяки широкому партизанському рухові на кінець березня 1919 року було визволено і південь України. Партизанські загони не пропустили війська англо-французьких інтервентів в глиб України. І при їх підтримці частини Харківської групи військ розгромили в п'ятиденних боях під Березівкою головні сили інтервентів, рештки петлюрівських частин і денікінських загонів. Французьке командування змушене було приступити до евакуації своїх

військ з України. Влада в Одесі перейшла до рук міської Ради, а 6 квітня в місто вступили частини Червоної Армії. Частини під командуванням П. Ю. Дибенка в кінці квітня визволили від інтервентів і кримські порти. З інтервенцією на півдні України і в Криму було покінчено.

Розгром сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції і визволення майже всієї території України, особливо південних районів, де були зосереджені великі сили партизанів і повстанців, дали змогу провести дальшу реорганізацію Українського фронту: групи військ Київського і Харківського напрямів були реорганізовані у три армії.

Незважаючи на страшенну завантаженість, В. О. Антонов-Овсієнко цікавився, як і раніше, великим колом питань, був уважним і чуйним до оточуючих його людей. Його телеграми командирам і командуючим групами військ часто починаються словами: «Дорогий і милий...», «Шановний товаришу...» Він виступає на мітингах з яскравими промовами, і скрізь аудиторія зустрічала його із захопленням.

Як згадував у своїх мемуарах М. Равич, колишній співробітник Бюро преси та інформації при уряді України: «Зовнішність його — довге волосся, окуляри, увесь вигляд — якимось не в'язалася з уявленням про командуючого фронтом, тобто про професійного військового, але ця людина, великого темпераменту, безстрашна і холонокровна в хвилини небезпеки, могла приймати життєві і найнесподіваніші рішення»¹.

Весною 1919 року з'явилася нова загроза у Донецькому басейні. Побоюючись контрудару радянських військ з Донбасу на Ростов-на-Дону і Новочеркаськ, денікінське командування на початку березня вирішило випередити його своїм наступом у напрямі Луганськ — Дебальцеве. При цьому денікінці точно враховували сприятливі умови, які склалися для них у зв'язку з переходом у наступ на Східному фронті колчаківських військ, що викликало необхідність перекидання туди значних сил і військових засобів Радянської країни. Протягом квітня білогвардійські частини кілька разів намагалися взяти Луганськ. Пліч-о-пліч з червоногвардійцями на захист міста встали тисячі робітників і шахтарів.

Занепокоєний обстановкою, що склалася в Донбасі, В. І. Ленін надіслав 22 квітня 1919 року В. О. Антонову-Овсієнку телеграму, в якій звертав його увагу на серйозність моменту і просив негайно допомогти Південному фронту як мобілізацією робітників

України, так і перекиданням ряду частин з Українського фронту: «...Небезпека величезна. Україна повинна визнати Донбасфронт безумовно найважливішим українським фронтом і що б то не стало негайно виконати завдання главнома дати солідне підкріплення на ділянку Донбасейн — Маріуполь... Що б то не стало треба швидко і значно збільшити сили проти Денікіна»¹. 24 квітня В. І. Ленін ще раз нагадує, що допомогу Південному фронту треба подати навіть ціною тимчасового ослаблення на заході України². Цим Володимир Ілліч підкреслив, що з двох чергових завдань, поставлених перед командуванням Українського фронту, — допомогти Угорській Радянській республіці, яка була оточена військами буржуазних держав, і подати підтримку Донецькому басейну — друге висувалось на перше місце, бо без розгрому білогвардійських військ у цьому районі не можна було говорити про міцність Радянської влади на Україні і тим більше про подання істотної допомоги Угорській Радянській республіці.

Але, захопившись благородною ідеєю допомогти Радянській Угорщині і вбачаючи в цьому виконання інтернаціонального обов'язку, В. О. Антонов-Овсієнко не вжив заходів по поданню термінової допомоги Донбасу. Тоді йому було запропоновано негайно передати Південному фронту всю 2-гу Українську радянську армію. Проте момент було вже упущено: перекидання фронтових частин на допомогу Донбасу було зірване контрреволюційним заколотом отамана Григор'єва.

Підготовка об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції до нового походу вимагала максимального зосередження і централізації всіх матеріальних і військових ресурсів країни, кращої організації Збройних Сил республіки, а найголовніше — централізації командування всіма частинами Червоної Армії.

4 травня 1919 року на основі пропозицій радянських республік Пленум Центрального Комітету РКП(б) виніс рішення про підпорядкування національних формувань України, Білорусії, Латвії, Литви і Естонії єдиному командуванню Червоної Армії. А 2 червня було ухвалено рішення про приведення у відповідність із загальною структурою Червоної Армії радянських військ соціалістичних республік, в тому числі і Українського фронту.

Згідно з наказом Реввійськради республіки на базі частин Українського фронту створювалися дві армії — 12-та і 14-та, які переходили в підпорядкування Реввійськрад Південного

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 316.

² Див. там же, стор. 318.

і Західного фронтів. 16 червня 1919 року В. О. Антонов-Овсієнко підписав останній наказ по військах Українського фронту, в якому повідомляв, що «Революційна Військова Рада Республіки, орган вищої воєнної влади, визнала, що армії Українського фронту доблесно виконали своє велике завдання визволення української землі від ворогів Радянської влади»¹.

Як командуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко, незважаючи на деякі припущені помилки, вніс великий вклад у визвольну боротьбу українського народу майстерним керівництвом бойовими операціями радянських частин по розгрому основних сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземної інтервенції, у будівництво Збройних Сил Радянської України.

О. Щусь

¹ Газ. «Большевик», 19 червня 1919 р.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ

(Гімн Комуністичної партії)

Повстаньте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів.
Ми всіх катів зітрем на порох,
Повстань же, військо трударів!
Все, що забрав наш лютий ворог,
Щоб повернути час наспів.

П р и с п і в:

Чуєш? Сурми заграли,
Час розплати настав —
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.

Не ждiть рятунку нi вiд кого:
Нi вiд богiв, нi вiд царiв,
Позбудеться ярма тяжкого
Сама сiм'я пролетарiв.
Пустi слова про право бiдних —
Держава дбала не про нас,
Нас мали за рабiв негiдних...
Доволi кривди i образ!

П р и с п і в.

Лиш ми, робітники, ми, діти
Святої армії труда,
Землею будем володіти,
А паразитів жде біда.
Тоді ж, як грім під час негоди,
Впаде на голови катів,
Нам сонце правди і свободи
Засяє тисяччю огнів.

П р и с п і в.

Й О Н А Е М А Н У І Л О В И Ч Я К І Р

Й. Е. Якір (1896—1937) — визначний радянський політичний і військовий діяч, командарм першого рангу.

Він пройшов славний бойовий шлях. У двадцять два роки був членом Реввійськради армії, у двадцять три — командував групою військ, у двадцять чотири — армією. Другим (після В. К. Блюхера) Радянський уряд відзначив його найвищою бойовою нагородою — орденом Червоного Прапора.

У мирний час, з 1925 по 1937 рр., Й. Е. Якір командував військами Українського військового округу.

Маючи визначний військовий талант, Якір зробив вагомий вклад у розробку радянської військової науки, у справу зміцнення і підвищення боєздатності Збройних Сил Країни Рад.

Він був всебічно обдарованою і глибоко ерудованою людиною: в оригіналі читав Гейне і Гете, твори німецьких та французьких істориків, знав і любив музику, був блискучим, дотепним оповідачем. Й. Е. Якір чудово володів пером і в історії радянської журналістики зайняв помітне місце.

Як чесний і відданий Комуністичній партії боєць Й. Якір у своєму зверненні до комсомольців писав: «Бути комсомольцем — велика честь і велика відповідальність. Мало одержати квиток і ходити на збори... Ви повинні бути чесними, скромними, гаряче любити свою Батьківщину і, коли виникне потреба, захищати її, бути готовими віддати за неї своє життя».

ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

РОЗГРОМ МАХНА

Того року зима на Україні була більше схожа на північну весну. Вдень сонце випалювало на снігу таловини. Обмерзлий біля берегів Дніпро повільно котив свої води на південь.

Напередодні нового року дивізія Якіра вибила денікінців з Катеринослава. На світанку 5 січня 1920 року бійці першої бригади увірвались в Олександрівськ. Слідом за ними в місто увійшов бронепоезд. На ньому — комбриг Ф. Левензон. А на вокзалі вже метушився комендант від Махна. Сам «батько» прибув у місто майже одночасно з нашими частинами. Зустріч була несподіваною. Ще не забувся похід 1919 року від Дністра до Житомира. Тоді Махно обезкровив 58-му дивізію і загрожував розстріляти всіх командирів-більшовиків Південної групи. Тепер махновці трохи вгамували свій запал.

Наші полки були вже не ті, що в дев'ятнадцятому році. Тепер вони являли собою загартовані в боях частини регулярної Радянської Армії. І хоча у Махна піхотинців і кавалерії було в десятки раз більше, ніж у першій бригаді 45-ї дивізії, загострювати відносини він побоявся. Махновська армія, де була відсутня дисципліна і насаджувалась анархія, розкладалась.

Й. Якір вже мав досвід боротьби з махновцями. Він наказав Левензону взяти на себе обов'язки начальника гарнізону і призначити свого коменданта.

В місті настало двовладдя. Це було зроблено свідомо. Якір хотів показати, що населення все одно звертатиметься до представників Радянської влади.

У полки і бригади махновської армії пішли агітатори дивізії Якіра. Вони роз'яснювали політику Радянської влади, розповідали про Червону Армію, про своє життя, про командирів — вчорашніх робітників і селян.

Більшовицьке слово знаходило відгук у серцях тих, хто був обманутий підступним «батьком». Цілими загонами переходили колишні махновці на бік Радянської Армії.

Налякані махновські верховоди намагалися будь-що виправити своє становище, вдаючись для цього до наймерзенніших засобів.

Якір доповідав по прямому проводу командуючому 14-ю армією І. П. Уборевичу:

— Сьогодні на параді першої бригади було виголошено кілька промов про регулярну Червону Армію; в цей час на площу прибув помічник командира корпусу махновців і попросив слова. Комбриг дозволив. У промові махновець назвав червоноармійців наймитами, і комбригові насилу вдалося вдержати червоноармійців, які збиралися підняти оратора на штики. На 80—100 кавалеристів-махновців, що були присутні тут, це справило велике враження.

Звістка про цей парад поширилась по всьому місту. Наші агітатори користувалися величезним успіхом. На вечір деякі з них так захрипли, що ледве могли говорити.

До комбрига Левензона приходили червоноармійці і командири, пропонуючи знищити махновську верхівку. Про все це командир бригади доповів Якіру. Начдив наказав почекати. Таких речей не можна було вирішувати без відома вищого командування.

Він знову звернувся до штабу армії. До апарата підійшов І. П. Уборевич. Він повідомив Якіра, що від командування Південного фронту одержано розпорядження, в якому армії Махна пропонується виступити на захист Радянської республіки проти білополяків у районі Мозиря, і що на виконання цього розпорядження з штабу армії було передано для Махна оперативний наказ.

Ставлення батька-анархіста до цього наказу повинно було визначити наші дальші дії.

— Яка ваша думка з цього приводу? — запитав Уборевич.

— Я особисто знаю Махна і гадаю, що він ні в якому разі не погодиться,— відповів Якір.

Він не помилився. Махно відмовився виконати наказ, і 45-й дивізії було наказано з 10 січня почати роззброєння махновської армії.

Перша і друга бригади Якіра, а також полки радянської 41-ї дивізії оточили Олександрівськ. Третя бригада ліквідувала велику групу махновців, а також роззброїла величезний четвертий махновський корпус. Тільки невеликому кавалерійському загону на чолі з самим «батьком» вдалося втекти.

«Боротьба з Махном вимагала від кожного червоноармійця не тільки бойових якостей, але й високої політичної свідомості,— говорилося в наказі по 14-й армії.— Реввійськарада... з повним задоволенням відмічає, що всі ці якості були проявлені частинами 45-ї дивізії.

Знищення, роззброєння і знешкодження розкладених махновських банд є однією з найбільш блискучих операцій, виконаних 45-ю дивізією (розбивка моя.— П. Б.)¹.

За славний революційний подвиг командуючий і Реввійськарада армії оголосили червоним бійцям товариську подяку.

Ця операція, яка пройшла під безпосереднім керівництвом Й. Якіра, показала, що можна громити цілі армії не тільки гарматами, але й ідеологічною зброєю — силою більшовицького слова.

Уже по-весінньому пригріває сонце. Почорнів сніг. Розповзаються, відтають, стають непрохідними дороги. Але 45-та швидко просувається на південь, громлячи денікінські дивізії. Бездоріжжя не може зупинити переможної ходи червоних бійців. Знову, майже через півроку, вони повертаються до рідних країв. Знову Одещина, Придністров'я.

Минуло всього лише шість місяців. Невпізнанно змінилися червоноармійці. Інакше тепер побудована і сама дивізія. Не стало в частинах кавалерії. Її всю звели в окрему бригаду Г. І. Котовського. Формування кавбригади закінчили в кінці січня 1920 року.

На початку лютого кавалеристи Котовського, бійці першої бригади і 41-ї дивізії з боєм увірвалися в Одесу. Денікінців було вибито з міста. Решта бригад 45-ї дивізії перерізала денікінцям шляхи відходу з Одеси на Дністер. Залишки денікінців, притиснуті до Дністра, ганебно розбіглися.

¹ «История 45-й Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии», стор. 121.

НЕРІВНІ СУТИЧКИ

Настала бурхлива сонячна весна. Швидко танув сніг. У таловинах цвіли підсніжники.

Якіру ніколи було милуватися весною. 45-та дивізія втягувалась у тяжкі, кровопролитні бої з добре озброєними білополяками. Ті встигли вже окопатися, набудувати бетонні оборонні споруди. Польські позиції наїжились колючим дротом.

У виснажливих денних і нічних боях в районі Летичева та Бара танула поріділа дивізія. Давалась взнаки відсутність у ній кіннотників Котовського. З цього питання начдив витримав кілька бурхливих розмов з штабом армії. Якір вимагав, щоб у цю справу втрутився навіть командуючий фронтом. Котовський також з сумом залишав свою рідну 45-ту.

...Несподівано новий тяжкий удар обрушився на дивізію Якіра. 23 квітня в її тилу заколотники підняли повстання в другій галицькій бригаді. Раніше ця бригада билася то на боці Петлюри, то була союзницею Денікіна. В середині лютого 1920 року вона визнала червоне командування. А через яких-небудь два місяці зрадила.

Якір по прямому проводу доповів про те, що трапилось, командуючому 14-ю армією. Командарм І. П. Уборевич відповів: — Товаришу Якір, я покладаю надії тільки на революційну свідомість 45-ї дивізії і на вас, як доблесного воєначальника і революціонера¹.

Події розвивалися швидко. До другої галицької бригади приєдналась третя. Заколотники увірвалися до Вінниці, де у вагонах були розміщені штабні установи дивізії. Тут же, на станції, перебувала дружина Якіра, бойова супутниця його походів, яка працювала шифрувальницею. В одному з вагонів марив у тифу начальник штабу Гаркавий.

Якір хвилювався. Він неспокійно прислухався до гарматної канонади. Уже було видно заграву, що палала над Вінницею.

На допомогу штабові він кинув військові частини. Кавалерійську бригаду Г. І. Котовського на вимогу Якіра було повернуто і знову приєднано до дивізії. Та в цей час нова, ще більш грізна небезпека нависла над червоними частинами.

25 квітня білополяки, маючи чотириразову перевагу в живій силі, почали наступ на всьому фронті. За ними стояли імперіалісти Антанти, які щедро допомагали Пілсудському грішми

і зброєю. Підтримувані Парижем, Лондоном і Вашингтоном, білополяки прагнули розгромити радянські війська, захопити Україну.

На 45-ту дивізію польські інтервенти обрушились вранці. Її бригади опинилися під ударами і з тилу і з фронту.

Якір віддає наказ: «...Вжити найрішучіших заходів до знищення повсталих галицьких бригад і вчинити опір наступові поляків...»

Але від комбригів надійшли донесення, що вони нічого не можуть зробити, бо сили занадто нерівні.

Полки з боями почали відходити на Жмеринку. Їх відступ прикривала 135-та бригада. Шість разів на день білополяки кидалися в атаку на героїчні полки і шість разів відкочувалися назад. Вночі 29 квітня відійшла і 135-та бригада.

Дивізія Якіра опинилася в скрутному становищі. Зв'язок з армією порушений. Суцільного фронту не існує. В тилу 45-ї — ворог.

Начдив приймає єдине можливе рішення: відходити до Умані. Громлячи по шляху бандитські угруповання, частини 45-ї повільно, по бездоріжжю, підходили до міста. 11 травня Якірові вдалося, нарешті, зв'язатися з командуючим 14-ю армією.

— Після великих митарств та боїв... по непрохідному болоту прибув із змученою дивізією в район Умані. Праворуч і ліворуч дві величезні діри,— доповідав він.

Ці «діри» — оголені ділянки між сусідніми дивізіями — вимірювались десятками кілометрів.

Якір жадібно розпитував командарма про останні події. І. П. Уборевич глибоко поважав і цінив цього безстрашного, гарячого начдива. І він охоче ділиться новинами.

«...Останній наступ Польщі,— читав Якір телеграфну стрічку, що повільно повзла з апарата,— у Москві і в усій Росії викликав вибух обурення...»¹

Повідомлення радувало і хвилювало.

За кілька тижнів квітневого і травневого наступу білополяки захопили Житомир, Коростень, Радомишль, Київ. Необхідні були найрішучіші заходи, щоб зупинити інтервентів.

За вказівкою ЦК РКП(б), В. І. Леніна на Україну, на польський фронт, було послано кілька тисяч комуністів і багато нових військових частин. Сюди ж з Північного Кавказу головне командування перекинуло 1-шу Кінну армію. Будучи готовою до навального кидка, вона притаїлася на лівому фланзі 45-ї дивізії.

Радянські армії готувалися до наступу.

¹ ЦДАРА, ф. 199, оп. 4, спр. 528, арк. 335а—336.

ФАСТІВСЬКА ГРУПА

Й. Якір уважно перечитував наказ командуючого Південно-Західним фронтом О. І. Єгорова від 18 травня. Цим наказом усі сили, що діяли на Правобережній Україні, розподілились на три частини: 1-а Кінна армія, 14-та армія і Фастівська група (44-та, 45-та дивізії і три загони Дніпровської флотилії).

1-ю Кінною командував С. М. Будьонний, Фастівською групою, що розташувалась поряд,— Й. Е. Якір.

Якіра непокоїла порівняна нечисленність підлеглої йому групи. Відтягуючи на себе якомога більше сил противника, вона повинна була наступати в напрямку Фастова. У противника піхоти і кінноти було вдвоє більше. Важко зламати таку оборону.

25 травня готовим до кидка частинам Фастівської групи читали наказ командуючого:

«Вперед! На вас дивиться... вся Росія і весь світовий пролетаріат.

Славні 44-та і 45-та в цей останній і рішучий бій... нищівним навальним натиском зметуть останній оплот контрреволюції — польську шляхту і українських поміщиків».

Фастівська група і 14-та армія в цей же день ринули в атаку. Могутня лава кінноти і густі цепі піхоти обрушились на ворога.

Бій з кожною годиною ставав запеклішим. Шлях до польських окопів перепинили ряди колючого дроту. Гвинтівочні залпи, кулеметні черги і шрапнель безжалісно косили червоноармійські ряди. Наступ почав захлинатися. Поляки всіма силами намагались пробитися до стику дивізій Фастівської групи.

На світанку 1 червня Якір разом з ад'ютантом виїхав на найбільш небезпечну ділянку. Там перебував штаб 44-ї дивізії. Не встиг командуючий привітатися з начдивом Дубовим, як біля самого штабного будиночка появились голубі конфедератки білополяків. Зім'явши деякі частини 44-ї дивізії, вони прорвалися в тил групи, на станцію Миронівку. Якір опинився у пастці.

Начальник штабу Гаркавий із станції Цветково терміново повідомив командирам бригад дивізій і командирам Дніпровської флотилії тривожну звістку:

«8 год. 5 хв. 1 червня під час розмов... зв'язок з Миронівкою перервався. Через годину він з'явився знову, але поведив себе дуже дивно. В наступний момент зв'язок з Миронівкою по жодному проводу не встановили... Миронівку відрізано. Штабдив 44-ї з тов. Якіром, який там перебував, мабуть, зайняв противник».

Але командуючий групою і начдив 44-ї І. Н. Дубовий з ординарцями зуміли з боєм пробитися на станцію Корсунь. Звідси Якір попередив комбригів 45-ї дивізії про прорив польської кінноти і наказав забезпечити правий фланг.

Уже ополудні весь запарошений, почорнілий прискакав Якір до свого штабу. Бригади дивізії почали громити ворожі частини, що прорвалися.

Після дводенних боїв легіонерів було відкинуто. Однак наступ Фастівської групи припинився. У багатьох місцях довелось відійти назад.

2 червня командуючий Південно-Західним фронтом О. І. Єгоров зв'язується з штабом Фастівської групи.

— Біла Церква — ключик до Києва,— підкреслює командуючий у розмові з І. І. Гаркавим.

Ось чому необхідно було захопити це невелике місто.

6 червня Єгоров викликає до апарата Якіра.

— Обстановка вимагає рішучих дій,— говорить він.

— Категоричний наказ про перехід у наступ віддано,— відповідає Якір.— ...Я тільки-но... приїхав з фронту, де об'їхав майже всі бригади... У полках нема людей... Найкращий у 45-й дивізії... налічує двадцять п'ять бійців... Незважаючи ні на що, командири і червоноармійці зроблять абсолютно все, що можливо¹.

Почуваючи, що Якір нервує, Єгоров пробує його заспокоїти і обіцяє дати поповнення.

Безперервні атаки Фастівської групи змусили поляків перекинути проти неї з-під Києва додаткові військові частини. А це якраз і входило в завдання, поставлене перед дивізіями Якіра.

5 червня 1-ша Кінна армія прорвала фронт. Уже на другий день кіннота вийшла в тил 3-ї польської армії, що стояла в районі Києва.

Реввійськрада Південно-Східного фронту наказала 12-й армії перерізати шляхи відходу польським військам з Києва. Ця армія повинна була охоплювати київське угруповання білополяків з півночі. З півдня 3-тєю польську армію оточила Фастівська група.

— Вам необхідно будь-що оволодіти Білою Церквою,— попередив Єгоров 8 червня по прямому проводу Якіра.

Того ж дня Білу Церкву було зайнято. Поляки поспішно відкочувалися під ударами наступаючої 45-ї дивізії.

Хоробро билися з поляками і моряки Дніпровської флотилії.

¹ ЦДАРА, ф. 102, оп. 3, спр. 56, арк. 46—48.

А посилена кінна розвідка 44-ї дивізії увірвалася в Київ і перша встановила червоний прапор на будинку колишньої Думи в центрі міста.

9 червня 45-та дивізія зайняла Фастів, а кавбригада Котовського перерізала шосейну дорогу Житомир — Київ. 12-та армія і група Якіра тепер з трьох боків охоплювали 3-тю польську армію. Боячись повного оточення, 3-тя польська армія в паніці тікала.

Оцінюючи дії 45-ї дивізії в цій операції, Головнокомандуючий Збройними Силами республіки С. С. Каменев пізніше писав: «...На плечі 45-ї дивізії покладено славне завдання — стримати противника, який намагався перешкодити проривові нашої Кінної армії, і навіть більше: перейшовши в наступ, обманути противника, удавши з себе нову армію. І дивізія, вибиваючись з сил, виконала це завдання (розбивка моя.— П. Б.) і, перейшовши в наступ, почала заломлювати фланг ворога»¹.

13 червня Фастівська група, яка виконала своє призначення, була розформована. 45-та дивізія під командуванням Й. Е. Якіра увійшла до складу 1-ї Кінної армії.

П. Бабенко

¹ «Военный вестник», № 24, 1924, стор. 25—26.

ВІДВАЖНІ ДОЧКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Після Жовтневої революції пролетаріат України разом з робітниками Петрограда, Москви та інших міст Росії активно борюся за владу Рад. Але тоді владу в Києві захопила націоналістична Центральна рада, яка намагалася встановити на Україні панування буржуазії. Проти неї почали боротьбу робітники і селяни України.

У січні 1918 р. загони Червоної гвардії Донбасу, Криворіжжя, Харкова, Полтави підійшли до Києва. Одночасно київські робітники-арсенальці, залізничники, революційні ремісники Подола підняли проти Центральної ради і створеної нею так званої Директорії збройне повстання.

Сотні жінок-робітниць і дружин робітників під зливою куль та гарматного вогню щодня приходили до заводу «Арсенал» — революційної цитаделі міста, що була в облозі. Вони приносили хліб, медикаменти, патрони.

Наприкінці січня Центральну раду було вигнано з території України. Лише десь на кордоні Вінницької області з Румунією металася її Директорія, про яку в той час робітники і червоногвардійці України співали частівку:

У вагоні Директорія,
Під вагоном територія.

Тим часом у Києві органи Радянської влади розгорнули широку діяльність, закликаючи українську інтелігенцію до активної участі в перебудові народної освіти. Був створений Народний комісаріат освіти на чолі з В. П. Затонським.

Українська інтелігенція, що вийшла з народу, у тому числі й багато жінок, відгукнулася на цей заклик. Але кайзерівська Німеччина, змовившись із збанкрутілою Центральною радою, кинула на Україну війська, щоб задушити молоду Радянську державу.

У таких умовах більшовицькі організації України змушені були піти в підпілля. Вони створювали в тилу ворога партизанські загони для боротьби проти окупантів. Тисячі жінок — робітниць

і селянок стали бійцями, політпрацівниками, санітарками в червоногвардійських і партизанських загонах.

У перший Харківський комуністичний загін Червоної гвардії вступило багато робітниць. Жінки-бійці відзначалися стійкістю і мужністю. Деякі з них командували окремими підрозділами загону. Видатні здібності і виняткову відвагу проявила, наприклад, Ольга Виноград. Спочатку вона командувала взводом, потім ротою. У бою проти німецьких загарбників під Родаковим рота під командуванням О. Виноград відбила у ворога гармату, кулемети, медикаменти, захопила багато полонених, а тих, що відмовлялися здаватися, загнала в річку Донець.

Яскравий слід у народній пам'яті залишила дочка шахтаря Маріїнської шахти Донбасу кулеметниця Фрося (прізвище її лишилося невідомим). Під станицею Данкіно, на Дону, загін, в якому воювала Фрося, витримав жорстокі бої. Кулеметницю оточили вороги. Розстрілявши останню стрічку, Фрося стрибнула з кулеметом у воду і загинула, але не віддала ворогам своєї зброї.

Молода дівчина Албенська, дочка робітника з села Тихого Херсонської губернії, у 1918 р. організувала загін з 15 чоловік, який діяв під Тирасполем. Влившись у загін Котовського, молоді патріоти наступали на петлюрівців і пробилися на північ на з'єднання з частинами Червоної Армії. Потім Албенська брала участь у боях проти банд Юденича, який рвався до Петрограда. За свій подвиг Албенська була нагороджена бойовим орденом Червоного Прапора.

Багато українських робітниць старших поколінь пам'ятають відважну комуністку Макеєвську, яка була командиром бронепоезда.

Бойовим орденом Червоного Прапора нагороджена відважна робітниця міста Миколаєва Зінаїда Патрикєєва. Вона билася з білогвардійцями та інтервентами в складі кавалерійської частини. Якось у критичний момент бою вона перша сміливо кинулася на ворога і повела за собою весь полк, який перейшов у рішучий наступ.

Незважаючи на те, що більшовикам України в період громадянської війни довелося працювати в підпіллі, їх діяльність була масовою. У підпільній боротьбі брало участь і багато жінок. Вони були зв'язківцями, розповсюджували літературу, зберігали партійні документи, гроші.

Серед героїв більшовицького підпілля не можна не згадати Соню Соколовську (Олену). Під час наступу німецьких інтервентів у 1918 р. Соколовська була головою Чернігівської Ради депу-

татів трудящих. Коли німці зайняли Чернігів, вона залишилася в місті на підпільній роботі. І лише тоді, як німецька охранка, оцінивши її голову в 5000 золотих карбованців, поставила на ноги всіх шпиків, вона переїжджає в Київ. Але й тут її шукають заподливі жандарми. Вони натрапляють на її квартиру, але Соколовська трималася під час обшуку так, що залишилася невпізнанною. Їй удалося навіть заховати гроші з партійної каси. Потім Соколовська переїжджає до Одеси, де в той час хазайнували білогвардійські банди Петлюри, французькі і англійські інтервенти. Тут Соколовська була одним з керівників одеського більшовицького підпілля. Її заарештовують, але вона тікає з-під арешту. Відвага і відданість революції спонукають її залишитися вдруге в Одесі, коли місто зайняли денікінці. А їй було тоді лише 24 роки.

Героїчним було і життя Галі Тимофєєвої — дочки юзівського шахтаря. Вона брала найактивнішу участь у підпільній роботі і не раз була заарештована ворогами. У грізні дні громадянської війни вона працювала секретарем підпільного Київського обласного комітету партії. Якось у 1919 р., зайшовши на підпільну квартиру відпочити, Тимофєєва попала в засаду. Її розстріляли. Тепер ця вулиця носить ім'я героїні.

На підпільній роботі загинула французька комуністка Жанна Лябурб. Коли в Одесі висадився десант французьких військ, треба було провадити серед солдатів роз'яснювальну роботу. Жанна, яка тоді працювала в Москві, попросила послати її в Одесу. Перед від'їздом товариші радили їй бути обережною. Вона відповіла: «Умирають тільки раз!»

Генерали французької окупаційної армії розстріляли жінку-революціонерку.

Коли закінчилась війна з інтервентами і білими генералами, почалась жорстока боротьба з куркульськими бандами, що підривали мирне творче життя радянського народу. Від їх руки гинули партійні і радянські працівники, комсомольці, члени сільських комітетів незаможних селян.

У Чигиринському повіті бандити протягом одного року вбили трьох завідуючих повітовими жінвідділами: Юрченко, Бабанко і Крейман — за активну роботу серед бідноти. Селянки-біднячки були активними учасницями боротьби з бандитизмом. Відомі такі факти: в селі Троїцькому Павлоградського повіту Катеринославської губернії озброєні селянки виловлювали бандитів. У селі Петропавлівці під час жорстокого бою з бандитськими згряями кілька селянок озброїлись кулеметом і стріляли з дзвіниці.

У селі Кодима Балтського повіту головою сільради була селянка Ткаченко. Вона повела жорстоку боротьбу з бандитами: організувала трійку по боротьбі з бандитизмом, запровадила кругову поруку (відповідальність) за переховування бандитів. Завдяки цим рішучим заходам бандитизм був ліквідований.

Коли організувалися жінвідділи партійних комітетів, то вони спрямували енергію робітниць і селянок на розв'язання найпекучіших і найневідкладніших завдань молодій Радянській республіки. Найголовнішим з них на той час була допомога фронту.

У Харкові звістка про призов до Червоної Армії робітників і селян знайшла відгук і серед делегаток-робітниць. Вони вирішили подарувати кожному призовникові пам'ятку і красивий значок, виготовлений їх руками. У день від'їзду першої партії призовників у клубі пересильного пункту між сірими свитками і шинелями замайорили червоні косинки делегаток. Дружним «ура!» відповіли призовники на вітання делегаток, гаряче дякували за подарунки і материнську турботу.

У селах України було створено понад тисячу швейних гуртків, які шили для Червоної Армії білизну, кисети, носовички. Куркулі вороже ставились до ініціативи біднячок, нападали із зброєю на гуртківців, але це не лякало відважних дочок українського народу.

У «тиждень допомоги фронту» в 1920 р. на Україні всі склади були завалені подарунками робітниць і селянок. Тисячі делегаток шили, ремонтували, пакували одяг і білизну для червоноармійців. Тільки в Харкові в цій роботі брали участь понад 3000 делегаток.

Мені хочеться розповісти ще про одну героїню України Феклу Іванівну Бармашову. Про неї складено в народі багато пісень, віршів і поему «Дума про Бармашиху». Чим же уславилась Бармашова?

Жила вона в селі Засілля на Херсонщині, пам'ятала ще кріпацтво. За участь у селянському повстанні 1905 р. потрапила до в'язниці і пройшла тут добру революційну школу. Вийшовши з тюрми, вона батрачила в куркулів. Після Жовтневої революції Фекла Іванівна повела відкриту боротьбу з куркулями. Не раз вони погрожували вбити її — рятував вік: їй було тоді 63 роки. У 1920 р. вона організувала в селі комітет незаможних селян.

На 65-му році життя Бармашова навчилася грамоти. На першому з'їзді робітниць і селянок України її обрали членом президії. Вона першою з делегаток подала заяву про прийняття її до партії і повернулася на село комуністкою. Куркульня і попи ще більше зненавиділи Бармашову.

У голодний 1921 рік Фекла Іванівна організувала бідноту на боротьбу з голодом. У селі було відкрито дитячий будинок і харчувальний пункт. На загальних зборах селян Бармашова запропонувала вилучити церковні цінності для допомоги голодуючим. Це була її остання пропозиція. У день великого пролетарського свята 1 Травня 1922 р. Феклу Іванівну Бармашову по-звірячому вбили куркулі. Її ім'ям біднота назвала своє село.

З того часу минуло багато років. Великі події відбулися на просторах України. Але народ не забув Бармашиху і свято зберігає світлу пам'ять про неї та інших жінок, які в роки революції і громадянської війни боролися за владу Рад.

М. Левкович

З М І С Т

Борці за велику справу. І. Ходорківський	5
Геній революцій. В. Сосюра	12
В. І. Ленін. (Уривки). М. Горький	14
Із спогадів про Ілліча. А. Ульянова-Єлізарова	18
Підпілля у «вільній» Росії. М. Ульянова	35
Не зніс ти тяжкої неволі	39
Іван Васильович Бабушкін	40
Безстрашний революціонер. (Уривок з повісті «Іван Васильович Бабушкін»). Г. Мишкевич	41
Шалійте, шалійте, скажені кати!	51
Леонід Борисович Красін	52
Леонід Красін. (Скорочено). М. Горький	53
Гімн. І. Франко	56
Петро Кузьмич Запорожець	58
Посланець Ілліча. (Уривок з оповідання). Є. Кро- тевич	59
Фелікс Якович Кон	66
Сибірські «університети». (Уривок з книги «Фе- лікс Кон»). Л. Нагорна	67
Варшав'янка	73
Яків Михайлович Свердлов	74
Народний герой. Ц. Бобровська	75
Михайло Іванович Калінін	84
Сторінки героїчної біографії. Ц. Бобровська	85
Фелікс Едмундович Дзержинський	94
Рицар революції. С. Савченко	95
Сергій Миронович Кіров	102
Глашатай століття. М. Тихонов	103
Ми ковалі	119
Влас Якович Чубар	120
У більшовицькому підпіллі. В. Дробужев і Н. Думова	121
Герої «Потьомкіна». (Уривок з повісті). І. Понома- рьов	127
Григорій Костянтинович Орджоні- кідзе	136
Шлях більшовика. З. Орджонікідзе	137
Валеріан Володимирович Куйбишев	148
У революційному підпіллі. П. Березов	149
Михайло Васильович Фрунзе	158
В камері смертників. Н. Рибак	159
Над залитою кров'ю землею	165
Станіслав Вікентійович Косіор	166
Путь до Леніна. П. Панч	167
Сміло у ногу рушайте	177
Григорій Іванович Петровський	178

Дітям про минуле. (Уривок з однойменної книги). Г. Петровський	179
Останні. (Уривок з роману про Г. І. Петровського) О. Савчук	183
Туди, де сонце сходить	187
Микола Олексійович Скрипник	188
На Україну. (Уривок з книги «Солдат революції»). Ю. Бабко	189
Володимир Петрович Затонський	200
Революцією мобілізований. (Уривок з книги «Володимир Петрович Затонський»). В. Морозов	201
Жалібний марш	213
Павло Петрович Постишев	214
У вогні революції. (Уривок з книги «Павло Петрович Постишев»). Е. Рівш	215
Дмитро Захарович Мануїльський	228
На аванпостах. Ю. Смолич	229
Федір Андрійович Сергєєв	240
З революційної діяльності Артема. П. Загорський	241
Ми робітники	247
Ян Борисович Гамарник	248
Товариш Ян. (Уривок з однойменної книги). М. Салехов, Я. Горелік	249
Юрій Михайлович Коцюбинський	258
Герой Великого Жовтня. (Уривки з книги «Юрій Михайлович Коцюбинський»). А. Ярошенко	259
Олександр Якович Пархоменко	274
Шляхами боротьби. (Уривок з повісті «Олександр Пархоменко»). П. Панч	275
Андрій Сергійович Бубнов	280
Бубнов у Києві. (Уривок з книги «А. С. Бубнов на Україні»). А. Лихолат	281
Віталій Маркович Примаков	290
В горнілі революції. (Уривок з книги «Комкор червоних козаків»). В. Петров	291
Микола Григорович Кропив'янський	300
Похід через Україну. (Уривок з книги «Микола Григорович Кропив'янський»). І. Дудко	301
Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко	308
Командуючий Українським фронтом. (Уривок з книги «Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко»). О. Щусь	309
Інтернаціонал. (Гімн Комуністичної партії)	319
Йона Емануїлович Якір	320
Видатний полководець. (Уривки з книги «Йона Емануїлович Якір»). П. Бабенко	321
Відважні дочки українського народу. М. Левкович	329

Составитель **И. Д. Ходорковский**

В ГОДЫ ГРОЗОВЫЕ

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа» Комитета по печати при Совете Министров Украинской ССР

Редактор **Г. Й. Островська**. Художній редактор **В. Д. Квітка**. Технічний редактор **Н. К. Волкова**. Коректор **В. Й. Шиліна**.
Здано до набору 1/11 1966 р. Підписано до друку 21/IX 1966 р. Папір 70×90¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 21+1 вкл., умовн. арк. 24,57+0,29, видавн. арк. 21,04+0,2. Тираж 25 000.

Видавництво «Радянська школа» Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5. Видавн. № 17419. Ціна 1 крб. 26 коп.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8. Зам. 6-74.